

ISSN 2306-7365

1996 жылдың қарашасынан бастап екі айда бір рет шығады

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

A.Yesevi UKTÜ Bülteni

Вестник МКТУ им. А.Ясауи

Bulletin of IKTU named H.A.Yasawi

№5-6 (97-98)

Қыркүйек-желтоқсан

2015

БАС РЕДАКТОР

физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
УӘЛИХАН СЕЙДІЛДӘУЛЫ ӘБДІБЕКОВ

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

РАИМБЕРДИЕВ Талжан Пердешұлы
техника ғылымдарының докторы, профессор

– Бас редактордың орынбасары

ӘБІЛДАЕВА Гүлжан Елібайқызы

– аға редактор

БАЙҒҮТ Мадина Жүсіпқызы

– көркемдеуші редактор

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

А Қ Ы Л Д А С Т А Р А Л Қ А С Ы

Ақбасова А.Ж.	- техника ғылымдарының докторы, профессор
Байжігітов Қ.Б.	- биология ғылымдарының докторы
Бахтыбаев А.Н.	- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Бектұрғанов Р.С.	- медицина ғылымдарының докторы, профессор
Калимбетов Б.	- физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
Мырзалиев Б.С.	- экономика ғылымдарының докторы, профессор
Сейдинов Ш.М.	- медицина ғылымдарының докторы, профессор
Тұртабаев С.Қ.	- техника ғылымдарының докторы, профессор
Шалқарова Ж.Н.	- медицина ғылымдарының докторы, профессор
Әтемова К.	- педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Балтабаева А.Ю.	- философия ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры
Батмаз Эфтал	- доцент, доктор (Түркия)
Беркімбаев К.М.	- педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Ергөбек Қ.С.	- филология ғылымдарының докторы, профессор
Куталмыш М.	- доктор, профессор (Түркия)
Мұхамеджанов Б.	- педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Накипов Б.	- заң ғылымдарының докторы, профессор
Нұсқабаев О.	- социология ғылымдарының докторы, профессор
Пала Айхан	- доктор, доцент (Түркия)
Тұрсын Х.	- тарих ғылымдарының докторы, профессор
Уразбаев Қ.Б.	- филология ғылымдарының кандидаты, ХҚТУ профессоры
Шенгүл Идрис	- доктор, профессор (Түркия)

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, №232 куәлік берілген.

Индекс №75637

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы

ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2306-7365

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, ОҚО, Түркістан қаласы
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме
☎ (8-725-33) 6-36-36 (1960), E-mail: khabarshi@iktu.kz

*Журнал Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Көлемі 70x100 1/6. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылым.

Шартты баспа табағы 10,1. Таралымы 300 дана. Тапсырыс 425. ©

UDC 517.96

A.A.BOBODZHANOV

doctor of physical-mathematical sciences, professor,
Moscow Power Engineering institute (Technical university)

B.T.KALIMBETOV

doctor of physical-mathematical sciences,
A. Yasawi International kazakh-turkish university

V.F.SAFONOV

doctor of physical-mathematical sciences, professor,
Moscow Power Engineering institute (Technical university)

**ASYMPTOTICS OF SOLUTIONS OF THE CAUCHY PROBLEM FOR
SINGULARLY PERTURBED INTEGRO-DIFFERENTIAL SYSTEM WITH
THE DIAGONAL DEGENERATION
OF THE KERNEL**

In the work, it is considered the singularly perturbed integro-differential system with the diagonal degeneration of the kernel under the condition where the spectrum of the non-degenerate part of the integral operator's kernel lies in the right half of the complex variable λ , and not in the left half. The equivalent integro-differential system is constructed, the spectrum of the limit operator (it is purely imaginary) of which describes all of the singularities in the solution of the original integral-differential problem. Complete regularization of the equivalent integro-differential system is performed and normal and unique solvability of the iterative system for the coefficients of the corresponding formal asymptotical solution is studied.

Keywords: integro-differential equation, regularization, integral operator, diagonal degeneration of the kernel, space of resonance-free solutions.

Тірек сөздері: интегро-дифференциалдық теңдеу, регуляризация, интегралдық оператор, диагоналда айныған ядро, резонанссыз шешімдер кеңістігі.

Ключевые слова: интегро-дифференциальное уравнение, регуляризация, интегральный оператор, диагональное вырождение ядра, пространства безрезонансных решений.

1. Introduction

Singularly perturbed integral and integro-differential equations with the degenerated kernel were studied by M.I. Imanaliev [1]. He obtained a quality result for the integro-differential system

$$\varepsilon \frac{d\eta}{dt} + \int_0^t K(t,s)\eta(s,\varepsilon)ds = f_\varepsilon(t), \quad \eta(0,\varepsilon) = b(\varepsilon) \tag{1}$$

with diagonal degeneration of the kernel $K(t,s)$ allowing to predetermine the behavior of the solution $\eta(t,\varepsilon)$ of (1) at $\varepsilon \rightarrow +0$. The proposed methods in [1] is oriented on special right parts $f_\varepsilon(t)$ and special initial vectors $b(\varepsilon)$. Assuming solvability of the limit system

$$\int_0^t K(t,s)\bar{\eta}(s)ds = f_0(t) \tag{2}$$

uniformly convergence of a solution $\eta(t,\varepsilon)$ of the integro-differential system (1) to a solution $\bar{\eta}(t)$ of the integral Voltera system of the first kind (2) is proved at $\varepsilon \rightarrow +0$, i.e. the following proposition holds.

Theorem 1.1 Let

1) the function $K(t,s)$ be continuous in the domain $0 \leq s \leq t \leq 1$, moreover $K(t,t) \equiv 0$;

2) $f_\varepsilon(t)$ be represent able in the form of $f_\varepsilon(t) = f_0(t) + \varepsilon\bar{\eta}(t) + e^{\frac{t-1}{\varepsilon}}\varepsilon\alpha(t,\varepsilon)$ where $\alpha(t,\varepsilon)$ is arbitrary continuous function on the segment $[0,1]$;

3) $\eta_0 = \bar{\eta}_0(t)$ be continuous on $[0,1]$ and have the continuous derivative where η_0 is the exact solution of the system (2) at $f_\varepsilon(t) = f_0(t)$.

Then the solution of the Cauchy problem $z(0,\varepsilon) = b$ of the system (1) at $b = y_0(0) + O(\varepsilon, e^{1/\varepsilon})$ converges uniformly on $[0,1]$ to the exact solution of the degenerate system (2).

Thus, for $\|f_\varepsilon(t) - f_0(t) + \varepsilon\bar{\eta}'(t)\| = e^{\frac{t-1}{\varepsilon}}\varepsilon M_0$

the system of integral equations of the first kind

$$\int_0^t K(t,s)u(s)ds = f_\varepsilon(t)$$

has a continuous approximate solution on $[0,1]$, although $K(t,t) \equiv 0$.

Constructing an asymptotical solution of any order (by ε) for arbitrary in homogeneities of $h(t)$ and study of passage to the limit in systems of type (1) were considered in the work by A.A. Bobodzhanov and O.D. Tuychiev [2], in the study of the scalar integral equation

$$\varepsilon^2 y = \int_0^t (t-s)K(t,s)y(s,\varepsilon)ds + h(t), \quad t \in [0,T] \quad (3)$$

which is reduced after differentiation with respect to t to an integro-differential equation with the initial condition $y(0, \varepsilon) = h(0) / \varepsilon^2$. In this paper they discussed the problem of regularization of integral equations (1) and its dependence on the nature of the degeneracy. In particular, it was found that in the case of smooth kernels $K(t,s)$, diagonal degeneration can be of the form $(t-s)^r K(t,s)$ where $K(t,s) \neq 0 \forall 0 \leq s \leq t \leq T$, $r \geq 1$ is an integer. Moreover, the case $r > 1$ always leads to unstable (at $\varepsilon \rightarrow +0$) solutions of the equation (3), and in the case of $r = 1$ stability will take place only when $K(t,t) < 0 (\forall t \in [0,T])$. In the work, passage to the limit was studied in the equation (3), i.e. passage to the limit $y(t,\varepsilon) \rightarrow \bar{\eta}(t)$ at $\varepsilon \rightarrow +0$ on the segment $[0,T]$ is formulated in terms of necessary and sufficient conditions.

2. Statement of the Problem

It is considered the singularly perturbed system of integro-differential equations with diagonal degeneration of the kernel

$$L_\varepsilon y(t,\varepsilon) \equiv \varepsilon^3 \frac{dy}{dt} - \int_0^t (t-s)K(t,s)y(s,\varepsilon)ds = h(t), \quad t \in [0,T] \quad (4)$$

where $\varepsilon > 0$ is the small parameter, $K(t,s)$ is a matrix-function of the dimension $n \times n$, $h(t) = \{h_1(t), \dots, h_n(t)\}$ is a known vector-function.

Results of investigations of works [1] and [2] with the initial condition $y(0,\varepsilon) = y^0$, where y^0 is a constant vector can not be transferred to the construction of asymptotic solutions of integro-differential equations (4) from positions of the regularization method [3] since the corresponding characteristic equation $\lambda^3 = K(t,t)$ (in the scalar case) has roots with real parts $Re \lambda_j(t)$ of different signs for any sign of the diagonal kernel $K(t,t)$. Therefore, a priori, the solution of (4) with the initial condition $y(0,\varepsilon) = y^0$ will be unstable at $\varepsilon \rightarrow +0$. In the work, to construct a stable solution (at $\varepsilon \rightarrow +0$), the system (4) is considered with return time (i.e. $y(T,\varepsilon) = y^0$) and with the positive diagonal kernel $K(t,t)$. It should be noted, in this case stability (at $\varepsilon \rightarrow +0$) will take place and for $K(t,t) > 0 (\forall t \in [0,1])$.

We study the problem (4) under following assumptions:

- i) $K(t, s) \in C^\infty (0 \leq s \leq t \leq 1, \mathbb{R}^n)$, $h(t) \in C^\infty ([0, 1], \mathbb{C}^1)$;
- ii) $Re\lambda_j(t) > 0$, $\lambda_i(t) \neq \lambda_j(t)$, $i \neq j \forall t \in [0, 1]$, $i, j = \overline{1, n}$.

Differentiating twice the equation (4) with respect to t and introducing the vector $u = \{w, z, y\} = \{\varepsilon^2 \ddot{y}, \varepsilon \dot{y}, y\}$, we obtain the following system:

$$\varepsilon \frac{du}{dt} = A(t)u + \int_0^t G(t, s)u(s, \varepsilon)ds + h(t), \quad w(0, \varepsilon) = \varepsilon^{-1}\dot{h}(0), \quad (5)$$

$$z(0, \varepsilon) = \varepsilon^{-2}h(0), \quad y(1, \varepsilon) = y^0$$

where we denote:

$$A(t) = \begin{pmatrix} 0 & 0 & K(t, t) \\ I_n & 0 & 0 \\ 0 & I_n & 0 \end{pmatrix}, \quad H(t) = \begin{pmatrix} \ddot{h}(t) \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix},$$

$$G(t, s) = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 2 \frac{\partial K(t, s)}{\partial t} + (t-s) \frac{\partial^2 K(t, s)}{\partial t^2} \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}.$$

Thus, the initial problem for the system (4) with return time and diagonal degeneration of the kernel turns out to be equivalent to the boundary value problem (5) for the integro-differential system. The spectrum of the matrix $A(t)$ (by virtue of the condition 2) has the form

$$\mu_{j1}(t) = (\lambda_j(t))^{\frac{1}{3}} \left(-\frac{1}{2} - i \frac{\sqrt{3}}{2} \right), \quad \mu_{j2}(t) = (\lambda_j(t))^{\frac{1}{3}} \left(-\frac{1}{2} + i \frac{\sqrt{3}}{2} \right), \quad (6)$$

$$\mu_{j3}(t) = (\lambda_j(t))^{\frac{1}{3}}, \quad j = \overline{1, n}.$$

3. Regularization of the Problem

Following to [3], introduce regularizing functions

$$\tau_{jk} = \frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu_{jk}(\theta) d\theta \equiv \frac{\psi_{jk}(t)}{\varepsilon}, \quad \tau_{j3} = \frac{1}{\varepsilon} \int_0^t \mu_{j3}(\theta) d\theta \equiv \frac{\psi_{j3}(t)}{\varepsilon}, \quad k=1, 2, j = \overline{1, n}. \quad (7)$$

We get the following problem:

$$\varepsilon \frac{\partial \tilde{u}}{\partial t} + \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n \mu_{jk}(t) \frac{\partial \tilde{u}}{\partial \tau_{jk}} - A(t)\tilde{u} - \int_0^t G(t, s)\tilde{u}(s, \varepsilon^{-1}\psi(s), \varepsilon)ds = H(t),$$

$$\begin{aligned} \tilde{u}(t, \tau, \varepsilon) &\equiv \tilde{w}(0, \psi(0, \varepsilon), \varepsilon), \tilde{z}(0, \psi(0, \varepsilon), \varepsilon), \tilde{y}(1, \psi(1, \varepsilon), \varepsilon) \\ &= \varepsilon^{-1} \dot{h}(0), \varepsilon^{-2} h(0), y^0 \equiv u^0(\varepsilon) \end{aligned} \quad (8)$$

where we denote $\psi \equiv (\psi_{11}, \dots, \psi_{n3})$, $\tilde{u} = \tilde{u}(t, \tau, \varepsilon)$. The problem (8) can not be considered as completely regularized since regularization of the integral term

$$I\tilde{u} \equiv \int_0^t G(t, s) \tilde{u}(s, \varepsilon^{-1} \psi(s)) ds \quad (9)$$

has not been fulfilled in it.

To regularize the term, we introduce the class M_ε asymptotically invariant with respect to the operator I .

Definition 3.1 We say that a vector-function $u(t, \tau) = \{w(t, \tau), z(t, \tau), y(t, \tau)\}$ belongs to the class U if it is representable in the form of the sum

$$u(t, \tau) = \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n u_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} + u_0(t) \quad (10)$$

with coefficients $u_0(t), u_{jk}(t) \in C^\infty [0, 1], \mathbb{C}^{3n}$, $k = 1, 2, 3$, $j = \overline{1, n}$.

As the class M_ε we take the restriction of the space U at $\tau = \psi(t) / \varepsilon$.

According to [2], we have

$$\begin{aligned} Iu(t, \tau) &= \int_0^t G(t, s) u_0(s) ds \\ &+ \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n \varepsilon^{m+1} (-1)^m \left[(I_{jk}^m(G(t, s) u_{jk}(s)))_{s=t} e^{\tau_{jk}} - (I_{jk}^m(G(t, s) u_{jk}(s)))_{s=0} \right] \\ &+ \left. \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{j=1}^n \varepsilon^{m+1} (-1)^m \left[(I_{j3}^m(G(t, s) u_{j3}(s)))_{s=t} e^{\tau_{j3}} - (I_{j3}^m(G(t, s) u_{j3}(s)))_{s=0} e^{\frac{\psi_{j3}(0)}{\varepsilon}} \right] \right\} \end{aligned} \quad (11)$$

where the operators $I_{jk}^0 = \frac{1}{\mu_{jk}(s)}$, $I_{jk}^m = \frac{1}{\mu_{jk}(s)} \frac{\partial}{\partial s} I_{jk}^{m-1}$, ($m \geq 1$, $\tau_j = \psi_j(t) / \varepsilon$,

$j = \overline{1, n}$, $k = 1, 2$) are introduced.

It is not difficult to show (see [3]) that the series (11) converges asymptotically to Iu (at $\varepsilon \rightarrow +0$) uniformly by $t \in [0, 1]$. It means that the class $M_\varepsilon = U|_{\tau=\psi(t)/\varepsilon}$ is asymptotically invariant with respect to the operator I . We define the extension of the operator I on asymptotical series

$$\tilde{u}(t, \tau, \varepsilon) = \sum_{i=-2}^{\infty} \varepsilon^i u_i(t, \tau), \quad u_i(t, \tau) \in U \quad (12)$$

convergent uniformly by $(t, \tau) \in [0, 1] \times \{Re \tau_j \leq 0, j = 1, 2, 3\}$ as follows:

$$\tilde{u}(t, \tau, \varepsilon) = \tilde{I} \left(\sum_{i=-2}^{\infty} \varepsilon^i u_i(t, \tau) \right) = \sum_{r=-2}^{\infty} \varepsilon^r \sum_{s=-2, r-s \geq 0}^r R_{r-s} u_s(t, \tau)$$

where the operators $R_m : U \rightarrow U$ are of the form

$$R_0 u(t, \tau) = \int_0^t G(t, s) u_0(s) ds,$$

$$R_{m+1} u(t, \tau) = (-1)^m \sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n \left[(I_{jk}^m (G(t, s) u_{jk}(s)))_{s=t} e^{\tau_{jk}} - (I_{jk}^m (G(t, s) u_{jk}(s)))_{s=0} \right]$$

$$+ (-1)^m \sum_{j=1}^n \left[(I_{j3}^m (G(t, s) u_{j3}(s)))_{s=t} e^{\tau_{j3}} - (I_{j3}^m (G(t, s) u_{j3}(s)))_{s=0} e^{\frac{\tau_{j3}(0)}{\varepsilon}} \right], m \geq 0$$

Then the problem

$$\varepsilon \frac{\partial \tilde{u}}{\partial t} + \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n \mu_{jk}(t) \frac{\partial \tilde{u}}{\partial \tau_{jk}} - A(t) \tilde{u} - \tilde{I} \tilde{u}(t, \tau, \varepsilon) = H(t), \quad l \tilde{u}(t, \tau, \varepsilon) = u^0(\varepsilon) \quad (13)$$

will be extended with respect to the original problem (8).

4. Solvability of Iterative Problems

We look for a solution of the problem (13) in the form of a series (12). Substituting (12) into (13) and equating the coefficients of equal powers of ε , we obtain the following problems for coefficients $u_k(t, \tau)$ of this series:

$$L u_{-2}(t, \tau) \equiv (L_0 - R_0) u_{-2} = 0, \quad l u_{-2}(t, \tau) = \{0; h(0); 0\}; \quad (14_2)$$

$$L u_{-1}(t, \tau) = -\frac{\partial u_{-2}}{\partial t} + R_1 u_{-2}, \quad l u_{-1}(t, \tau) = \{0; 0; \dot{h}(0)\}; \quad (14_1)$$

$$L u_0(t, \tau) = -\frac{\partial u_{-1}}{\partial t} + H(t) + R_1 u_{-1} + R_2 u_{-2}, \quad l u_0(t, \tau) = \{y^0; 0; 0\}; \quad (14_0)$$

.....

$$L u_k(t, \tau) = -\frac{\partial u_{k-1}}{\partial t} + R_1 u_{k-1} + R_2 u_{k-2} + \dots + R_{k+2} u_{k-2}, \quad l u_k(t, \tau) = \{0; 0; 0\}, \quad k \geq 0 \quad (14_k)$$

where $L_0 \equiv \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n \mu_{jk}(t) \frac{\partial}{\partial \tau_{jk}} - A(t)$.

To calculate solutions of iterative problems (14_k), we need to study solvability of the general iterative system

$$L u(t, \tau) \equiv (L_0 - R_0) u = P(t, \tau) \quad (15)$$

in the space U where $P(t, \tau)$ is the corresponding right-hand part.

Theorem 4.1 Let conditions i), ii) be fulfilled and the vector-function

$P(t, \tau) = \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n P_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} + P_0(t)$ belong to the space U . Then the system (15) is

solvable in the space U if and only if

$$\langle P(t, \tau), \chi_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} \rangle \equiv 0 \quad \forall t \in [0, 1], \quad k = 1, 2, 3, \quad j = \overline{1, n}. \quad (16)$$

Here $\{\chi_{jk}(t)\}$ is the eigenvector of the matrix $A^*(t)$ corresponding to the eigenvalue $\overline{\mu}_{jk}(t)$, $j = \overline{1, n}, k = 1, 2, 3$.

This statement is proved in the same way as the analogous one in [2]. However, we need an exact form for a solution of the system (15), so we will reproduce the basic strokes of the proof of Theorem 4.1.

Determining a solution of (15) in the form of an element (10) of the space U , we obtain the following systems for calculating coefficients $u_{jk}(t)$ of this element

$$-A(t)u_0(t) - \int_0^t G(t,s)u_0(s)ds = P_0(t), \quad (17)$$

$$[\mu_{jk}(t)I - A(t)]u_{jk}(t) = P_{jk}(t), \quad k = 1, 2, 3, \quad j = \overline{1, n} \quad (18)$$

where I is the corresponding unit matrix.

The system (17) has the unique solution in the form of a vector-function

$$u_0(t) = -A^{-1}(t)P_0(t) - \int_0^t R(t,s)A^{-1}(s)P_0(s)ds \quad (19)$$

where $R(t,s)$ is the resolvent of the kernel $A^{-1}(t)G(t,s)$. To calculate the solution of the system (18), we make the transformation $u_{jk}(t) = \Phi(t)\xi_{jk}$ in it, and then we obtain the system

$$\begin{aligned} & [\mu_{jk}(t)I - \Lambda(t)]\xi_{jk}(t) = \Phi^{-1}(t)P_{jk}(t) \quad \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow & \begin{cases} [\mu_{jk}(t) - \mu_{s1}(t)]\xi_{jks1}(t) = \langle P_{jk}(t), \chi_{s1}(t) \rangle, & s = \overline{1, n}, \\ [\mu_{jk}(t) - \mu_{s2}(t)]\xi_{jks2}(t) = \langle P_{jk}(t), \chi_{s2}(t) \rangle, & s = \overline{1, n}, \\ [\mu_{jk}(t) - \mu_{s3}(t)]\xi_{jks3}(t) = \langle P_{jk}(t), \chi_{s3}(t) \rangle, & s = \overline{1, n}, \quad k = 1, 2, 3, \quad j = \overline{1, n}. \end{cases} \end{aligned}$$

Here j, k are fixed. If $s = j, k = 1, 2, 3$, then $\langle P_{jk}(t), \chi_{s1}(t) \rangle \equiv 0$. One can see from here that to the system (18) be solvable in the class $C^\infty([0,1], \mathbb{C}^{3n})$, it is necessary and sufficiently realization of conditions (16). Note that if (16) hold, then the system (15) has the following solution in U :

$$u(t, \tau) = u_0(t) + \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n \alpha_{jk}(t) \varphi_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} + \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n \mathfrak{K}_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} \quad (20)$$

here $\alpha_{jk}(t) \in C^\infty([0,1], \mathbb{C}^{3n})$ are arbitrary scalar functions, a vector-function $\mathfrak{K}_{jk}(t)$ has the form

$$\mathfrak{K}(t, \tau) = \sum_{s=1}^n \sum_{i=1, (si \neq jk)}^3 \frac{\langle P_{jk}(t), \chi_{si}(t) \rangle}{\mu_{jk}(t) - \mu_{si}(t)} \varphi_{si}(t) \quad (21)$$

where $\varphi_{jk}(t) = \text{colon } \mu_{jk}^2(t)\varphi_j(t), \mu_{jk}(t)\varphi_j(t), \varphi_k(t)$. Here $\varphi_i(t)$ is the eigenvector of the matrix $K(t, t)$, corresponding to the eigenvalue $\lambda_j(t), j = \overline{1, n}$. We study now conditions of uniquely solvability of the system (15).

Theorem 4.2 Let conditions of Theorem 4.1 be fulfilled and the right-hand part $P(t, \tau) \in U$ of the system (15) satisfy the orthogonality conditions (16). Then the system (15) for

$$\left\langle -\frac{\partial u}{\partial t} + R_1 u + Q_1(t, \tau), \chi_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} \right\rangle \equiv 0 \quad \forall t \in [0, 1], k = 1, 2, 3, j = \overline{1, n}, lu(t, \tau) = u^* \quad (22)$$

where $Q(t, \tau) \in U$ is a known vector-function, $u^* \in C^{3n}$ is a known constant vector, has the unique solution in U .

Proof. Since conditions (16) hold, the system (15) has the solution (20) in U , where functions $\alpha_{jk}(t)$ are not defined yet. Substitute (20) to conditions (22). We calculate in this order

$$\begin{aligned} & -\frac{\partial u}{\partial t} + R_1 u + Q_1(t, \tau) \equiv -\sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n [\alpha_{jk}(t) \varphi_{jk}(t)]^* e^{\tau_{jk}} \\ & -\sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n \left\{ \frac{G(t, t) [\alpha_{jk}(t) \varphi_{jk}(t)]}{\mu_{jk}(t)} e^{\tau_{jk}} - \frac{G(t, 0) [\alpha_{jk}(0) \varphi_{jk}(0)]}{\mu_{jk}(0)} \right\} \\ & -\sum_{j=1}^n \left\{ \frac{G(t, t) [\alpha_{j3}(t) \varphi_{j3}(t)]}{\mu_{j3}(t)} e^{\tau_{j3}} - \frac{G(t, 0) [\alpha_{j3}(0) \varphi_{j3}(0)]}{\mu_{j3}(0)} e^{\frac{\psi_{j3}(0)}{\varepsilon}} \right\} + Q_2(t, \tau) \end{aligned}$$

where we denote

$$\begin{aligned} Q_2(t, \tau) & \equiv -\sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n (u_{jk}(t))^* e^{\tau_{jk}} - \dot{u}_0(t) - \sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n \left[\frac{G(t, t) \mathfrak{L}_{jk}(t)}{\mu_{jk}(t)} e^{\tau_{jk}} - \frac{G(t, 0) \mathfrak{L}_{jk}(0)}{\mu_{jk}(0)} \right] \\ & -\sum_{j=1}^n \left[\frac{G(t, t) \mathfrak{L}_{j3}(t)}{\mu_{j3}(t)} e^{\tau_{j3}} - \frac{G(t, 0) \mathfrak{L}_{j3}(0)}{\mu_{j3}(0)} e^{\frac{\psi_{j3}(0)}{\varepsilon}} \right] + Q_1(t, \tau) \equiv \sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n q_{jk}(t) e^{\tau_{jk}} + q_0(t). \end{aligned}$$

Here $q_{jk}(t)$ and $q_0(t)$ are known functions. Then conditions (22) take the form

$$\left\langle -(\alpha_{jk}(t) \varphi_{jk}(t))^* - \frac{G(t, t) \varphi_{jk}(t)}{\mu_{jk}(t)} \alpha_{jk}(t) + q_{jk}(t), \chi_{jk}(t) \right\rangle \equiv 0$$

or

$$\left\langle -\dot{\alpha}_{jk}(t) - (\dot{\varphi}_{jk}(t) + \frac{G(t, t) \varphi_{jk}(t)}{\mu_{jk}(t)} \alpha_{jk}(t), \chi_{jk}(t)) \right\rangle + \langle q_{jk}(t), \chi_{jk}(t) \rangle \equiv 0, \quad k = 1, 2, 3, j = \overline{1, n}.$$

We find functions $\alpha_{jk}(t)$ from here:

$$\alpha_{jk}(t) = e^{\int_0^t p_{jk}(\theta) d\theta} \alpha_{jk}(0) + e^{\int_0^t p_{jk}(\theta) d\theta} \int_0^t e^{-\int_0^s p_{jk}(\theta) d\theta} \langle q_{jk}(s), \chi_{jk}(s) \rangle ds \quad (23)$$

where $p_{jk}(t) \equiv -\left\langle \dot{\varphi}_{jk}(t) + \frac{G(t,t)\varphi_{jk}(t)}{\mu_{jk}(t)}, \chi_{jk}(t) \right\rangle, k=1,2,3, j=\overline{1,n}$. However the values of $\alpha_{jk}(0)$ are not found in (23). To calculate them, we use the boundary condition $lu(t, \tau) \equiv Mu(0, \varepsilon) + Nu(1, \varepsilon) = u^*$, where $M = \begin{pmatrix} I_{2n} & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, N = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & I_n \end{pmatrix}$.

Tacking into account the form (20) of the function $u(t, \tau)$, we get

$$\sum_{k=1}^3 \sum_{j=1}^n \left\{ M [\alpha_{jk}(0)\varphi_{jk}(0)] e^{\frac{\psi_{j3}(0)}{\varepsilon}} + N [\alpha_{jk}(1)\varphi_{jk}(1)] e^{\frac{\psi_{j3}(1)}{\varepsilon}} \right\} = u^* - \gamma(\varepsilon)$$

or

$$\sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n \left[\alpha_{jk}(0)M\varphi_{jk}(0) + \alpha_{jk}(1)N\varphi_{jk}(1)e^{\frac{\psi_{j3}(1)}{\varepsilon}} \right] + \sum_{j=1}^n \left[\alpha_{j3}(0)e^{\frac{\psi_{j3}(0)}{\varepsilon}}M\varphi_{j3}(0) + \alpha_{j3}(1)N\varphi_{j3}(1) \right] = u^* - \gamma(\varepsilon)$$

where

$$\gamma(\varepsilon) = l[u_0(t) + \mathcal{E}_{jk}(t)] \equiv l \left[\sum_{s=1}^n \sum_{i=1, (si) \neq (jk)}^3 \frac{\langle P_{jk}(t), \chi_{si}(t) \rangle}{\mu_{jk}(t) - \mu_{si}(t)} \varphi_{si}(t) - u_0(t) \right].$$

Substituting (23) to here, we obtain the equality

$$\sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n \left[\alpha_{jk}(0)M\varphi_{jk}(0) + e^{\int_0^1 p_{jk}(\theta)d\theta} \alpha_{jk}(0)N\varphi_{jk}(1)e^{\frac{\psi_{j3}(1)}{\varepsilon}} \right] + \sum_{j=1}^n \left[\alpha_{j3}(0)e^{\frac{\psi_{j3}(0)}{\varepsilon}}M\varphi_{j3}(0) + e^{\int_0^1 p_{j3}(\theta)d\theta} \alpha_{j3}(0)N\varphi_{j3}(1) \right] = \gamma_1(\varepsilon) \tag{24}$$

where

$$\gamma_1(\varepsilon) = u^* - \gamma(\varepsilon) - e^{\frac{\psi_{j3}(1)}{\varepsilon}}N\varphi_{jk}(1) \left[\sum_{k=1}^2 \sum_{j=1}^n e^{\int_0^1 p_{jk}(\theta)d\theta} \int_0^1 p_{jk}(\theta)d\theta - \int_0^1 p_{jk}(\theta)d\theta \langle q_{jk}(s), \chi_{jk}(s) \rangle ds \right] - \sum_{j=1}^n e^{\int_0^1 p_{j3}(\theta)d\theta} \int_0^1 p_{j3}(\theta)d\theta \langle q_{j3}(s), \chi_{j3}(s) \rangle ds N\varphi_{j3}(1).$$

The determinant of this system

$$\Delta(\varepsilon) = \begin{vmatrix} \bar{M}\varphi_{11}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n1}(0), \bar{M}\varphi_{12}(0), \dots, & \bar{M}\varphi_{n2}(0) \\ \bar{N}\varphi_{11}(1)e^{\int_0^1 p_{11}d\theta + \frac{\psi_{11}(1)}{\varepsilon}}, \dots, & \bar{N}\varphi_{n2}(1)e^{\int_0^1 p_{n2}d\theta + \frac{\psi_{n2}(1)}{\varepsilon}} \\ \bar{M}\varphi_{13}(0)e^{\frac{\psi_{n1}(1)}{\varepsilon}}, \dots, & \bar{M}\varphi_{n3}(0)e^{\frac{\psi_{n1}(1)}{\varepsilon}} \\ \bar{N}\varphi_{13}(1), \dots, & \bar{N}\varphi_{n3}(1) \end{vmatrix}$$

tends at $\varepsilon \rightarrow +0$ to the determinant

$$\Delta(+0) = \begin{vmatrix} \bar{M}\varphi_{11}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n1}(0), \bar{M}\varphi_{12}(0), \dots, & \bar{M}\varphi_{n2}(0) \\ 0, \dots, & 0, \dots, & 0 \\ 0, \dots, & 0, & 0, \dots, & 0 \end{vmatrix}$$

$$\begin{aligned}
 & \left| \begin{array}{cccc} 0, & \dots, & & 0 \\ \bar{N}\varphi_{13}(0)e^{\int_0^1 p_{13} d\theta}, & \dots, & \bar{N}\varphi_{n3}(0)e^{\int_0^1 p_{n3} d\theta} & \\ \bar{M}\varphi_{11}(0), & \dots, & \bar{M}\varphi_{n1}(0), & \bar{M}\varphi_{12}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n2}(0) \\ \bar{N}\varphi_{12}(0), & \dots, & \bar{N}\varphi_{n2}(0) & \end{array} \right| e^{\int_0^1 (p_{13} + \dots + p_{n3}) d\theta} \\
 & = \det(\bar{M}\varphi_{11}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n1}(0), \bar{M}\varphi_{12}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n2}(0)) \times \\
 & \quad \times \det[\bar{N}\varphi_{12}(0), \dots, \bar{N}\varphi_{n2}(0)] e^{\int_0^1 (p_{13} + \dots + p_{n3}) d\theta}
 \end{aligned}$$

where $\bar{M} = (I_{2n}, 0)$ is a $2n \times 3n$ -matrix, $\bar{N} = (0, I_n)$ is a $n \times 3n$ -matrix.

We have

$$\begin{aligned}
 \Delta_1 & = \det(\bar{M}\varphi_{11}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n1}(0), \bar{M}\varphi_{12}(0), \dots, \bar{M}\varphi_{n2}(0)) \\
 & = \left| \begin{array}{cccc} \text{colon } \mu_1^2(0)\varphi_1(0), \mu_{11}(0)\varphi_1(0) & \dots, & \text{colon } \mu_{n1}^2(0)\varphi_n(0), \mu_{n1}(0)\varphi_n(0) & \\ \text{colon } \mu_{12}^2(0)\varphi_n(0), \mu_{n1}(0)\varphi_n(0) & \dots, & \text{colon } \mu_{n2}^2(0)\varphi_n(0), \mu_{n2}(0)\varphi_n(0) & \end{array} \right|.
 \end{aligned}$$

Since $\varphi_1(0), \dots, \varphi_n(0)$ are linearly independent, they equalities imply

$$\begin{cases} \sum_{k=1}^2 \beta_{jk} \mu_{jk}^2(0) = 0, \\ \sum_{k=1}^2 \beta_{jk} \mu_{jk}(0) = 0, \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} \mu_{j1}^2(0)\beta_{j1} + \mu_{j2}^2(0)\beta_{j2} = 0, \\ \mu_{j1}(0)\beta_{j1} + \mu_{j2}(0)\beta_{j2} = 0, \quad j = \overline{1, n}. \end{cases} \quad (25)$$

Since $\mu_{j1}(0) \neq 0$ and $\mu_{j1}(0) \neq \mu_{j2}(0)$, the determinant of this system

$$\begin{vmatrix} \mu_{j1}^2(0) & \mu_{j2}^2(0) \\ \mu_{j1}(0) & \mu_{j2}(0) \end{vmatrix} = \mu_{j1}(0)\mu_{j2}(0)[\mu_{j1}(0) - \mu_{j2}(0)]$$

is different from zero, that's why (25) has only the zero solution $\beta_{j1}(0) = \beta_{j2}(0) = 0$. It means that columns of Δ_1 are linearly independent, i.e.

$\Delta_1 \neq 0$. In just the same way $\Delta_2 = \det(\bar{N}\varphi_{13}(0), \dots, \bar{N}\varphi_{n3}(0)) \neq 0$. Therefore $\Delta(0) \neq 0$, hence $|\Delta(\varepsilon)| \geq c_0 > 0$ at $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$, where $\varepsilon_0 > 0$ is sufficiently small. Hence, the system (24) has the unique solution $\alpha_{jk}(0) = \alpha_{jk}(0, \varepsilon)$, in

addition this solution is bounded at при $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$. Substituting obtained $\alpha_{jk}(0)$ into (23), we calculate uniquely functions $\alpha_{jk}(t)$, hence we find uniquely the solution (20) of the system (15) in the space U . Theorem 4.2 is proved.

5. Asymptotical Convergence of Formal Solutions

Denote by $u_{\varepsilon N}(t)$ the restriction of the N -th partial sum $S_N(t, \tau, \varepsilon)$ of the series (12) on regularizing functions (7). The following statement is true.

Lemma 5.1 Let conditions i), ii) be fulfilled. Then for sufficiently small $\varepsilon (0 < \varepsilon \leq \varepsilon_0)$, the function $u_{\varepsilon N}(t)$ satisfies the problem

$$\varepsilon \frac{du_{\varepsilon N}(t)}{dt} = A(t)u_{\varepsilon N}(t) + \int_0^t G(t,s)u_{\varepsilon N}(s)ds + H(t) + \varepsilon^{N+1}R_N(t, \varepsilon), \quad lu_{\varepsilon N}(t) = u^0(\varepsilon)$$

where $\|R_N(t, \varepsilon)\|_{C[0,1]} \leq \bar{R}_N, \bar{R}_N > 0$ is a constant independent on ε at $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$.

Proof. Calculating solutions $u_{-2}(t, \tau), u_{-1}(t, \tau), \dots, u_N(t, \tau)$, substituting them in iterative problems (14_k); we obtain the identities. Multiply the last by $\varepsilon^{-2}, \varepsilon^{-1}, 1, \varepsilon, \dots, \varepsilon^N$, respectively and sum the obtained equalities. We get the identity

$$\begin{aligned} & L_0 S_N(t, \tau, \varepsilon) - R_0 S_N(t, \tau, \varepsilon) \equiv H(t) - \varepsilon \frac{\partial S_N(t, \tau, \varepsilon)}{\partial t} \\ & + \varepsilon^{N+1} \frac{\partial u_N(t, \tau)}{\partial t} + \varepsilon^{-1} R_1 u_{-2}(t, \tau) + (R_1 u_{-1} + R_2 u_{-2}) \\ & + \dots + \varepsilon^N (R_1 u_{N-1} + R_2 u_{N-2} + \dots + R_{N+2} u_{-2}) \end{aligned}$$

or

$$\begin{aligned} & L_0 S_N(t, \tau, \varepsilon) + \varepsilon \frac{\partial S_N(t, \tau, \varepsilon)}{\partial t} \equiv H(t) + \varepsilon^{N+1} \frac{\partial u_N(t, \tau)}{\partial t} + \varepsilon^{-2} R_0 u_{-2} \\ & + \varepsilon^{-1} (R_0 u_{-1} + R_1 u_{-2}) + (R_0 u_0 + R_1 u_{-1} + R_2 u_{-2}) \\ & + \varepsilon^N (R_0 u_N + R_1 u_{N-1} + R_2 u_{N-2} + \dots + R_{N+2} u_{-2}). \end{aligned}$$

Subtracting from both parts of this identity $IS_N(t, \tau, \varepsilon) \equiv Iu_{\varepsilon N}(t)$ and then making the restriction at $\tau = \psi(t) / \varepsilon$, we have

$$\begin{aligned} & \varepsilon \frac{du_{\varepsilon N}(t)}{dt} - A(t)u_{\varepsilon N} - Iu_{\varepsilon N}(t) \equiv H(t) + \varepsilon^{N+1} \frac{\partial u_N(t, \psi / \varepsilon)}{\partial t} \\ & - \left[Iu_N(t, \tau, \varepsilon) - \sum_{r=0}^N \varepsilon^r \sum_{s=0, r-s \geq 0}^r R_{r-s} u_s(t, \tau) \Big|_{\tau = \frac{\psi(t)}{\varepsilon}} \right] \end{aligned}$$

By definition of operators R_m the expression in the square brackets is presented in the form of $\varepsilon^{N+1} m_N(t, \varepsilon)$, moreover $\|m_N(t, \varepsilon)\|_{C[0,T]} \leq \bar{m}_N = const$.

$$\text{Hence, } \varepsilon \frac{du_{\varepsilon N}(t)}{dt} - A(t)u_{\varepsilon N} - Iu_{\varepsilon N}(t) \equiv H(t) + \varepsilon^{N+1} R_N(t, \varepsilon)$$

where we denote: $R_N(t, \varepsilon) \equiv \frac{\partial u_N(t, \psi / \varepsilon)}{\partial t} - m_N(t, \varepsilon)$. By virtue of conditions 1)–2),

the vector-function $R_N(t, \varepsilon)$ is uniformly bounded, i.e.

$$\|R_N(t, \varepsilon)\|_{C[0,1]} \leq \bar{R}_N = const \quad \forall (t, \varepsilon) \in [0, 1] \times (0, \varepsilon_0]$$

where $\varepsilon_0 > 0$ is sufficiently small. The equality $lu_{\varepsilon N}(t) = u^0(\varepsilon)$ is obvious. Lemma 5.1 is proved.

Using ideas of works [3] and [5], it is not difficult to prove the following

Theorem 5.1 Let conditions i), ii) be fulfilled. Then for sufficiently small $\varepsilon (0 < \varepsilon \leq \varepsilon_0)$, the problem (5) is uniquely solvable in the class $C^1[0,1]$, and the estimate

$$\|u(t, \varepsilon) - u_{\varepsilon N}(t)\|_{C[0,1]} \leq C_N \varepsilon^{N+1}, \quad N = -2, -1, 0, 1, \dots,$$

hold, where $u(t, \varepsilon)$ is the exact solution of (5), $C_N > 0$ is a constant independent of $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$.

REFERENCES

1. *Imanaliev M.I.* Methods for solving nonlinear inverse problems and their applications.- Frunze: Ilim, 347 p. (1977) (in Russian).
2. *Bobodzhanov A.A. and Tuychiev O.D.* Singularly perturbed integral equations with degenerate kernel, *Differential equations*, v. 33, №11, 1537-1542. (1997).
3. *Bobodzhanov A.A. and Safonov V.F.* Volterra integral equations with rapidly varying kernels and their asymptotic integration, *Mathem. notes*, V. 192, №8, 53-78. (2001).
4. *Lomov S.A. and Lomov I.S.* Fundamentals the mathematical theory of the boundary layer. M.: Publishing house of MSU, 453 p. (2011) (in Russian)
5. *Bobodzhanov A.A. and Safonov V.F.* Singularly perturbed integro-differential equations with diagonal degeneration of the kernel in reverse time, *Differential equations*, Vol. 40, №1, 120–127. (2004)

ТҮЙІН

Жұмыста ядросы диагоналда айныған сингуляр ауытқымалы интегро-дифференциалдық жүйе үшін Коши есебі қарастырылған. Есептің регуляризациясы жасалған, итерациялық есептердің нормал және бір мәнді шешімділігі дәлелденген. **(Бободжанов А.А., Калимбетов Б.Т., Сафонов В.Ф. Ядросы диагоналда айныған сингуляр ауытқымалы интегро-дифференциалдық жүйе үшін Коши есебінің шешімдері асимптотикасы)**

РЕЗЮМЕ

В работе рассмотрена сингулярно возмущенная интегро-дифференциальная система с диагональным вырождением ядра в условии, когда спектр невырожденной части ядра интегрального оператора лежит не в левой, а в правой полуплоскости комплексного переменного λ . Построена эквивалентная интегро-дифференциальная система, спектр предельного оператора (он является чисто мнимым), которой описывает все сингулярности в решении исходной интегро-дифференциальной задачи. Произведена полная регуляризация эквивалентной интегро-дифференциальной системы и изучена нормальная и однозначная разрешимость итерационных систем для коэффициентов соответствующего формального асимптотического решения.

(Бободжанов А.А., Калимбетов Б.Т., Сафонов В.Ф. Асимптотика решений задачи Коши для сингулярно возмущенной интегро-дифференциальной системы с диагональным вырождением ядра)

УДК 004.056.53(045)

Б.С.АХМЕТОВ

доктор технических наук, профессор
МКТу им. А.Ясави

Р.Б.АБДРАХМАНОВ

кандидат технических наук,
и.о. доцент МКТу им. А.Ясави

А.А.КОРЧЕНКО

доктор технических наук, профессор
Национальный авиационный университет, г. Киев

Н.К.ЖУМАНГАЛИЕВА

PhD докторант
КазНИТУ им. К.И.Сатпаева

**БАЗОВЫЕ МОДЕЛИ ЭТАЛОННЫХ ВЕЛИЧИН ДЛЯ СИСТЕМ
ОБНАРУЖЕНИЯ ВТОРЖЕНИЙ**

Предложены базовые модели эталонных величин, которые ориентированы на построение систем обнаружения вторжений, основанных на идентификации аномального состояния в информационной системе. На основе экспериментальных данных построены модели эталонных величин.

Ключевые слова: вторжение, аномалия, идентификация аномалий, системы обнаружения вторжений, лингвистические переменные, эталоны величин, нечеткие числа.

Тірек сөздері: рұқсатсыз кіру, аномалия, аномалияларды сәйкестендіру, рұқсатсыз кіруді анықтау жүйелері, лингвистикалық айнымалылар, шамалардың эталондары, анық емес сандар.

Keywords: intrusion, anomaly identification of anomalies, intrusion detection systems, linguistic variables, reference values, fuzzy numbers.

В стремительно развивающейся информационной среде появляются новые виды угроз ее ресурсам. В этой связи существует потребность в системах безопасности, позволяющих анализировать, контролировать,

прогнозировать и блокировать новые виды вторжений в информационной системе (ИС). Для этого необходимы средства, дающие возможность выявить нападение по характерным признакам. Несанкционированные воздействия на ресурсы ИС оказывают влияние на среду их окружения и порождают определенные аномалии. Для их идентификации можно использовать лингвистический подход [1] и модель базовых величин (МБВ) [2], которые могут стать основой построения систем обнаружения вторжений. Согласно МБВ следует определить набор величин, необходимый для обнаружения подозрительной активности в сетевом трафике. Например, для обнаружения процесса сканирования портов в работах [1, 3, 4] используются лингвистические переменные (ЛП) «Numbers of Virtual channels (NVC)» – «Количество виртуальных каналов» и «Virtual Channel Age (VCA)» – «Возраст виртуального канала», соответственно определяемые кортежами $\langle NVC, T_{NVC}, X_{NVC} \rangle$ и $\langle VCA, T_{VCA}, X_{VCA} \rangle$. Виртуальный канал (ВК) создается при получении приемником IP-пакета и существует определенное время. Признаком рождения новых ВК, служит прием IP-пакета на порт, для которого такой канал отсутствовал. Максимальное число ВК определяется значением max_{NVC} и часто определяется количеством доступных портов, например, 65536. Величина «время жизни» (ВЖ) отражает остаток времени существования ВК, а в момент его создания $VЖ:=VЖ_0$, ($1 \text{ мин} \leq VЖ_0 \leq 10 \text{ мин}$). Канал прекращает существование при $VЖ=0$, а при очередном IP-пакете $VЖ:=VЖ+\Delta VЖ$ (например, $\Delta VЖ=100 \text{ мс}$). Очевидно, что при интенсивном трафике для ВК ВЖ увеличивается, и он долго существует, а при остановке обмена через время $VЖ_T$ ($VЖ_T$ – текущее значение ВЖ) канал удаляется, т.е. чем интенсивнее трафик, тем живучее канал. На основе свойств ВК и соответствующих ему ЛП формируются эталонные величины для выявления сканирования портов.

Процесс идентификации аномалий, порожденных другими возможными вторжениями на ресурсы информационных систем (РИС), также требует определения необходимых величин и их свойств. В связи с этим, целью данной работы является построение базовых моделей эталонных величин, позволяющих расширить возможности соответствующих систем защиты за счет обнаружения других видов вторжений в нечетко определенной, слабоформализованной среде. Например, основываясь на [5-7] для выявления такого вторжения, как DDoS-атака на сервер и спуфинг, наиболее целесообразно использовать следующие величины: «Number of concurrent connections to the server (NCC)» – «Количество одновременных подключений к серверу», «Speed of processing requests from the clients (SPR)» – «Скорость обработки запросов от клиентов», «The delay between requests from the single user (DBR)» – «Задержка между запросами от одного пользователя», «Number of packages with the same sender and receiver address (NPSA)» – «Количество пакетов с одинаковым адресом отправителя и получателя».

Как показывает практика для эффективного проведения DDoS необходимо привлечение большого количества источников, участвующих в нападении на жертву. Следовательно, величина NCC при увеличении количества подключений к серверу может использоваться в качестве одного из признаков начала вторжения. Максимальное число подключений, которое может поддерживать сервер, зависит от его аппаратных и программных возможностей и характеризуется величиной max_{NCC} , значение которого будет отличаться для разных серверов.

Возможность противостоять нападением во многом зависит от такой важной сетевой величины в работе серверов, как SPR , характеризующий возможное количество запросов, обрабатываемых за единицу времени (обычно за секунду). При большом количестве запросов, которые генерируют участники DDoS-атаки, сервер полностью или частично перестает реагировать на запросы легитимных пользователей, то есть не справляется с нагрузкой. Максимальная скорость обработки запросов определяется на практике с помощью стресс-тестов для конкретного сервера в конкретной среде окружения и задается величиной max_{SPR} .

Величина DBR характеризует время между последовательными запросами от одного подключенного к серверу клиента. На некоторых серверах для предотвращения вторжения эта величина устанавливается вручную (например, 1 запрос за 1 секунду от пользователя). Уменьшение задержки между запросами может свидетельствовать о начале DDoS-атаки, целью которой является отправка как можно большего количества запросов, которые выведут сервер из работоспособного состояния. Значение DBR определяется величиной max_{DBR} , которая зависит от программного обеспечения (ПО) и назначения сервера.

Для получения конкретных числовых величин проводится эксперимент на реальном работающем Web-сервере. В качестве примера тестируемого сервера был выбран компьютер (процессор Intel(R) Celeron(R) CPU 2.80GHz с частотой шины 133 МГц; оперативная память 2 Гб DDR2 400 МГц; сетевое подключение – 100 Мбит/с; операционная система – 32-битная Debian GNU/Linux 6.0.3 (squeeze)) со следующим списком установленного основного ПО: Apache 2.2.16, BIND DNS сервер 9.7.1, Exim 4.72, lighttpd 1.4.28, MySQL 5.1.49, OpenSSH 5.5p1, PHP 5.3.2, Tomcat 6.0.28, Iptables.

Максимальное значение величины NCC определяется в настройках Web-сервера как $MaxClients$ по адресу `/etc/apache2/apache2.conf`. Система сконфигурирована таким образом, чтобы поддерживать одновременно максимум 1024 подключения. Согласно статистике, собраной с помощью утилиты *Netstat*, для данного сервера среднее количество таких подключений не превышало 100.

Значения величины SPR были получены по результатам стресс-теста, осуществляемого с помощью утилиты Apache HTTP server benchmarking

tool [8, 9], которая является одним из самых распространенных средств для оценки производительности и входит в базовый пакет программ Apache. Измерения проводились при большом количестве запросов, которые показали, что данный Web-сервер может обработать до 1200 запросов в секунду в локальной сети, и около 100 полученных из сети Internet. В нормальном режиме работы сервер за одну секунду обслуживает около 34 Internet-запросов.

Поскольку существует множество различных запросов (как пользовательских так и служебных), то определение величины *DBR* от одного пользователя имеет определенную специфику, причем в сетевом трафике они отличаются по частоте встречаемости и времени обработки сервером. Следовательно, методика измерения должна включать только те запросы, которые являются наиболее затратными для сервера с точки зрения его производительности. В частности, ICMP-запросы проходят фильтрацию с помощью установленных политик безопасности на межсетевом экране Iptables. Для измерения интервалов времени между наиболее частыми для Web-серверов запросов GET и POST был написан php-скрипт, который анализирует обращения к серверу и вычисляет время между двумя последовательными запросами GET или POST от пользователя, усредненное значение \max_{DBR} для которых составило приблизительно 200 мс и 1 с соответственно.

Для выявления спуфинга, направленного на вызов DoS- или провокация DDoS-атаки используем признаки, характеризующиеся подменой адресов в заголовке пакетов. Поэтому для выявления такого типа вторжения целесообразно использовать величину *NPSA*. Здесь, в частности рассматривается вид спуфинга, при котором неавторизованная сторона генерирует большое количество пакетов, в заголовках которых в качестве адреса отправителя и получателя указан адрес сервера, который отвечая на полученные запросы атакует сам себя. Возникновение большого количества пакетов с одинаковым адресом получателя и отправителя в сетевом трафике может свидетельствовать о начале такого вторжения, как DDoS-атака.

Значение величины *NPSA* определялось на основе данных, полученных при обработке логов межсетевого экрана Iptables. Методика измерений подразумевает подсчет количества пакетов в заголовках которых указаны одинаковые адреса и порты получателя и отправителя (SRC и DST) за единицу времени. Согласно подсчету, при нормальной работе сервера количество пакетов с одинаковым адресом получателя и отправителя не превышает 10 за секунду. Следовательно, превышение этого значения в определенное число раз может быть признаком такого вторжения, как спуфинг-атака на сервер.

Одними из ключевых значений в МБВ являются эталоны величин, которые строятся для ЛП и необходимы при формировании логических

правил, используемых при выявлении нападений. В этой связи, построим базовые модели эталонных величин для ЛП **NCC**, **SPR**, **DBR** и **NPSA** с кортежами $\langle NCC, T_{NCC}, U_{NCC} \rangle$, $\langle SPR, T_{SPR}, U_{SPR} \rangle$, $\langle DBR, T_{DBR}, U_{DBR} \rangle$ и $\langle NPSA, T_{NPSA}, U_{NPSA} \rangle$ соответственно.

С учетом проведенного эксперимента базовую модель эталонов для $\langle NCC, T_{NCC}, U_{NCC} \rangle$ построим на основе базового терм-множества с пятью нечеткими термами:

$$T_{NCC} = \bigcup_{i=1}^5 T_{NCC}^i = \{ \langle \text{«Very small» (VS)}, \text{«Small» (S)}, \text{«Average» (A)}, \text{«Big» (B)}, \text{«Very big» (VB)} \rangle \},$$

где «Very small (VS)» – «Очень малое», «Small (S)» – «Малое», «Average (A)» – «Среднее», «Big (B)» – «Большое», «Very big (VB)» – «Очень большое», которые могут быть отображены на универсальное множество $U_{NCC} \in \{0, \max_{NCC}\}$.

Пользуясь экспертными оценками, сделанными на базе данных таблицы 1, сформируем функции принадлежности (ФП) для T_{NCC} , основываясь на методе лингвистических термов с использованием статистических данных МЛТС [1].

Данные для T_{NCC} Таблица 1

Значения ЛП	Интервал				
	N1	N2	N3	N4	N5
VS	4	1	0	0	0
S	2	3	1	0	0
A	0	1	4	2	0
B	0	0	2	4	3
VB	0	0	0	5	6

Практика показывает, что наиболее целесообразно определить $\max_{NCC}=1024$ (значение *MaxClients* в настройках сервера), а $N1, N2, N3, N4, N5$ определить соответственно интервалами $[0; 8], [9; 64], [65; 256], [257; 512], [513; 1024]$. Для последующего получения эталонов сформируем матрицу подсказок по формуле

$$\|k_j\| = \left\| \sum_{i=1}^5 \sum_{j=1}^5 b_{ij} \right\| = \|6, 5, 7, 11, 9\|, \text{ где}$$

b_{ij} – элементы эмпирических данных (см. табл. 1), которые преобразовываются в матрицу по выражению:

$$c_{ij} = b_{ij} \cdot km / k_j, \tag{1}$$

где $(i, j = \overline{1, 5})$, а $km = \sum_{j=1}^5 k_j = 11$, и

$$\|c_{ij}\| = \begin{vmatrix} 7,33 & 1,83 & 0 & 0 & 0 \\ 4,4 & 6,6 & 2,2 & 0 & 0 \\ 0 & 1,57 & 6,29 & 3,14 & 0 \\ 0 & 0 & 2 & 4 & 3 \\ 0 & 0 & 0 & 6,11 & 7,33 \end{vmatrix}.$$

Далее вычисляется матрица ФП по выражению:

$$\mu_{ij} = c_{ij}/cm_i, \quad (2)$$

где $(i, j = \overline{1, 5})$, а $cm_i = \bigcup_{j=1}^5 \bigvee_{i=1}^5 c_{ij} = \{7,33; 6,6; 6,29; 4; 7,33\}$. Полученные значения имеют следующий вид:

$$\|\mu_{ij}\| = \begin{vmatrix} 1 & 0,25 & 0 & 0 & 0 \\ 0,67 & 1 & 0,33 & 0 & 0 \\ 0 & 0,25 & 1 & 0,5 & 0 \\ 0 & 0 & 0,5 & 1 & 0,75 \\ 0 & 0 & 0 & 0,83 & 1 \end{vmatrix}.$$

Для $\bigcup_{i=1}^5 \mu_{ij}$ соответственно находим оценочные отношения

$\bigcup_{i=1}^5 \Delta B_i / B = \{0,008; 0,063; 0,25; 0,5; 1\}$ ($\Delta B/B$ – отклонение величины $\Delta B_{NCC} \in [0, B_{NCC}]$, а B_{NCC} – максимально возможное значение, которое характеризует текущие измерения) и получаем промежуточные нечеткие числа (НЧ): $\widetilde{VS} = \{1/0,008; 0,25/0,063; 0/0,25; 0/0,5; 0/1\}$; $\widetilde{S} = \{0,67/0,008; 1/0,063; 0,33/0,25; 0/0,5; 0/1\}$; $\widetilde{A} = \{0/0,008; 0,25/0,063; 1/0,25; 0,5/0,5; 0/1\}$; $\widetilde{B} = \{0/0,008; 0/0,063; 0,5/0,25; 1/0,5; 0,75/1\}$; $\widetilde{VB} = \{0/0,008; 0/0,063; 0/0,25; 0,83/0,5; 1/1\}$.

Для формирования лингвистических эталонов необходимо чтобы для $\forall T_{NCC}^i$ было справедливо отношение порядка, например, при $i=1, \forall x_{VS} : x_{VS_k} < x_{VS_{k+1}}$. Далее полученные T_{NCC} для НЧ $\widetilde{X} = \{\mu_1/x_1, \mu_2/x_2, \dots, \mu_i/x_i, \dots, \mu_n/x_n\}$ представляются в приведенной форме [1] $T_{NCC}^e = \bigcup_{i=1}^5 T_{NCC}^{ei} = \{T_{NCC}^{e1}, T_{NCC}^{e2}, T_{NCC}^{e3}, T_{NCC}^{e4}, T_{NCC}^{e5}\} = \{\widetilde{VS}^e, \widetilde{S}^e, \widetilde{A}^e, \widetilde{B}^e, \widetilde{VB}^e\}$, где $\widetilde{VS}^e = \{0/0,008; 1/0,008; 0,25/0,063; 0/0,25\}$; $\widetilde{S}^e = \{0/0,008; 0,67/0,008; 1/0,063; 0,33/0,25; 0/0,5\}$;

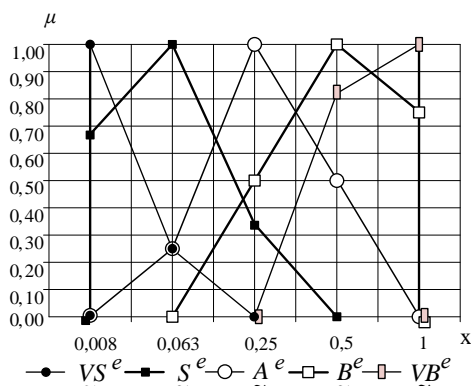

Рисунок 1. Эталонные НЧ для NCC

$A^e = \{0/0,008; 0,25/0,063;$
 $1/0,25; 0,5 0,5; 0/1\};$
 $B^e = \{0/0,063; 0,5/0,25; 1/0,5;$
 $0,75/1; 0/1\};$ $V\tilde{B}^e = \{0/0,25;$
 $0,83/0,5; 1/1; 0/1\}.$
 Полученные значения и будут использоваться в качестве эталонных для NCC, графическое изображение которых

представлено на рис. 1.

С учетом проведенного эксперимента базовую модель эталонов для $\langle SPR, T_{SPR}, U_{SPR} \rangle$ построим на основе базового терм-множества с тремя нечеткими термами:

$$T_{SPR} = \bigcup_{i=1}^3 T_{SPR}^i = \{ \langle \text{«Low»} (L), \langle \text{«Average»} (A), \langle \text{«High»} (H) \rangle \},$$

где «Low (L)» – «Низкая», «Average (A)» – «Среднее», «High (H)» – «Высокая», которые могут быть отображены на универсальное множество $U_{SPR} \in \{0, \max_{SPR}\}$.

Данные для T_{SPR} Таблица 2

Значения ЛП	Интервал		
	N1	N2	N3
L	3	1	0
A	1	2	1
H	0	1	4

На основе экспертных данных в таблице 2 сформируем ФП для интервалов $N1, N2, N3$, принимающих соответственно значения $[0; 5], [6; 25], [26; 100]$. Согласно эксперименту определим $\max_{SPR} = 100$, отражающее усредненное значение количества пакетов с сети Internet, полученное с помощью стресс-теста.

Формируем матрицу подсказок по формуле $\|k_j\| = \left\| \bigcup_{j=1}^3 \sum_{i=1}^3 b_{ij} \right\| = \|4, 4, 5\|$, где b_{ij} – элементы эмпирических данных (см. табл. 2), которые преобразовываются в матрицу по выражению (1) при $(i, j = \overline{1, 3})$, где $k_m = \bigvee_{j=1}^3 k_j = 5$, а

$$\|c_{ij}\| = \left\| \begin{matrix} 3,75 & 1,25 & 0 \\ 1,25 & 2,5 & 1 \\ 0 & 1,25 & 4 \end{matrix} \right\|.$$

Далее вычисляем ФП по выражению (2) при $(i, j = \overline{1, 3})$, где $cm_i = \bigcup_{j=1}^3 \bigvee_{i=1}^3 c_{ij} = \{3,75; 2,5; 4\}$. Вычисленные значения ФП будут следующие:

$$\|\mu_{ij}\| = \begin{vmatrix} 1 & 0,33 & 0 \\ 0,5 & 1 & 0,4 \\ 0 & 0,31 & 1 \end{vmatrix}.$$

Для $\bigcup_{i=1}^3 \mu_{ij}$ соответственно находим оценочные отношения

$\bigcup_{i=1}^3 \Delta B_i / B = \{0,05; 0,25; 1\}$ ($\Delta B/B$ – отклонение величины $\Delta B_{SPR} \in [0, B_{SPR}]$, а B_{SPR} – максимально возможное значение, которое характеризует текущие измерения) и получаем НЧ: $\tilde{L} = \{1/0,05; 0,33/0,25; 0/1\}$; $\tilde{A} = \{0,5/0,05; 1/0,25; 0,4/1\}$; $\tilde{H} = \{0/0,05; 0,31/0,25; 1/1\}$.

Учитывая, что для $\forall T_{SPR}^i$ справедливо отношение порядка, например, при $i = 1, \forall x_L: x_{L_k} < x_{L_{k+1}}$. Полученные T_{SPR} для НЧ $\tilde{X} = \{\mu_1/x_1, \mu_2/x_2, \dots, \mu_i/x_i, \dots, \mu_n/x_n\}$ представляются в приведенной форме [1] $T_{SPR}^e = \bigcup_{i=1}^3 T_{SPR}^{ei} = \{T_{SPR}^{e1}, T_{SPR}^{e2}, T_{SPR}^{e3}\} = \{\tilde{L}^e, \tilde{A}^e, \tilde{H}^e\}$, где $\tilde{L}^e = \{0/0,05; 1/0,05; 0,33/0,25; 0/1\}$; $\tilde{A}^e = \{0/0,05; 0,5/0,05; 1/0,25; 0,4/1; 0/1\}$;

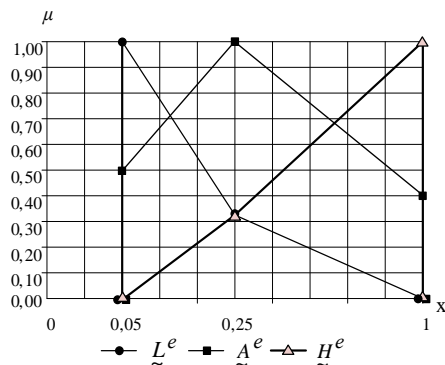

Рис. 2. Эталонные НЧ для SPR

$$\tilde{H}^e = \{0/0,05; 0,31/0,25; 1/1; 0/1\}.$$

Полученные значения и будут использоваться в качестве эталонных для SPR, графическое изображение которых представлено на рис. 2.

По аналогии с SPR проведем вычисления для $\langle DBR, T_{DBR}, U_{DBR} \rangle$ с использованием терм-множества на три нечетких термина:

$$T_{DBR} = \bigcup_{i=1}^3 T_{DBR}^i = \{\langle \text{«Small» } (S),$$

$\text{«Average» } (A), \text{ «Big» } (B)\}$, где «Small (S)» – «Малая», «Average (A)» –

«Средняя», «Big (B)» – «Большая», которые отображаются на универсальное множество $U_{DBR} \in \{0, \max_{DBR}\}$.

Данные для T_{DBR} Таблица 3

Значения ЛП	Интервал		
	N1	N2	N3
S	3	1	0
A	1	3	2
B	0	2	5

По табл. 3 для $N1, N2, N3$ соответственно зададим значения $[0; 10], [11; 100], [101; 1000]$. Согласно эксперименту определим значение $\max_{DBR} = 1000$ мс на основе полученных данных по времени обработки запросов GET и POST. Формируем матрицу подсказок по формуле

$$\|k_j\| = \left\| \bigcup_{j=1}^3 \sum_{i=1}^3 b_{ij} \right\| = \|4, 6, 7\|, \text{ где } b_{ij} -$$

элементы эмпирических данных (см. табл. 3), которые преобразовываются в

матрицу по выражению (1) при $(i, j = \overline{1, 3})$, где $km = \bigvee_{j=1}^3 k_j = 7$, а

$$\|c_{ij}\| = \left\| \begin{matrix} 5,25 & 1,75 & 0 \\ 1,17 & 3,5 & 2,33 \\ 0 & 2 & 5 \end{matrix} \right\|.$$

Далее вычисляем ФП по выражению (2) при $(i, j = \overline{1, 3})$, где

$cm_i = \bigcup_{j=1}^3 \bigvee_{i=1}^3 c_{ij} = \{5,25; 3,5; 5\}$. Вычисленные значения ФП будут следующие:

$$\|\mu_{ij}\| = \left\| \begin{matrix} 1 & 0,33 & 0 \\ 0,33 & 1 & 0,67 \\ 0 & 0,4 & 1 \end{matrix} \right\|.$$

Для $\bigcup_{i=1}^3 \mu_{ij}$ соответственно находим оценочные отношения

$\bigcup_{i=1}^3 \Delta B_i / B = \{0,01; 0,1; 1\}$ ($\Delta B/B$ – отклонение величины $\Delta B_{DBR} \in [0, B_{DBR}]$, а B_{DBR} – максимально возможное значение, которое характеризует текущие измерения) и получаем НЧ: $\tilde{S} = \{1/0,01; 0,33/0,1; 0/1\}$; $\tilde{A} = \{0,33/0,01; 1/0,1; 0,67/1\}$; $\tilde{B} = \{0/0,01; 0,4/0,1; 1/1\}$.

При формировании эталонов для $\forall T_{DBR}^i$ также справедливо отношение порядка, например, при $i=1, \forall x_S: x_{S_k} < x_{S_{k+1}}$. Далее T_{DBR} для НЧ $\tilde{X} = \{\mu_1/x_1, \mu_2/x_2, \dots, \mu_i/x_i, \dots, \mu_n/x_n\}$ представляются в приведенной

форме [1] $T_{DBR}^e = \bigcup_{i=1}^3 T_{DBR}^{ei} = \{T_{DBR}^{e1}, T_{DBR}^{e2}, T_{DBR}^{e3}\} = \{\underline{S}^e, \underline{A}^e, \underline{B}^e\}$, где
 $\underline{S}^e = \{0/0,01; 1/0,01; 0,33/0,1; 0/1\}$; $\underline{A}^e = \{0/0,01; 0,33/0,01; 1/0,1; 0,67/1; 0/1\}$;

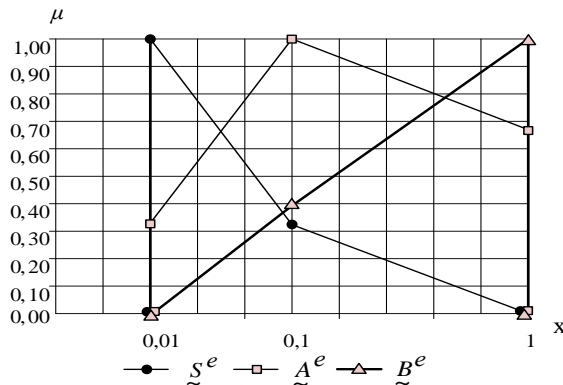

Рис. 3. Эталонные НЧ для DBR

$$\underline{B}^e = \{0/0,01; 0,4/0,1;$$

1/1; 0/1\}. Эти значения и будут использоваться в качестве эталонных для DBR, графическое изображение которых представлено на рисунке 3.

По принципу с DBR также осуществим вычисления для $\langle NPSA, T_{NPSA}, U_{NPSA} \rangle$ на основе

$$T_{NPSA} = \bigcup_{i=1}^3 T_{NPSA}^i = \{\langle \text{Small} \rangle$$

$\langle S \rangle$, $\langle \text{Average} \rangle \langle A \rangle$, $\langle \text{Big} \rangle \langle B \rangle\}$, где $\langle \text{Small} \langle S \rangle \rangle$ – «Малое», $\langle \text{Average} \langle A \rangle \rangle$ – «Среднее», $\langle \text{Big} \langle B \rangle \rangle$ – «Большое», а нечеткие термы могут быть отображены на универсальное множество $U_{NPSA} \in \{0, \max_{NPSA}\}$.

Данные для T_{NPSA} Таблица 4

Значения ЛП	Интервал		
	N1	N2	N3
S	3	1	0
A	1	4	2
B	0	2	3

С использованием данных таблицы 4 для интервалов $N1, N2, N3$ установим значения $[0; 10], [11; 100], [101; 1000]$. Согласно эксперименту на основе мониторинга конкретного работающего сервера определим значение $\max_{NPSA} = 1000$ пакетов (превышение нормального значения количества пакетов в 100 раз).

Сформируем матрицу подсказок по формуле

$$\|k_j\| = \left\| \bigcup_{j=1}^3 \sum_{i=1}^3 b_{ij} \right\| = \|4,7,5\|, \text{ где } b_{ij} \text{ – элементы эмпирических данных}$$

(см. табл. 4), которые преобразовываются в матрицу по выражению (1) при

$$(i, j = \overline{1, 3}), \text{ где } km = \bigvee_{j=1}^3 k_j = 7, \text{ а}$$

$$\|c_{ij}\| = \left\| \begin{matrix} 5,25 & 1,75 & 0 \\ 1 & 4 & 2 \\ 0 & 2,8 & 4,2 \end{matrix} \right\|$$

Далее вычисляем ФП по выражению (2) при $(i, j = \overline{1, 3})$, где $cm_i = \bigcup_{j=1}^3 \bigvee_{i=1}^3 c_{ij} = \{5,25; 4; 4,2\}$. Вычисленные значения ФП будут следующие:

$$\|\mu_{ij}\| = \begin{vmatrix} 1 & 0,33 & 0 \\ 0,25 & 1 & 0,5 \\ 0 & 0,67 & 1 \end{vmatrix}.$$

Для $\bigcup_{i=1}^3 \mu_{ij}$ соответственно находим оценочные отношения $\bigcup_{i=1}^3 \Delta B_i / B = \{0,01; 0,1; 1\}$ ($\Delta B/B$ – отклонение величины $\Delta B_{NPSA} \in [0, B_{NPSA}]$, а B_{NPSA} – максимально возможное значение, которое характеризует текущие измерения) и получаем НЧ: $\underline{\tilde{S}} = \{1/0,01; 0,33/0,1; 0/1\}$; $\underline{\tilde{A}} = \{0,25/0,01; 1/0,1; 0,5/1\}$; $\underline{\tilde{B}} = \{0/0,01; 0,67/0,1; 1/1\}$.

А также, формируя эталоны для $\forall T_{NPSA}^i$ справедливо отношение порядка, например, при $i=1, \forall x_S: x_{S_k} < x_{S_{k+1}}$. Далее полученные T_{NPSA} для НЧ $\underline{\tilde{X}} = \{\mu_1/x_1, \mu_2/x_2, \dots, \mu_i/x_i, \dots, \mu_n/x_n\}$ представляются в приведенной форме [1] $T_{NPSA}^e = \bigcup_{i=1}^3 T_{NPSA}^{ei} = \{T_{NPSA}^{e1}, T_{NPSA}^{e2}, T_{NPSA}^{e3}\} = \{\underline{\tilde{S}}^e, \underline{\tilde{A}}^e, \underline{\tilde{B}}^e\}$, где $\underline{\tilde{S}}^e = \{0/0,01; 1/0,01; 0,33/0,1; 0/1\}$; $\underline{\tilde{A}}^e = \{0/0,01; 0,25/0,01; 1/0,1; 0,5/1; 0/1\}$;

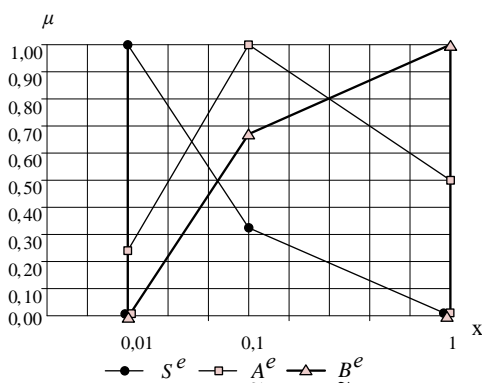

Рисунок 4. Эталонные НЧ для NPSA

построены базовые модели эталонных величин ЛП NCC, SPR, DBR и NPSA. С учетом экспериментальных данных определены конкретные эталонные НЧ,

$$\underline{\tilde{B}}^e = \{0/0,01; 0,67/0,1; 1/1; 0/1\}.$$

Полученные значения, как и в предыдущих моделях, будут использоваться в качестве эталонных для NPSA, графическое изображение которых представлено на рис. 4.

В результате проведенной работы, на основе МБВ с использованием данных экспертных оценок, были

которые необходимы для формирования логических правил, позволяющих повысить эффективность соответствующих средств безопасности, основанных на идентификации аномального состояния в ИС.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Корченко А.Г.* Построение систем защиты информации на нечетких множествах : Теория и практические решения / А.Г.Корченко. – К. : МК-Пресс, 2006. – 320 с.
2. *Ахметов Б.С., Корченко А.А., Жумангалиева Н.К.* Модель базовых величин для контроля аномальности состояния среды окружения / Вестник НАН РК. – , 2015.
3. *Корченко А.О.* Система виявлення аномалій на основі нечітких моделей / А.О. Корченко, Є.В. Паціра, В.В. Волянська // Сучасні тренажерно-навчальні комплекси та системи : Зб. наук. праць. – Л.: Інституту проблем моделювання в енергетиці НАН України ім. Г.Є. Пухова, 2007. Т.2. – С. 56-60.
4. Програма захисту інформаційних ресурсів від атакуючих дій в комп'ютерних мережах : Комп'ютерна програма / Васюхін М.І., Гулевець В.Д., Корченко А.О., та інші – К. : Інститут кібернетики ім. В.М. Глушкова НАНУ, 2011. – Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №37127 від 25.02.2011.
5. *Gavrilis D.* Real-time detection of distributed denial-of-service attacks using RBF networks and statistical features / Gavrilis D., Dermatas E. // *Computer Networks.* – 2005. – 48. – P. 235-245.
6. *McClure S.* Hacking exposed, network security secrets & solutions / McClure S., Scambray J., Kurtz G. – 6th Edition. – McGraw-Hill Osborne Media, 2009. – 720 p.
7. *Patrikakis C.* Distributed denial of service attacks / Patrikakis C., Masikos M., Zourarakis O. // *The Internet Protocol Journal.* – 2004. – Vol. 7. – № 4. – P. 13-35.
8. [ab : Apache HTTP server benchmarking tool] / Electronic data and programs. – The Apache Software Foundation, 2011. – Mode of access: World Wide Web. – URL: <http://httpd.apache.org/docs/2.0/programs/ab.html>.
9. [Performance Benchmarks a Webserver : Howto] / [Vivek Gite]. – Electronic data and programs. – [Scottsdale]. [2008]. – Mode of access: World Wide Web. – URL: <http://www.cyberciti.biz/tips/howto-performance-benchmarks-a-web-server.html>

РЕЗЮМЕ

Ақпараттық жүйенің нормадан ауытқыған құбылысын зерттеуге негізделген, жүйеге сырттан басып кіруді анықтау жүйелерін құруға бағытталған эталондық шамалардың негізгі моделдері ұсынылған. Эксперименттік деректер негізінде эталондық шамалардың моделдері

(Ахметов Б.С., Абдрахманов Р.Б., Корченко А.А., Жумангалиева Н.К. Сырттан басып кіру жүйелері үшін эталондық шамалардың базалық моделдері)

SUMMARY

A basic model of reference values, which are focused on building intrusion detection system based on the identification of abnormal state in the information system. On the basis of experimental data, the models of reference values.

(Akhmetov B.S., Abdrakhmanov R.B., Korchenko A.A., Zhumangalieva N.K. Base models reference values for intrusion detection system)

ӨОЖ 372. 357 53

Ә.Х.САРЫБАЕВА

педагогика ғылым дарының кандидаты,
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ доцент м.а.,

Ш.БАЙМЕТОВА

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ БАҒЫТЫН
ҚОЛДАНЫП ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ**

Мақалада электрондық білім беру ресурстарының классификациясы мен қолдану бағыттары жайлы қарастырылған. Электрондық білім беру ресурстарын физиканы оқытуда қолдану бағыттарының бірі – электрондық оқулықты физика курсының «Электр тогы» бөліміне қолдану жолдары көрсетілген. «Электр тогы» бөлімі бойынша жасалған электрондық оқулықты қолдану әдістемесі айқындалған.

Тірек сөздері: электрондық білім беру ресурстары, электрондық оқулық

Ключевые слова: электронные образовательные ресурсы, электронные учебники.

Keywords: electronic educational resources, electronic textbook.

Соңғы жылдары елімізде білім беру саласын түбегейлі жаңғырту барысында маңызды қадамдар жасалуда. Соның бірі – 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік білімді дамыту бағдарламасына сәйкес енгізілген электрондық оқыту жүйесі.

Электрондық білім беру ресурсы (ЭББР) – электрондық түрде берілетін ақпараттық және телекоммуникациялық технология құрылғылары, ақпаратты педагогикалық қызметте жан-жақты іске асыруға арналған мәліметтер жиынтығын құрайтын электрондық оқыту жүйесі.

Электрондық білім беру ресурсының классификациясын төмендегідей анықтауға болады:

1. Оқыту жүйесі бойынша: дәстүрлі, факультативтік, анықтамалық.
2. Оқыту түрі бойынша: жеке, топтық, жаппай, ұжымдық, жұптық.
3. Әдістемелік мақсатта: оқыту, тренажерлар, бақылау, ақпараттық-іздеу, демонстрациялық, имитациялық, модельдеуші, оқу-ойындық.

4. Дәрістерді ұйымдастыру бойынша: лекциялық, зертханалық, практикалық, ғылыми-зерттеушілік, бағалау, конференцияларды ұйымдастыру.

5. Оқытудың дидактикалық мақсаттары бойынша: білімді қалыптастыру, мәліметтерді жинақтау, дағдыларды қалыптастыру, білімді бекіту, оқыту деңгейін бақылау, білімді бекіту, жетілдіру [1].

Электрондық білім беру ресурстарын физиканы оқытуда қолдану бағыттарының мүмкіншіліктері мол, олар:

- физикалық құбылыстарды көрсету үшін – электрондық оқулықтар, компьютерлік модельдер;
- мультимедиялық лекциялар;
- жеке интерактивтік оқытуды ұйымдастыру үшін;
- компьютерлік бағдарламалар көмегімен физика есептер шығару үшін;
- компьютерлік зертханалық жұмыстарды жүргізу үшін виртуальды зертханалық жұмыстар мен компьютерлік модельдерді қолдану;
- білімді тексеру үшін компьютерлік тесттер қолдану.

ЭББР-ді оқу-тәрбие жүйесінде қолдану мұғалімдерге төмендегідей міндеттерді айқындауға көмектеседі:

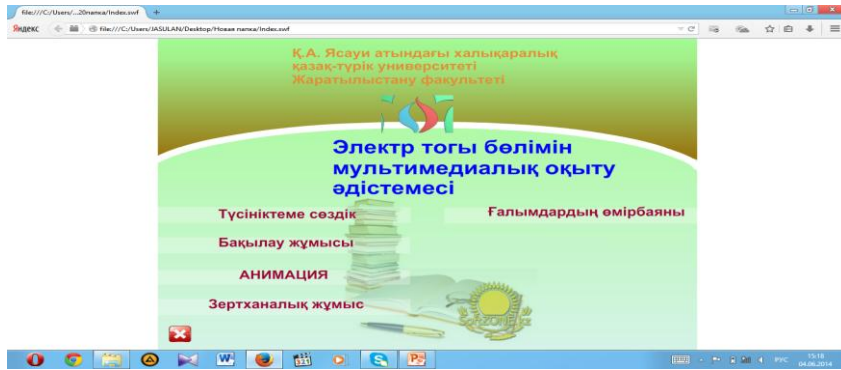
- білім беру жүйесін нәтижелі, анық жасақтауға;
- жоғары дәрежелі мақсаттарға қол жеткізу тиімділігі;
- танымдық белсенділікті арттыру;
- оқытылатын пәнге деген қызушылығын арттыру;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту;
- компьютермен жұмыс дағдысын қалыптастыру;
- ұжыммен жұмыс дағдысын қалыптастыру;
- өз бетінше зерттеу дағдыларын қалыптастыру.

Ендеше, электрондық білім беру ресурстарын физиканы оқытуда қолдану бағыттарының бірі – электрондық оқулықтарды қолдануды қарастырайық.

Электрондық оқулықтарды пайдаланудың негізгі дидактикалық мақсаты білім беру, білімді бекіту, дағды мен іскерліктер қалыптастыру, меңгеру деңгейін бақылау, ақпараттық ізденіс қабілетін дамыту. Бұған Ресейде шығарылған «Открытая физика», біздің жасаған «Электр тогы» бөлімі бойынша электрондық оқулықтар жақсы мысал бола алады. Мұнда білімгер жаңа оқулық материалын тек қана көрумен ғана емес, сонымен бірге мәтінге, түске, көрініске, бейнефильмге және анимацияға, дыбысқа мән бере отырып, материалдың жан-жақтылығы арқылы оқулықтың сапасы арттырылады [2].

Электрондық оқулық (ЭО) дегеніміз – мультимедиялық оқулық, сондықтан электрондық оқулықтың құрылымы сапалы жаңа болуы тиіс. Электрондық оқулық оқушының уақытын үнемдейді, оқу материалдарын іздеп отырмай, өтілген және оқушының ұмытып қалған материалдарын еске түсіруге зор ықпал етеді.

Физика курсының «Электр тогы» бөлімі бойынша білім мазмұны мен теориялық материалды түсіндіру барысында жасалынып, қолданылатын электрондық оқулықтардың оқыту әдістемесіне толығырақ тоқталайық [4] (Сурет 1).

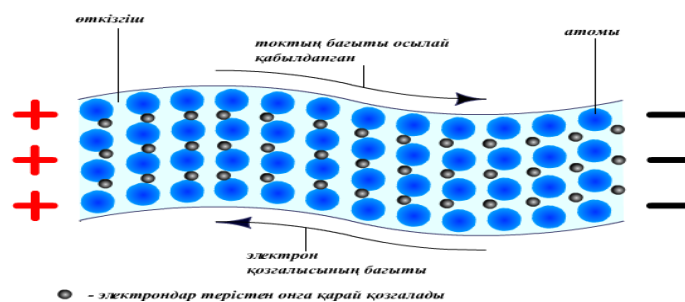

Сурет 1. Электр тогы бөлімін оқытуға арналған электрондық оқулықтың экрандағы көрінісі

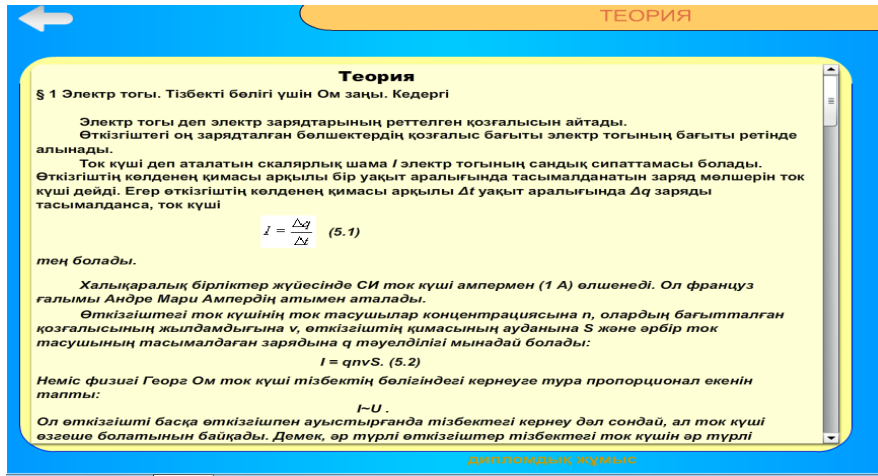
Біз жасаған электрондық оқулықты тиімді пайдаланудың жолдарын мынадай тақырыптарды оқытудың байқауға болады. ЭО-ны пайдалану арқылы «Электр тогы» бөлімінің тақырыптары бойынша өткізілген компьютерлік сабақтың жоспары:

Тақырыбы: Электр тогы. Тізбектің бөлігі үшін Ом заңы.

Мәселен, тақырыпты түсіндіруде өткізгіштегі оң зарядталған бөлшектердің қозғалыс бағыты электр тогының бағыты ретінде алынатындығын монитордан көруге болады (Сурет 2). Сонымен қатар, тақырыптың теориялық мәліметтерін де монитордан көруге болады (Сурет 3). Оқушылардың бұл тақырып бойынша алған білімдерінің беріктігін тексеруге арналған компьютердегі тест сұрақтарын қолданамыз. Тест сұрақтарына жауаптарының нәтижесі мониторда көрсетіледі.

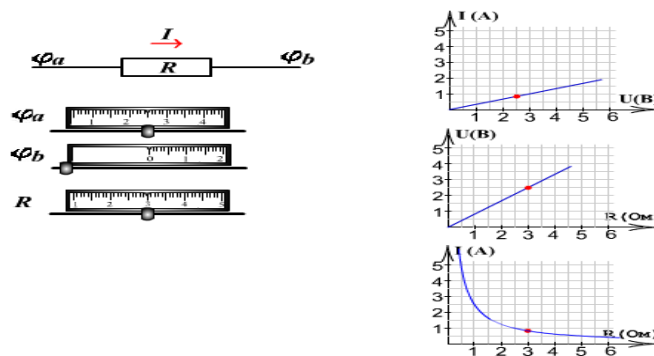

Сурет 2. Электр тогының бағыты

Сурет 3. Электр тогы тақырыбының экрандағы теориялық мәліметтерінің көрінісі

Электрондық оқулықтан тізбектің бөлігі үшін Ом заңының схемасын, графигін көруге болады. Кедергінің тұрақты бір шамасында өткізгіш ұштарындағы кернеуді $U = \varphi_A - \varphi_B$ өзгертіп, графиктерден ток күші I кернеуге U тура пропорционал екеніне көз жеткіуге болады. Өткізгіш ұштарындағы кернеуді $U = \varphi_A - \varphi_B$ тұрақты бір шамада бекітіп, R кедергісін өзгертіп, ток күші кедергіге кері пропорционал болатынын анимациялық көрсетілімдер арқылы байқаймыз (Сурет 4).

Сурет 4. Тізбектің бөлігі үшін Ом заңы

«Электр тогы» бөлімінен жасалған электрондық оқулық заряд, электр тогы, кернеу, электр өрісінің потенциалы т.с.с. терминдерінен басталып, өткізгіштерді тізбектей және параллель жалғау, Джоуль-Ленц заңы

тақырыптарын зерделеу бағытында жүзеге асырылады. Нәтижесінде оқушылар тұрақты электр тогы бөлімі бойынша жеке тәжірибелік фактілермен танысады, жалпы идеялар жөнінде түсінік алады.

«Электр тогы» бөлімінің «Тұрақты электр тогы» тарауы бойынша оқушылардың білімін бағалау үшін тест тапсырмалары қолданылды, алынған тест нәтижесін монитормда көрсетіледі (Сурет 5).

Сурет 5. «Тұрақты электр тогы» тарауы бойынша тест тапсырмаларының экрандағы көрінісі

Бұл жасалынған электрондық оқулық «Электр тогы» бөлімін оқыту үшін, дербес компьютермен жабдықталған аудиторияларда пайдалануға болады. Сонымен қатар, ЭО-ны электрондық оқыту жүйесінің (e-learning) электрондық кітапханасында физика пәнінен сабақ жүргізетін кез-келген мұғалім өз жеке кітапханасына жүктеп, қолдануға болады.

Қорыта келгенде, ұсынылып отырған физика курсының «Электр тогы» бөлімінен жасалған электрондық оқулықты пайдалана білу білімгерлердің іскерліктері мен дағдыларын қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Баимаков А.И., Баимаков И.А.* Разработка компьютерных учебников и обучающих систем. – М.: Информационно-издательский дом «Филин», 2003 г. – 616 с.

2. *Сарыбаева Ә.Х.* Болашақ мамандарды дайындауда ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану ерекшеліктері. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – Алматы, 2013, №3 (39). –Б.105-109.

3. *Абдулла Ж., Аязбаев Т.* Физика курсының лекциялары. ЖОО оқушыларына арналған. Оқу құралы. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 528 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается классификации и направлении применения электронных образовательных ресурсов. Изложены пути использования электронного учебника по разделу курса физики «Электрический ток» - как одно направление электронных образовательных ресурсов в обучении физики. А также раскрыты методика применения созданного электронного учебника по разделу «Электрический ток».

(Сарыбаева А.Х., Байметова Ш. Методика обучения курса физики с использованием направления электронных образовательных ресурсов)

SUMMARY

The article examined classification and direction of application of electronic educational resources. The ways of the use of electronic textbook are expounded on the division of course of physics the "Electric current" - as one direction of electronic educational resources is in educating of physics. And also exposed methodology of application of the created electronic textbook on a division the "Electric current".

(Sarybayeva A.KH., Baimetova SH. Methodology of Educating of Course of Physics with the Use of Direction of Electronic Educational Resources)

ӘОЖ 583.372 5845

Г.Ж. ТУРМЕТОВА

техника ғылымдарының кандидаты
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

С.А.ҚАМШЫБАЕВА

А. Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

Б.Ю.ЮСУПОВ

биология ғылымдарының кандидаты
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

**ОРГАНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МИНЕРАЛДЫ ТЫҢАЙТҚЫШТАРДЫҢ
АЛМҰРТ ЖЕМІСТЕРІНІҢ ӨНІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ**

Мақалада Оңтүстік Қазақстан аймағында өсірілетін алмұрт ағаштарына берілетін органикалық және минералды тыңайтқыштардың түрлі формалары мен мөлшерлері белгілі дәрежеде оның жемістерінде еритін құрғақ заттың жинақталу мөлшеріне, жалпы өнімділік көрсеткіштеріне әсер ететіні анық. Бұл тыңайтқыштардың түрлі формалары мен мөлшерлері белгілі дәрежеде жемістердің сақталу мерзімдеріне де ықпал ететіндігі анықталған. Бұл өңірде өсетін жеміс ағаштарының өнімділігін арттыру мақсатында минералды тыңайтқыштарды енгізу мерзімдерін ұтымды пайдалану жолдары қарастырылған.

Тірек сөздері: жеміс шаруашылығы, жеміс ағаштары, топырақ, сұрып, агротехникалық жүйесі, минералды және органикалық тыңайтқыштар.

Ключевые слова: плодоводства, плодовые деревья, почва, сорт, агротехническая система, минеральные и органические удобрения

Keywords: fruit growing, fruit-trees, soil, sort, agrotechnical system, mineral and organic fertilizers.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісінің маңызды салаларының біріне жеміс шаруашылығы жатады. Жеміс шаруашылығының негізгі міндеті – халықтың азық-түлігі және оларды өңдеу өнеркәсібінің шикізаты саналатын жемістерді, көкөністерді, жидектерді және жүзімді өндіру болып табылады [1]. Сондықтан да жеміс өсіру шаруашылығында сұрыптардың маңыздылығы орасан зор. Атақты селекционер ғалым В. И. Мичурин

еңбектерінде: «Әрбір ағаштың жылма-жыл жоғары өнім беру қабілеті — бағалы сұрып сапаларының бірі» екендігін атап көрсетті. Егерде көкөніс шаруашылығында аз өнімді немесе төзімсіз сорттарды тез арада жақсы сорттармен алмастыруға мүмкіндік болса, ал бау шаруашылығында сұрыптарды іріктеу кезіндегі қателіктерді түзеуде біршама қиындықтар туындайды. Сондықтан бау ағаштарын екенде сұрыптарды дұрыстап іріктеп алу мәселесіне ерекше назар аудару қажет [2]. Қазіргі уақытта жеміс-жидек ағаштарының жүздеген сұрыптары бар. Сондай-ақ жемістердің аса маңызды сапалы қасиеттеріне: қысқа төзімділігі, жеміс беру кезеңі қолайлы, өнімділігі мен жемістері сапасының (ірілі-ұсақтығы, түсі, дәмі, тасуға жарамдылығы, сақталғыштығы) жоғарлығы жатады. Еліміздегі маңызды жемістер қатарына алмадан кейін алмұрт жемісі өзінің дәмділігімен, емдік қасиетімен және өнімділігімен ерекшеленеді. Алмұрттың көпшілік сұрыптарының жемістері кеш піседі де, негізінен сақтауға қалдырылады [3].

Қазіргі уақытта егіншіліктің агротехникалық жүйесінің аса бір жауапты бөлігі - дақылдарды дұрыс тыңайту болып табылады. Сондықтан егіншілік мәдениетін көтеріп, топырақ құнарлылығын едәуір арттырып, ауыл шаруашылығы дақылдары егісінен мол әрі сапалы өнім алуда топырақ, өсімдік және тыңайтқыш арасындағы өзара байланысты жетік білуді талап етеді. Жеміс ағаштарынан тұрақты мол өнім алу үшін тыңайтқыш міндетті түрде қолданылады [4].

Тыңайтқыштарды ұтымды және тиімді пайдалану үшін, ең алдымен өсімдіктің биологиялық ерекшеліктерін, соның ішінде қоректік элементтерді пайдалану деңгейін, екіншіден, өсімдіктен алынатын өнім мөлшерін, оның ішіндегі элементтердің мөлшерін алдын-ала болжау қажет.

Әрбір сұрыптарды іріктеуде сол аймақтың климаттық жағдайына қарай ұсынылған стандартты сұрыптарды басшылыққа алуымыз қажет. Сонымен қатар, алма мен алмұрттың сұрыптары — ерте пісетін, пісуі орташа және кеш пісетін, ал жемісінің пісуі мезгіліне қарай күздік және қыстық сұрыптары болатындығын ескерген абзал. Мұндай жемістердің балғындығының сақталуына көптеген факторлар әсер етеді. Әдебиет мәліметтеріне сүйенсек, алмұрт жемісіне органикалық және минералды тыңайтқыштарды беру уақыты мен мөлшерлері жемістілікке және жемістерінің ұзақ сақтауға шыдамдылығына айтарлықтай әсер етеді [5].

Тыңайтқыштарды тиімді пайдалану үшін топырақ түрлерін, оның қасиеттерін, дақылдардың түрлерін, өсу және қоректену ерекшеліктерін, жергілікті жерлердің климаттық жағдайларын, агротехникалық шаралардың ерекшеліктерін жете білу қажет. Бұл жағдайлар тыңайтқыштарды тиімді пайдаланудың негізін құрайды. Осы жағдайлардың өзгеруі мен түрлі ерекшеліктеріне қарай тыңайтқыштарды қолданудың түрлері, мөлшері және мерзімдері өзгеріп отырады.

Енгізілу мерзімдеріне байланысты тыңайтқыштар негізгі (егілгенге дейін), егу кезеңіндегі және егуден кейінгі (үстеп қоректендіру) деп бөлінеді.

Егуге дейінгі тыңайтқыштарды қолдану әдісі – өсімдіктің вегетациялық кезеңіндегі дамуын қоректік заттармен қамтамасыз етіп, топырақтың құнарлылығын жақсарту, оның биологиялық ырықтығын, физикалық-химиялық қасиеттерін арттыру үшін қолданылады. Егу алдындағы тыңайтқыш күзде немесе ерте көктемде топыраққа тегістеліп шашылады және жер жыртқылар алдында органикалық тыңайтқыштармен, ізбес, азотты, фосфорлы және калийлі тыңайтқыштармен өңделеді.

Соңғы жылдары мемлекеттің қолдауымен Оңтүстік Қазақстанда жеміс шаруашылығын дамыту мақсатында көптеген жеміс бақтары құрылуда. Соның ішіндегі алмұрт бақтарын өсіру диқандар арасында үлкен қызығушылық тудыруда. Себебі, алмұрт жемістері көбінесе елімізге шет аймақтардан (Қытай, Иран, Түркия мемлекеттерінен және т.б.) әкелінеді. Сонымен бірге алма ағаштарына қарағанда, алмұрт ағаштарына жүргізілетін агротехникалық шаралар, минералдық қоректенуі және суару тәртібіне байланысты жүргізілетін іс-шаралар туралы мәліметтер жоқтың қасы. Сондықтан да халқымыздың мұндай диеталық мақсаттағы жеміске деген сұранысы жоғары болғандықтан, алмұрт өсірудің агротехникасына ғылыми негізделген зерттеулер жүргізілуі тиіс.

Зерттеу жұмысымыз 2014 ж. Оңтүстік Қазақстан облысы, Сайрам ауданы Ақбұлақ ауылында орналасқан «Miras Group» ЖШС-нің бау алқабының ашық қоңыр топырақта 6-7 жылдық орташа деңгейде өскен алмұрт ағашының «Талгарская красавица» сұрыпына органикалық және минералдық тыңайтқыштардың әртүрлі мөлшерлері бойынша әрқайсысынан 10 түп ағаштарына жүргізілді. Ал бақылау нұсқасына минералды тыңайтқыш берілген жоқ. Көшет отырғызу 5x4 метр. Өйткені, бұл сұрыптың басқа сұрыптардан: жоғары суыққа төзімділігі, саңырауқұлақ аурулары мен зиянкестерге қарсы төзімділігі және сақталу мерзімінің ұзақ болуымен ерекшеленеді. Осындай қасиеттерін ескере отырып, осы сұрыпқа тәжірибе жүргізе отырып, тыңайтқыштардың мынадай мөлшерлері берілді:

1. Тыңайтқышсыз
2. N80P40K15 + 30 т/га қи
3. N100P50K25 + 40 т/га қи
4. N120P60K30 + 50 т/га қи
5. N140P70K40 + 60 т/га қи

Бұл органикалық, фосфор және калийлі тыңайтқыштар күзде себілді (қарашаның алғашқы онкүнінде). Азотты тыңайтқыштар үстеп қоректендіру ретінде екі рет себілді: Бірінші рет ағаштардың гүлдеуінен соң, наурыздың үшінші онкүнінде; Екінші рет жазда, маусымның басында берілді. Тәжірибеде суарылу мерзімі наурыз айынан басталып, тамыз айында тоқтатылды, себебі тыңайтқыштар өсімдік қажеттілігінен көп мөлшерде қолданылса, түсімділігі көбеймей, өнімнің де сапасы нашарлайды.

Жемістердің сапасы мен сақталуы көбінесе тандалған сұрыптың биологиялық ерекшеліктеріне, олардың генотипіне және өсіру агротехникасына байланысты екені белгілі. Мұндағы өсіру агротехникасы шешуші рөлді атқарады, себебі түрлі тыңайтқыштар мен олардың мөлшерлері – өсімдіктің өсуі мен дамуының шешуші факторы.

Екі жылға созылған зерттеу нәтижесінде жемістіліктің қалыптасуы мен сапасына тыңайтқыштардың түрлі формалары түрліше әсер ететіні белгілі болды. Мысалы, тыңайтқыш себілмеген ағаштар тыңайтқыш берілген ағаштарға қарағанда, жемістері 8 күнге кеш пісіп жетілген және бұдан басқа жемістіліктің төмендеуі мен жеміс көлемінің кішіреюі байқалды. Ал N80P40K15 + 30 т/га қи нұсқасында жемістердің пісіп жетілуі 4 күнге кеш піссе, N100P50K25 + 40 т/га қи нұсқасы мен N120P60K30 + 50 т/га қи нұсқасында бірдей мерзімде пісіп жетілді. N140P70K40 + 60 т/га қи нұсқасында бақылау нұсқасына қарағанда 8 күнге ерте пісіп жетілді. Нұсқалар арасындағы бұл айырмашылықты физиологиялық-биологиялық процестердің, олардың қоректік элементтермен толық қамтамасыз етілу байланыстылығымен түсіндіріледі (кесте 1).

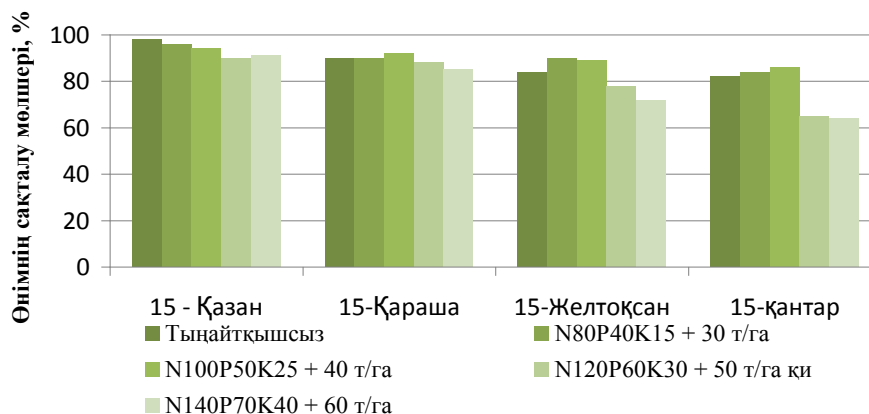
Кестеден минералды және органикалық тыңайтқыштардың түрлі формалары мен мөлшерлері белгілі дәрежеде алмұрт жемістерінде еритін құрғақ заттың жинақталу мөлшеріне, жалпы жемістілікке, өнімділігіне әсер еткенін көруге болады. Сондай-ақ жеміс сұрыптарының тыңайтқышсыз ағаштарда жемістің пісіп-жетілуі кешеуілдеп, одан бөлек жемістегі құрғақ зат мөлшері, ағаштың орташа жемістілігі және өнімділігі әлдеқайда төмен болды. Жемістің орташа салмағы N80P40K15 + 30 т/га қи және N100P50K25 + 40 т/га қи нұсқаларында бұл көрсеткіштер бақылау нұсқаға қарағанда, біршама жоғарылағандығын, яғни 146,8г және 153,3г болғандығын көрсетті. Ал N120P60K30 + 50 т/га қи қосылған нұсқада ең жоғары көрсеткішке 158,4г болса, N140P70K40 + 60 т/га қи нұсқасында 152,4г-ды көрсетті. Себебі артық мөлшерде пайдаланылған тыңайтқыштардың өзі жемістің орташа салмағының кемуіне әкеліп соқтырады. Мұндағы құрғақ заттың мөлшері, ағаштың орташа жемістілігі және тауарлы өнімнің пайыздылығы тыңайтқыштар берілген нұсқалармен салыстырылғанда, төмен көрсеткішке ие болды. Ал тыңайтқыштардың мөлшерлері көбейген сайын олардағы құрғақ заттың мөлшері, ағаштың орташа жемістілігі және тауарлы өнімнің пайыздылығы жоғары көрсеткішке ие болғандығын төмендегі кесте-1-ден көруімізге болады.

Кесте 1. Органикалық және минералды тыңайтқыштарды беру нормалары алмұрт жемістерінің пісіп-жетілу уақыты мен жемістерінің тауарлы өнімділігіне әсері, 05.10.2015 ж.

Зерттеу нұсқалары	Пісіп-жетілу уақыты	Жемістің орташа салмағы, г	Еритін құрғақ заттардың мөлшері, %	Бір ағаштың орташа жемістілігі, кг	Тауарлы өнім, %
Алмұрттың «Талгарская красавица» сұрыпы					
Тыңайтқышсыз бақылау	17,09	136,3	13,7	14,3	62,5

N80P40K15 + 30 т/га	13.09	146,8	14,8	19,8	87
N100P50K25 + 40 т/га	11.09	153,3	15,3	22,8	86,9
N120P60K30 + 50 т/га қи	11.09	158,4	15,8	22,3	88,9
N140P70K40 + 60 т/га	9.09	152,4	16,2	28,4	91,2

Алмұрттың «Галгарская красавица» кеш пісетін сұрып болып саналады, осыған байланысты оны сақтау үшін өсіреді және оны ұзақ уақытқа сақтау төзімділігі маңызды көрсеткіші болып табылады. Зерттеу жұмысымызда жоғарыдағы нұсқаларды негізге ала отырып, алмұрт сұрыпының сақталу мерзімінің динамикасы қарастырылды. Бұл сұрыптың сақталу мерзімін анықтау мақсатында жемістерін пісіп жетілерден 10 күн бұрын ерте жинап, қоймаға салынды. Сақтау мерзімінде температура +2°C-ден +7°C-ге дейін, ал жекелеген күндері +10°C болды. Ауаның салыстырмалы ылғалдылығы 90-95% шамасында. Сондай-ақ әр айдың 15 күні зерттеу нұсқаларында өнімнің сақталу мерзімдері есепке алынып отырды (сурет 1).

Сурет 1. Тыңайтқыштардың түрлі фондары мен мөлшерлерінде өсірілген алмұрт сұрыпының сақталу мерзімінің динамикасы

Органикалық және минералды тыңайтқыштардың түрлі формалары мен мөлшерлері белгілі дәрежеде жемістердің сақталу мерзімдеріне де әсер етті. Мұндағы жоғарыда аталған жемістілік пен жемістердің сапасы да олардың ұзақ сақтауға төзімділігіне де сәйкесінше оң әсер етті. 15-қазанда жүргізілген салыстырмалы сақталу мерзімі бақылау нұсқасында және N80P40K15 + 30 т/га қи және N100P50K25 + 40 т/га қи нұсқаларында жоғары көрсеткішке ие болса, 15-қаңтарда жүргізілген салыстырмалы сақталу мерзімі бақылау нұсқасына және N80P40K15 + 30 т/га қи және N100P50K25 + 40 т/га қи нұсқаларына қарағанда, N120P60K30 + 50 т/га қи мен N140P70K40 + 60 т/га

қи нұсқалары төменгі көрсеткішке ие болды. Себебі, артық мөлшердегі тыңайтқыштар олардың сақталу төзімділігіне кері әсерін береді және жемістің уақытынан ертерек жұмсақ етінің мерзімінен бұрын қоңырқай түске түсуіне себепші болады. Ал, алмұрт бақтарына N100P50K25 + 40 т/га қи нұсқасын қосу арқылы жемістердің біркелкі пісуіне, жемістіліктің артуына, сапасының жоғарылауына және жемістердің ұзақ уақытқа сақталуына оң әсерін тигізетіндігін тәжірибе жасау нәтижесінде көз жеткізуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Щепетков Н.Г., Ысқақов М.А.* Жеміс-көкөніс шаруашылығы. – Алматы: – Дәуір, 2011. –536 бет.
2. *Буриев Х. Ч., Жураев Р.Ж., Алимов О.А.* Хранение и первичная обработка плодов и овощей. – Ташкент: – Мехнат, 2002. – С. 51-68.
3. *Галченко Н.Б.* Некоторые вопросы интенсификации садоводства. //Садоводство. -1991.-№ 11 .-С.44-45.
4. *Гудковский В.А.* Система сокращения потерь и сохранение качества плодов и винограда при хранении. – Автореф. дисс. доктора сельскохозяйственных наук. – Мичуринск. 1990. – 53 с.
5. *Сперанский В.Г.* Биологические основы сохраняемости плодов и овощей. М., Госторгиздат, 1987. – 138 с.

РЕЗЮМЕ

В этой работе представлены материалы исследования морфо-физиологических и фенологических свойств выращиваемого в Южно-Казахстанском регионе сорта груши "Талгарская красавица", такие как: время созревания, средний вес плода, масса сухого вещества, средняя урожайность, товарный вид продукта путем включения различных доз органических и минеральных удобрений.

(Турметова Г.Ж., Камшыбаева С.А., Юсупов Б.Ю. Влияние на продуктивность сортов груши органических и минеральных удобрений)

SUMMARY

This paper presents the study materials of morpho-physiological and phenological characteristics of pear grade "Talgar Beauty" grown in the South Kazakhstan region, such as maturation time, the average fruit weight, dry weight, average yield, marketable product by integrating various methods of organic and fertilizers.

(Turmetova G.J., Kamshybaeva S.A., Yusupov B.YU. The impact on productivity of organic and mineral fertilizers for pear grade « Talgar beauty»)

ÜOS 583.975845

N.HASANOVA

Yüksek Lisans Öğrencisi
A. Yesevi UKTÜ

K.GUL

PhD doktoru
A. Yesevi UTKÜ, Türkiye

G.TURMETOVA

Teknik bilimler doktoru
A. Yesevi UTKÜ

**YESEVI ÜNİVERSİTESİ BOTANİK BAHÇESİ CEVİZLERİNİN
POMOLOJİK, MORFOLOJİK VE FENOLOJİK
ÖZELLİKLERİ**

Bu araştırmada Ahmet Yesevi Üniversitesi Botanik Bahçesinde yetiştirilen yerel ceviz popülasyonu içinden tüketime uygun ve üstün özellikli genotiplerin seçilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada yerel ceviz genotiplerinin pomolojik, fenolojik ve morfolojik özellikleri belirlenmiştir. Çalışmada 10 ağaçtan meyve örneği alınmış, bu tiplerde önemli meyve, ağaç ve kimyasal özellikler incelenmiştir. Araştırma sonucunda 3 ceviz tipi üstün özellikli tiplere ümitvar olarak seçilmiştir. Onlar : BB6, BB7, BB8 olarak belirlenmiştir. Seçilen tiplerde meyve ağırlığı 11,01-15,32g, iç ağırlığı 4,31-5,66g, dolu iç oranı %87-%90; kabuk kalınlığı 1,11-1,41mm arasında değişmiş. Omega 3 ve Omega 6 oranları ise sırasıyla % 10,0-11,4 ve % 45,5-51,6 olarak belirlenmiş. Çeşitler "Değiştirilmiş tartılı derecelendirme" yöntemi ile değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ceviz (*Juglans regia* L.), Adaptasyon, Çeşit, Seçim.

Тірек сөздері: грек жаңғағы, бейімделуі, сұрыптау, сұрыптау.

Ключевые слова: Орех (орех грецкий Л.), адаптация, сорт, отбор.

Keywords: Walnut (*Juglans regia* L.), Adaptation, Cultivar, Selection.

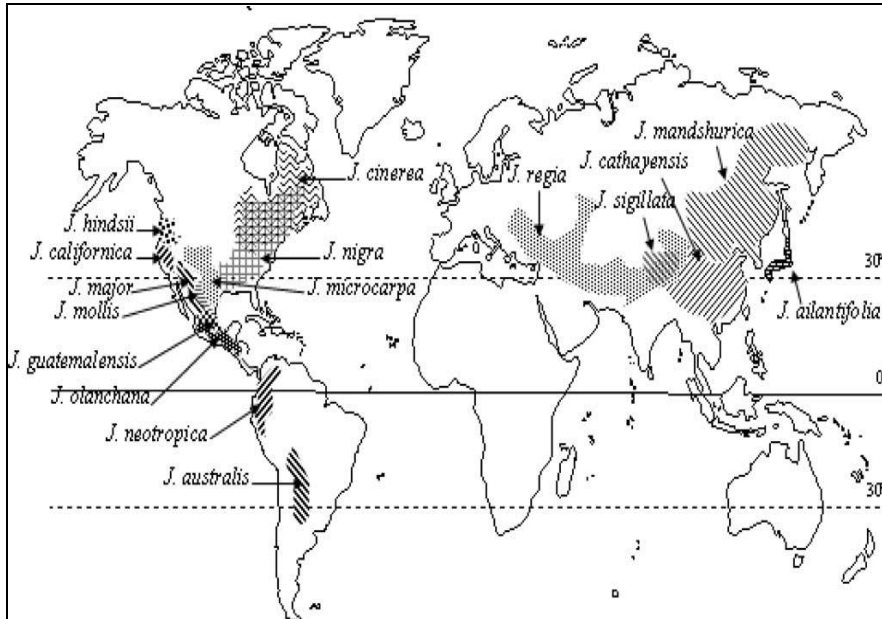
Giriş

Dünya ceviz üretiminde ilk sırada yer alan ABD dünya kabuklu ceviz dışsatımının % 60'ını karşılamaktadır. Dünya iç ceviz dışsatımında söz sahibi ülkeler ABD, Çin, Hindistan ve Romanya'dır [1 (Akça, 2001)].

Ülkemizde yetiştirilen ceviz türlerine ait yerel genotiplerin meyve ve ağaç özellikleri bakımından incelenmesi, meyve genetik kaynaklarımızın yeterli düzeyde tanımlanması bakımından değerli görülmektedir. Güney Kazakistan Bölgesi ılıman iklim meyve türleri yetiştiriciliği bakımından uygun bir ekolojik karaktere sahiptir. Bölgede pek çok meyve türü yetişmekte, tür zenginliğinin yanında çeşit zenginliği de dikkati çekmektedir. Güney Kazakistan'da ceviz yetiştiriciliğinin uzun yıllardan beri yapıyor olması çok sayıda ceviz genotipinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu ceviz genotipleri arasından ıslah değeri yüksek olan bireylerin tespit edilmesi ve değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Karasal iklimin hakim sürdüğü ülkede çok düşük sıcaklıklara dayanım gösteren verimli, meyve kalitesi yüksek ceviz genetik kaynakları bulunmaktadır. Kazakistan'da yer aldığı ileri sürülen *Juglans sigillata*, *Juglans hopeiensis*, *J. cathayensis*, *J. mandshurica* ve *Pterocarya stenoptera* türleri Türkiye'de bulunmamaktadır. Bu türlerin Türkiye'ye getirilmesi ve özel ceviz ıslahı çalışmalarında kullanılması önemlidir.

Dünya'da önemli ceviz türlerinin coğrafik olarak dağılımı Şekil 1 de sunulmuştur. Şekil 1'den de görülebileceği gibi Türkiye ve Orta Asya sınırlarında *J. regia*, *J. sigillata*, *J. cathayensis* ve *J. mandshurica* türleri yaygın olarak dağılmıştır.

Kaliforniya ceviz ıslah programının temelinde özellikle Orta Asya bölgesinden toplanan genetik kaynaklar bulunmaktadır. 1970 li yıllarda Çin, Afganistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan başta olmak üzere ilgili bölgenin tamamını

inceleyen araştırmacılar ceviz genetik kaynaklarını toplayarak Kaliforniya Davis Üniversitesinde özel ceviz ıslah projesini başlatmışlardır.

Ceviz yetiştiriciliğinde yaşanan en önemli sorun, çeşitlerin genel anlamda verimsiz olması ve abiyotik-biyotik stres koşullarından etkilenmesi olarak özetlenebilir. Dünyanın birçok ülkesinde, verimli, meyve kalitesi yüksek, geç yapraklanan hastalık ve zararlılara dayanıklı yeni genetik kaynakların tespiti ve yeni çeşitlerin ıslahı amacıyla bilimsel araştırmalar yürütülmektedir [2(Karadağ, 2011)]. Ancak Türkiye ve Kazakistan'da mevcut ceviz çeşit ve tiplerinin performansları özellikle Kaliforniya' da yürütülen çalışmalarda kullanılan materyallerle karşılaştırıldığında genel ve özel ceviz ıslahı için yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda ceviz genetik kaynaklarının değerlendirilerek yeni çeşitlerin elde edilmesi Türkiye ve Kazakistan devletleri için önemlidir.

Material ve metod

Materyal

Bu araştırma 2014-2015 yılları arasında Ahmed Yesevi Üniversitesi Botanik Bahçesinde yürütülmüştür. Araştırmanın yürütüldüğü bölgede yetişmiş ceviz ağaçlarından tüketime uygun ve üstün özelliklere sahip olan genotipleri tespit amacıyla başlatılan bu çalışmada her bir ağaç bir genotip olarak kabul edilmiştir.

2014 yılı Ağustos –Eylül ayında ilk tarama çalışmalarına başlanmış ve seleksiyon kriterleri ile Botanik Bahçesinde çalışanlardan alınan ön bilgiler de dikkate alınarak meyve veren ağaçlardan örnekler alınmıştır. Ayrıca ilk yıl ağacı kuvvetli gelişen , bol ve düzenli ürün veren, meyveleri incelenebilecek düzeyde olan, hastalıklardan büyük oranda zarar görmemiş ağaçlar seçilmiştir.

Metod

1. Seleksiyon kriterleri kullanılarak belirlenen ümitvar genotipler üzerinde morfolojik, fenolojik ve pomolojik gözlemler yürütülmüştür. . 1.Morfolojik gözlemler (ağacın boyu, taç genişliği, taç şekli, gövde uzunluğu, gövde çevresi, gövdede ana dal sayısı, ağacın dallanma sıklığı) UPOV (International Union for the Protection of New Varieties of Plant) kriterlerine göre tanımlanmıştır [3(Akça 2009)]. Ayrıca çeşitler “Değiştirilmiş tartılı derecelendirme “ yöntemi ile değerlendirilmiştir.

2. Fenolojik gözlemler (tomurcuk patlama zamanı; yaprak açma zamanı; erkek ve dişi çiçek açma tarihleri; çiçeklenme durumu, yaprak dökme tarihi) UPOV (International Union for the Protection of New Varieties of Plant) kriterlerine göre tanımlanmıştır. Ayrıca çeşitler “Değiştirilmiş tartılı derecelendirme “ yöntemi ile değerlendirilmiştir.

3. Pomolojik gözlemler (kabuk ağırlığı, iç ağırlığı, meyve iriliği, kabuk kalınlığı, kabuktan ayrılma, dolu iç oranı, sağlam iç oranı) UPOV (International Union for the Protection of New Varieties of Plant) kriterlerine göre tanımlanmıştır. Ayrıca çeşitler “Değiştirilmiş tartılı derecelendirme “ yöntemi ile değerlendirilmiştir.

Araştırma bulguları

Morfolojik gözlemler

Araştırmada incelenen çeşitlerin ağaç boyu, taç genişliği, taç şekli, gövde çevresi, gövdede ana dal sayısı ve ağaç dallanması değerleri çizelge 1.0'de sunulmuştur. 2015 yılı vejetasyonu sonunda çeşitlerin ortalama ağaç boyu değerleri 3,0m (BB10) ile 4,0m (BB1; BB4; BB5; BB6; BB7; BB9) arasında saptanmıştır. Sonuçlarda BB10 çeşidinin ağaç boyundaki zayıf gelişiminin nedenleri fidanların tüplü olarak dikilmesi olarak gösterilebilir.

Ağacın taç genişliği 2,5m (BB2; BB3; BB9; BB10) ile 3,0m arasında değişmiştir (BB1; BB4;BB5; BB6;BB7; BB8).

Ağacın taç şekli 2 tipte (BB3; BB10) dik, 4 tipte(BB2; BB4; BB6; BB8) yarı dik, 4 tipte (BB1; BB5; BB7; BB9) yayvan olarak gözlemlenmiştir.

Ağacın gövde çevresi 35cm (BB10) ile 45 cm (BB7) arasında değişmiştir.

Gövdede ana dal sayısı 3 tipte (BB6; BB7;BB8) çift, 5 tipte (BB1; BB2; BB4; BB9; BB10) üç, 2 tipte (BB3; BB5) dört olarak yetiştiği belirlenmiştir.

Çizelge 1.0. Ümitvar ceviz genotiplerinin morfolojik özellikleri.

Tip No:	Boy (m)	Taç genişliği (m)	Taç şekli	Gövde çevresi(cm)	Gövdede ana dal sayısı(tane)	Ağacın dallanması
BB1	4,0	3,0	Yayvan	43	3	sık
BB2	3,5	2,5	Yarı dik	38	3	sık
BB3	3,5	2,5	Dik	34	4	sık
BB4	4,0	3,0	Yarı dik	36	3	yarı sık
BB5	4,0	3,0	Yayvan	43	4	sık
BB6	4,0	3,0	Yarı dik	38	2	yarı sık
BB7	4,0	3,0	Yayvan	45	2	yarı sık
BB8	3,5	3,0	Yarı dik	38	2	yarı sık
BB9	4,0	2,5	Yayvan	42	3	sık
BB10	3,0	2,5	Dik	35	3	sık

Fenolojik gözlemler

2015 yılı Nisan, Mayıs ile Ekim, Kasım aylarında yapılan arazi gezilerinde seçilen genotiplerin fenolojik gözlemleri kayıt altına alınmıştır ve değerler çizelge 2.0'de sunulmuştur

Ağaçlarda tamurcuk patlama tarihleri 4 nisan ile 9 nisan tarihleri arasında tespit edilmiştir. Yaprak açma tarihleri 14 nisan ile 18 nisan arasında tespit edilmiştir. Ağaçlarda erkek çiçek açma tarihleri 26 nisan ile 5 mayıs tarihleri arasında tespit edilmiştir. Dişi çiçek açma tarihleri 29 nisan ile 8 mayıs tarihleri arasında tespit edilmiştir. Ağaçlarda erkek ve dişi çiçek açma tarihleri göz önüne alınarak yapılan değerlendirmede 8 tip protandri ve 2 tip ise potogeni olarak tespit edilmiştir. Homogami durumu ise tespit edilmemiştir. Ağaçlarda yaprak dökme tarihleri 27 ekim ile 11 kasım tarihleri arasında tespit edilmiştir.

Çizelge 2.0. Ümitvar ceviz genotiplerinin fenolojik özellikleri.

Tip No:	Tomurcuk patlama tarihi (nisan)	Yaprak açma tarihi(nisan)	Erkek çiçek açma tarihi	Dişi çiçek açma tarihi	Çiçeklenme durumu	Yaprak dökme tarihi
BB1	5-9	15-17	2-3 mays	5-6 mays	Protandri	1-2 kasm
BB2	6-9	16-18	4-5 mays	7-8 mays	Protandri	4-6 kasm
BB3	5-8	15-17	2-3 mays	5-6 mays	Protandri	2-3 kasm
BB4	4-7	14-16	28-29 nisan	1-2 mays	Protogeni	3-5 kasm
BB5	6-9	16-18	4-5 mays	7-8 mays	Protandri	10-11 kasm
BB6	5-9	15-17	29-30 mays	1-2 mays	Protandri	3-5 kasm
BB7	5-9	16-18	29-30 mays	1-2 mays	Protandri	3-5 kasm
BB8	6-9	16-18	4-5 mays	7-8 mays	Protandri	10-11 kasm
BB9	5-8	15-17	2-3 mays	5-6 mays	Protogeni	8-9 kasm
BB10	4-7	14-16	26-27 nisan	29-30 nisan	Protandri	27-28 ekim

Yapılan seleksiyon ve adaptasyon çalışmalarında incelenen ümitvar genotiplerin ve çeşitlerin farklı ekolojik bölgelerde yapraklanma ve çiçeklenme özelliklerinin de farklı olduğunu bildirilmektedir [4(Akçay ve Tosun, 2005)]. Türkiye’de yürütülen seleksiyon çalışmasında ümitvar belirlenen 18 tipten 13 tip protandri, 4 tip protogeni ve 1 tip homogami olarak saptanmıştır [5 (Özkan, 1993)].

Seleksiyon çalışmalarında: ceviz genotiplerinin en fazla protandri özellik gösrediği, protogeni ve homogeni özelliklerinin ise daha düşük olduğu kaydedilmiştir. Cevizlerde homogami özellik olması tozlanma açısından büyük avantaj sağlamaktadır. Aynı zamanda protogeni çeşitlerin protandri çeşitlere göre daha verimli oldukları da bildirilmiştir [1,6 (Akça, 2001, Ruth, 2008)].

Pomolojik gözlemler

Bu çalışmada ümitvar seçilen genotiplerin kabuk ağırlığı 7,00 mm (BB7) ile 9,87mm (BB9) arasında, meyve iç ağırlığı 4,31 g (BB1) ile 5,66g (BB8) arasında, kabuk kalınlığı 1,11 mm (BB7) ile 1,41mm(BB1) arasında, dolu iç oranı %87 (BB1) ile % 90 (BB8) arasında, sağlam iç oranı %60 (BB1; BB5) ile %80 (BB2;BB6;BB8) arasında, omega 3 oranı %10,033 (BB7) ile %11,421(BB6) arasında, omega 6 oranı %45,461 (BB5) ile 51,605 (BB8) tespit edilmiştir. Değerler çizelge 3.0’de sunulmuştur.

Çizelge 3.0. Ümitvar ceviz genotiplerinin pomolojik özellikleri

Tip No:	Kabuk ağırlığı (g)	İç ağırlığı (g)	Meyve iriliği	Kabuk kalınlığı (.)	Kabuktan ayrılma	Dolu iç oranı (%)	Sağlam iç oranı (%)	Omega3 (%)	Omega6 (%)
BB1	9,38	4,31	Orta	1,41	kolay	87	60	10,630	48,779
BB2	8,06	4,60	Küçük	1,24	kolay	89	80	10,212	46,287
BB3	7,68	5,00	Küçük	1,17	kolay	88	70	10,453	47,146
BB4	8,68	5,06	Orta	1,31	orta	88	70	10,259	46,414
BB5	8,05	4,82	Küçük	1,30	kolay	89	60	10,037	45,461
BB6	8,89	5,53	Küçük	1,34	kolay	88	80	11,421	50,411
BB7	7,00	5,40	Küçük	1,11	kolay	89	70	10,033	50,161
BB8	8,66	5,66	Orta	1,38	kolay	90	80	10,321	51,605
BB9	9,87	5,27	Orta	1,36	kolay	87	70	10,640	48,555
BB10	8,06	4,60	küçük	1,30	kolay	90	70	10,593	49,839

[7 Şen ve Tekintaş (1990)] seçilen tiplerin meyve ağırlıkları 11,65-23,81 g, iç ağırlıkları 5,45-11,42 g, iç oranları 39,01-57,53; [8Akça (1993)] seçilen tiplerin ortalama meyve ağırlıkları 10,36-19,61g, iç ağırlıkları 5,77-9,41g, iç oranları %46,12-64,19; [9 Güven (2000)] seçilen tiplerde meyve ağırlıkları 13,10-17,80 g, iç ağırlıkları 6,90-8,88 g, iç oranları % 50,22-55,46; [10Yıldırım ve ark., (2005)] seçilen 10 tipin meyve ağırlıkları 7,82-11,4 g, iç ağırlıkları 4,04-5,75 g ve iç oranları ise % 46,98-55,61 arasında bulunmuştur. Çalışmamızda ölçülen meyve ağırlığı, iç ağırlığı ve iç oranları değerleri bazı standart yerli ve yabancı çeşitlerle kıyaslandığında özelliklerinin birbirleriyle benzer sonuçlar verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu çalışmada da ümitvar olarak seçilen 10 tipin meyve ağırlıkları, iç ağırlıkları diğer seleksiyon çalışmalarından elde edilen sonuçlara göre biraz daha düşük değerlere sahip olduğu tespit edilmiş, fakat meyve iç oranının ise benzer değerler gösterdiği belirlenmiştir.

Yağ asitleri organizmada fonksiyonel, yapısal ve metabolik roloynamaktadırlar. İnsan beslemesinde Omega6/Omega3 oranının 5:1 oranında olması tesviye edilmektedir [11(Pfeuffer, 2001)]. Omega6/Omega3 oranı arasındaki oran 4,0 civarında olması, antitrombotik etkiyi ve kanser riskini azaltmakta etkili olduğu bildirilmiştir [12 (Aslansoy, 2012)]. Çalışmamızda elde ettiğimiz Omega6/Omega3 oranının ortalama değeri 4,60 olarak bulunmuş ve insan sağlığı ile beslenmesi bakımında da tesviye edilen değerlerde olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmamızda elde edilen değerler az bir farkla da olsa, geçmiş yıllarda elde edilen değerlere yakın seviyede yer almaktadır.

Sonuç

Güney Kazakistan, Türkistan şehri, Yesevi Üniversitesi Botanik Bahçesi nde yetişen ceviz popülasyonu içinden kabuklu ve iç ceviz tüketimine uygun ve üstün özellikli genotiplerin incelemesi sonucu, 3 ümitvar genotip seçilmiştir. Bu genotiplerin yerli seleksiyonlar ve yabancı standart çeşitlerden, bazı özellikleri bakımından çok farklı olmadığı tespit edilmiştir. Cevizlerin kolay kırılması aranan önemli özellikler arasında yer almaktadır. Kabuk kırılmasının kabuk kalınlığıyla da bağlantılı olduğu göz önüne alınca 1,11mm kabuk kalınlığına sahip olan BB7 genotipi , seleksiyonda bu özellik bakımından önemli genotipler arasında bulunmakta ve kabuk kalınlığı bakımından önerilmektedir. Ümitvar genotiplerin kabuklu meyve iç ağırlıkları dikkate alındığında BB8 (5,66g) ve BB6(5,53g) genotipleri bu özellik bakımından önemli genotipler arasında bulunmakta ve meyve iç ağırlıkları bakımından önerilmektedir. Selekte ettiğimiz genotiplerin daha iyi bir teknik, kültürel bakım ve koruma şartlarında, daha üstün özelliklere sahip olacağı kanaatine varılmıştır.

Çalışmamızda elde ettiğimiz Omega6/Omega3 oranının ortalama değeri 4,60arak bulunmuş ve insan sağlığı ile beslenmesi bakımında da tesviye edilen değerlerde olduğu tespit edilmiştir. Ümitvar genotiplerin Omega6/Omega3 oranları dikkate alındığında BB7 (10,033/50,161) ve BB8 (10,321/51,605) genotipleri bu özellik bakımından önemli genotipler arasında bulunmakta ve Omega6, Omega3 bakımından önerilmektedir.

Kazakistan'da, özel ceviz ıslah çalışmalarında kullanılacak zengin genetik kaynakları bulunmaktadır [13 (Isabel, 2014)]. Bu genetik kaynakların ceviz ıslah programlarında kullanılması ve Türkiye'de özel ceviz ıslah çalışmalarında kullanılan

modern tekniklerin Kazaksitan devleti ile paylaşılması, ortak araştırma ve projelerin yürütülmesi, her iki ülkenin ceviz yetiştiriciliğine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kazakistan ekolojik şartlarına uygun ceviz çeşitlerinin tespit edilmesi ve yetiştiricilikte bu çeşitlerin kullanılması kırsal alanda tarımsal faaliyetlerde bulunan nüfusun gelirine de önemli katkı sağlayabilir.

Türkiye'nin gelişen dünya işbirliği gücünden yararlanarak Orta Asya ceviz genetik kaynaklarının toplanması, özel ceviz ıslah çalışmalarında ilgili ülkelerle işbirliği yapılması ve ortak araştırmaların başlatılması Türkiye 2023 vizyonu ile örtüşmektedir.

Bu çalışma Ahmet Yesevi uluslararası Kazak- Türk üniversitesi mütevelli Heyet Başkanlığının desterlediği № 15/1210 projeden yola çıkılarak yazılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Akça, Y., 2001. Türkiye ceviz yetiştiriciliğine genel bakış. Türkiye I.Ulusal Ceviz Sempozyumu, 5-8 Eylül 2001, Tokat, 298-307.
2. Karadağ, H., 2011. Phenological and pomological properties of promising walnut (*Juglans regia* L.) genotypes from selected native population in Amasya Province. African Journal of Biotechnology Vol. 10(74), pp. 16763-16768.
3. Akça, Y., 2009. Ceviz Yetiştiriciliği . I Ant Matbaası, Ankara . ISBN: 975-97498-07.
4. Akçay, M.E. ve Tosun, I., 2005. Bursa ili alt bölgesinde yetiştirilen ceviz tiplerinin seleksiyonu. Yalova Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, II Ulusal Ceviz Sempozyumu Özel Sayısı, ISBN:1300-8943, Yalova, 57-62.
5. Özkan, Y., 1993. Tokat merkez ilçe cevizlerinin (*Juglans regia* L.) seleksiyon yoluyla ıslahı üzerinde araştırmalar. Doktora tezi. Yüzüncü yıl Üniversitesi Fen bilimleri Enstitüsü. Van.
6. Ruth, B., Franziska, K., 2008. Vegetation history of the walnut forests in Kyrgyzstan (Central Asia): natural or anthropogenic origin? Quaternary Science Reviews 27 (2008) 621–632.
7. Şen, S.M., and Tekintaş, E.A., 1990. A study on the selection of Adilcevaz walnuts, XIII International Horticultural Congress Abstracts of Contributed Papers.
8. Akça, Y., 1993. Gürün cevizlerinin (*Juglans regia* L.) seleksiyon seleksiyonu yoluyla ıslahı üzerine araştırmalar, Doktora tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Van.
9. Güven, M.F., 2000. Niğde ili ve ilçeleri ceviz popülasyonunun seleksiyon yoluyla ıslahı üzerinde bir araştırma. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
10. Yıldırım, F.A., Koyuncu, M.A., ve Çağatay, Ö., 2005. Yalvaç yöresi (İsparta) ceviz tiplerinin seleksiyon yolu ile ıslahı, Yalova Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi, II.Ulusal Ceviz Sempozyumu, 13-16 Eylül, ISBN:1300-8943, Yalova, 63-72.
11. Pfeuffer, M., 2001, Physiologic effects of individual fatty acids in animal and human body, with particular attention to coronary heart disease risk modulation, Arch Tierz, 44,89-98.
12. Aslansoy, B., 2012. Sultandağı (Afyon) yöresi cevizlerinin (*Juglans regia* L.) seleksiyonu yoluyla ıslahı üzerine araştırmalar. Yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi Fen

Bilimleri Enstitüsü, Konya.

13. *Isabel Lapeña*, 2014. Conservation of fruit tree diversity in Central Asia: Policy options and challenges. Bioversity International, Rome, Italy, ISBN 978-92-9043-920-2.

ТҮЙІН

Бұл зерттеуде грек жаңғағы сұрыптарының жергілікті генотиптерін 2014-2015 ж. аралығындағы А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің Ботаникалық бағында өсетін грек жаңғағының помологиялық, фенологиялық және морфологиялық сипаттамалары ұсынылып отыр. Ғылыми-зерттеу жұмыстарына таңдап алынған 10 ағаштың жемістерінің химиялық қасиеттеріне талдау жасалынды. Зерттеу нәтижелері бойынша, жаңғақтың үш сорты: ВВ6, ВВ7 және ВВ8 аса жоғары өнімділігімен ерекшеленді. Массасы, салмағы және қабық қалыңдығының көрсеткіштері: 11, 01-15,32г, 4, 31-5,66г, 87% -90% және 1,11-1,41мм аралығында. Омега 3 және Омега 6 жаңғақ құрамындағы көрсеткіштері: 10,0% -11,4% -51,6% және 45,5% болды. Зерттеу «Модификациялық салмақ өлшеу» әдісі бойынша жүргізілді.

(Насанова Н., Гул К., Турметова Г.Ж. А.Ясауи атындағы ХҚТУ-ң Ботаникалық бағында өсетін грек жаңғағының генотиптерінің помологиялық, морфологиялық және фенологиялық сипаттамалары)

РЕЗЮМЕ

В этом исследовании представлены материалы по изучению генотипов грецкого ореха местных сортов: помологические, фенологические и морфологические характеристики грецкого ореха в Ботаническом саду МКТУ имени Х.А.Ясауи в период 2014-2015 г.г. для исследований отобраны 10 деревьев, затем проанализированы их плодовые, древесные и химические свойства. Согласно итогов исследований, три сорта грецких орехов: ВВ6, ВВ7 и ВВ8, отличились превосходными характеристиками. Для этих типов масса, вес и толщина оболочки разнообразны между 11, 01-15,32г, 4, 31-5,66г, 87% -90% и 1,11-1,41мм соответственно. Доля содержания Омега3 и Омега6 ставки определяется как 10,0% -11,4% и -51,6% 45,5% соответственно. Метод анализа является метод "Модифицированное взвешивание".

(Насанова Н., Гул К., Турметова Г.Ж. Помологические, морфологические и фенологические характеристики генотипов грецких орехов Ботанического сада)

SUMMARY

In this study, it is aimed to determine both the superior genotypes of walnuts among local walnut population and pomological, phenological and morphological characteristics of native walnut genotypes in Botanical garden of Ahmet Yesevi University during 2014-2015 period. Fruit samples are comprised of 10 trees, then analyzed in aspects of fruit, tree and chemical properties. According to the solution of research, three walnut types, ВВ6, ВВ7 and ВВ8, are determined as the superior characteristics. For these types, fruit weights, interior weights, loaded weights rates and shell thickness are varied between 11, 01-15,32g, 4, 31-5,66g, 87%-90% and 1,11-1,41mm respectively. Omega 3 and omega 6 rates are determined as 10,0%-11,4% and 45,5%-51,6% respectively. Method of analysis is the "Modified weighted rating" method.

(Hasanova N., Gul K., Turmetova G. Pomological, Morphological and Phenological Characteristics of Walnut Genotypes in Botanic Garden of Ahmet Yesevi University)

УДК 424

К.Т.АНДАБАЕВА

доцент МКТУ им. А.Ясауи

РЕДУЦИРОВАННЫЕ ГЛАСНЫЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ОБУЧЕНИЯ

В данной работе в краткой форме выражены основные проблемы, возникающие при аудировании английского языка. Одной из таковых проблем является наличие редуцированных гласных в английском языке. Сталкиваясь с редуцированными гласными в беглой английской речи носителей языка, студенты зачастую не распознают их на слух, что в свою очередь приводит к неполному осмыслению и пониманию высказываний. Автором статьи предлагаются некоторые способы обучения, способствующие эффективному восприятию редуцированных гласных на слух.

Ключевые слова: редукция, редуцированные гласные звуки, безударная позиция, ударная позиция, артикуляция, аудирование, полная форма, сильная форма, слабая форма.

Тірек сөздер: редукция, редукцияланған, дауысты дыбыстар, екпінсіз орын, екпінді орын, артикуляция, тыңдау, толық тұлға, күшті тұлға, әлсіз тұлға.

Keywords: Weak vowels, strong vowels, sounds, stressed syllable, unstressed syllable, articulation, comprehension, reduction, reduced vowels.

Использование редуцированных гласных (слабых форм) – это обычное явление в разговорном английском языке, являющейся основной причиной недопонимания устной английской речи. Во-первых, сами преподаватели не обращают должного внимания на обучение редуцированных гласных, считая, что они не являются такими же важными единицами речи, как сильные, то есть ударные фонемы. Во-вторых, для преподавателей легче обучать отдельные звуки – гласные и согласные, нежели их редуцированные варианты. Наблюдается недостаток теоретического материала по обучению произношения редуцированных звуков. В любом случае несоблюдение студентами их правильного произношения делает их речь менее понятной, а также сами студенты испытывают трудности в понимании естественной англоязычной речи.

Что же такое редукция? Редукция – «это ослабление артикуляции звука и изменение его звучания (в основном, это относится к гласным в безударном положении)» [1, 265]. В английском языке все гласные могут занимать безударную позицию. Многие из них могут встречаться в 3-х формах, как показано в таблице.

Ударный слог	Безударный слог	Редуцированный слог
depreciate	create	deprecate
implicit	simplistic	implication
explain	chaotic	explanation
allege	tempestuous	allegation
emphatic	fantastic	emphasis
demonstrable	prognosis	demonstration
cause	causality	
invoke	vocation	invocation
hoodwink	neighborhood	
acoustic	acoustician	
confront	umbrella	confrontation
confirm	verbose	confirmation
recite	citation	recitation
devout	outsider	
exploit	exploitation	
compute	computation	circular

В данной таблице интересующая нас гласная выделена жирным шрифтом. Слова в первой колонке демонстрируют полную форму (strong form) гласного. Вторая колонка представляет пример того же гласного в безударной позиции. В последней третьей колонке приводится слово с той же гласной, но уже в так называемом редуцированном слоге.

Различие между гласной в ударной позиции и той же редуцированной гласной в определенной мере довольно-таки ощутимо, так как это различие может влиять на смысл слова. Например, в последующих двух предложениях слово *that* с гласной «а» имеет два различных варианта перевода:

John thinks that [ðət] man is evil. – Джон считает человечество порочным.

В данном предложении гласная «а» в слове *that* находится в безударной позиции.

John thinks that [ðæt] man is evil. – Джон считает, что тот мужчина порочен.

Второе предложение, где слово *that* находится в ударной позиции, переводится совсем по-другому. Данные два предложения демонстрируют, как неграмотное произношение ударных и безударных гласных может привести к тому, что смысл текста может быть искажен.

Существуют явные причины для того, чтобы обучать студентов тщательно произносить редуцированные гласные. Во-первых, это способствует улучшению разговорной английской речи. Зачастую по причине

влияния родного языка студенты-казахи стараются произносить каждое слово предельно четко и ясно. В результате их речь звучит неестественно, иногда неразборчиво, потому что, чеканя каждое отдельно взятое слово в предложении, они тем самым разрушают естественный ритм устной английской речи. Во-вторых, незнание редуцированных гласных может препятствовать восприятию студентами на слух английской речи носителей языка. Поэтому, владение хорошими навыками произнесения редуцированных гласных важно не только для устной речи студента, но и для аудирования.

Как же на практике осуществлять достижение положительных результатов в произношении редуцированных гласных? Преподаватель предлагает прослушать студентам несколько предложений, в составе которых имеются слова с редуцированными гласными. Например, редуцированная форма *to* [tə] используется в следующих двух предложениях:

He went to the library to read magazines.

After the accident, she had to go to the hospital.

Преподаватель может попросить студентов произнести слово *to* изолированно в сильной форме, затем дать им прослушать вышеуказанные предложения и обратить их внимание на произношение редуцированной формы слова *to*, сравнивая различное произношение. После того, как студент почувствует различие, преподаватель может объяснить значение редукции. До обучения некоторых специфических редуцированных форм, преподавателю необходимо ознакомить студентов с их основными фонологическими характеристиками. В английском языке в основном в трех случаях сильные формы переходят в слабые:

1. Гласная подвергается редукции в служебных словах, такие как *to, a, the, and, of*. В том случае, когда студент не понимает значения термина «служебное слово», преподаватель может объяснить, что обычно служебными словами могут выступать артикли, союзы, предлоги, а также вспомогательные глаголы.

2. Конечная согласная у служебных слов может выпадать, как к примеру в слове *and*.

3. Начальная согласная опускается в местоимениях, таких как *he, him, her, them* (за исключением, когда местоимение встречается в начале предложения).

На каждый из этих трех случаев даются образцы предложений для более углубленного усвоения студентами данного материала. После того, как студентами усвоено первоначальное понятие о редукции, преподавателю следует переходить к следующей стадии по организации некоторых моментов с целью организации помощи студентам по практике использования слабых форм в английской речи. Очень важное примечание для преподавателя то, что ему не следует давать длинный перечень слов с редуцированными звуками и требовать немедленного их заучивания. Лучше

всего обучать редуцированным формам согласно грамматической категории служебных слов. В общей сложности, в английском языке существует шесть групп служебных слов, имеющих редуцированные формы: артикли, предлоги, вспомогательные и модальные глаголы, местоимения, союзы и наречия. Ниже приводится образец, как на примере модального глагола *can* можно обучать такому важному аспекту в разговорном английском языке как редукция.

Сначала преподаватель на доске пишет три предложения:

1. *Can you swim?*
2. *Yes, I can.*
3. *He can swim, too.*

Затем их проговаривает вслух. Преподаватель концентрирует внимание студентов на произношение глагола *can* в этих предложениях, помогая им понять, что сильная форма данного глагола [kæn] употребляется в первых двух предложениях, а слабая форма [kən] используется в третьем предложении. На данном примере видно, что в начале и в конце предложения, даже находясь в безударной позиции, используется сильная форма модального глагола. Если студенты знакомы с транскрипцией, то можно на доске продемонстрировать две различные формы транскрипции данного глагола напротив каждого предложения, затем зачитать их вслух, демонстрируя, как произносится та и другая форма изолированно. Преподаватель может проверить, способны ли студенты четко различать эти два звука (сильный и редуцированный). Он произносит одну из форм глагола и просит студентов определить сильная эта форма или редуцированная. Следующий этап заключается в том, что студенты повторяют за преподавателем несколько предложений с глаголом *can* в различных микро-ситуациях в двух формах. После таких упражнений преподаватель может быть уверен, что студенты смогут распознавать и произносить эти два звука корректно. Обычно для студентов проще произносить редуцированные гласные отдельно, нежели в предложениях, поэтому необходима практика использования редуцированных гласных в предложениях. Например, дается подстановочное задание, то есть на основе предложения “*He can swim,*” преподаватель дает некоторые ключевые слова. Например, дается слово *dance* и студент должен произнести предложение “*He can dance.*” Если дается местоимение *they*, то студент должен произнести “*They can swim,*” и т.д. Такого типа упражнения следует сначала проводить хором, а затем индивидуально. Хоровые упражнения позволяют выработать у студента уверенность и дает ему возможность практиковаться анонимно, не испытывать чувство страха о того что правильно он произносит или нет перед целой аудиторией. После хоровых упражнений преподаватель может попросить

отдельных студентов произнести те же самые предложения. Таким образом, можно определить насколько верно могут студенты произносить редуцированные звуки в предложениях. Использование упражнений только лишь на механическое употребление редуцированных гласных с одной стороны не позволяет преподавателю быть уверенным в том, что студенты смогут применить выученное в естественной английской речи, с другой – может показаться студентам слишком скучным занятием. Поэтому преподаватель должен вовлекать студентов в атмосферу коммуникативного произношения с той целью, чтобы обучение стало более интересным и стимулирующим [2,39]. Например, следующий вид состоит из трех этапов:

1. Студенты в парной работе интервьюируют друг друга о своих умениях.

2. Если задаваемые вопросы недостаточно полно раскрывают наличие навыков у партнера, то интервьюируемый сам добровольно предоставляет дополнительную информацию о своих способностях.

3. Студенты докладывают о способностях его / ее партнера перед всей аудиторией. Благодаря такому виду работы студенту предоставляется большая возможность практиковать две формы глагола *can*. На первом этапе некоторые вопросы должны содержать модальный глагол *can*, например: “*Can you play _____ (a game or sport)?*” “*What else can you do?*” “*I remember you can _____, can't you?*”. На них даются ответы: “*Yes, I can.*” “*No, I can't*”. На втором этапе утверждение “*I can _____*” должно употребляться спонтанно в речи студента. В данном виде работы обе формы и сильная и редуцированная должны многократно прозвучать в речи студента. Только в этом случае преподаватель сможет определить, правильно ли и к месту студенты употребляют эти формы. Для того, чтобы студенты были более уверены в своей устной речи, нужно применять ролевые игры с помощью которых студенты используют возможность практиковать употребление редуцированных гласных в контексте.

ЛИТЕРАТУРА

1. Розенталь Д.А., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1995.
2. Peter Ladefoged. A Course in Phonetics. – Orlando, Florida, 2006.
3. Jones D., Roach P., Setter J. and Esling J. English Pronouncing Dictionary. Cambridge University Press, 2011.

ТҮЙІН

Мақалада ағылшынша айтылғанды тыңдау барысында туындайтын проблемелар және оларды болдырмау жолдары қарастырылған. Ондай проблемелардың бірі – ағылшын тіліндегі дауыстылардың редукциялануы (көмескіленуі). Ағылшын тілді адамды тыңдау барысында сөз құрамында көмескіленіп айтылатын дауыстыларды анық ажырата білуге баулудың амал-тәсілдері көрнекі мысалдар арқылы беріліп отырады.

(Андабаева К.Т. Ағылшын тіліндегі редукцияланған (көмескіленген) дыбыстарды оқыту мәселелері)

SUMMARY

This article deals with some problems which occur in the process of oral comprehension of the English language. Weak forms of vowels are one of the main difficulties in this language. While listening to fluent speech of native speakers the learners are hardly ever able to differentiate strong and weak forms of English vowels. Therefore they rather often fail to understand and comprehend the natural speech. So some effective methods of teaching weak forms of sounds in English have been presented in this article.

(Andabayeva K.T. Reduction of Vowels and Some Problems of Teaching Them)

UDC 372. 651 10 44

S.D.ABDULLAYEVA

magistrate of the H.A.Yasawi IKTU

K.B.URAZBAYEV

Candidate of philological Sciences,
Assistant professor of the H.A.Yasawi IKTU

THE USE OF VIDEO MATERIALS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS IN HIGH SCHOOLS

In this article usage of video program in teaching foreign languages is discussed. Using the video materials in teaching of foreign languages has changed the approaches to the development of training materials. The use of new information technologies in teaching of foreign languages requires a proactive stance of a learner in the learning process. A new cognitive activity eliminates the passive perception of information. It is based on the intense mental activity that requires concentration and maximum attention, the result of which is the discovery of new knowledge. Video programmes contribute to the development of cognitive independence of students, formation of abilities that replenishes their knowledge to search and navigate the flood of information.

Keywords: video program, video material, method, new technology, foreign languages.

Тірек сөздері: бейне бағдарлама, бейне материал, әдіс, жаңа технология, шетел тілдері.

Ключевые слова: видео программа, видеоматериал, метод, новая технология, иностранные языки.

One of the most important issues that is being solved theoretically and experimentally is the development of communicative skills. It is very difficult to succeed in communicative skills in English not being in a native speaking country. Therefore an important task of any teacher is to create real and imaginary communication situations using various methods and techniques (role-playing, discussions, creative projects etc.). Equally important is the task of familiarizing students to the cultural values of a native speaker. Here the use of pictures and sounds is very important.

It is especially important to give students a clear idea about the life, traditions, and linguistic realities of English-speaking countries. The use of training videos

can achieve this goal and contribute to the essential requirements of the communicative skills.

Moreover, the use of video materials in a classroom contributes to the individualization of learning motivation and development of a speech activity.

In this paper I will explore innovative teaching methods using video materials. The purpose of the work is to understand how this method works, and what its disadvantages are. The study uses many sources: textbooks for English learning methodology, ICT benefits, various journals and articles. I will try to compare the responses of those who used this technique in practice and draw appropriate conclusions.

Using the video materials promotes the development of various aspects of mental activity of students, their attention and memory. Before discussing the subject I would like to give some definitions that can help to understand the problem.

Learning Tools - objects created by human and natural world and used in the educational process as a carrier of information to achieve the objectives of training and development [10].

Technical training (TT) - teaching consisting of screen-media sound equipment, and educational information. The screen and sound equipment (SSE) is divided into audio-recording, radio broadcasts, filmstrips and others; screen-sound (audio-visual) - sound movies, TV shows. A special group of training tools comprise lingua-phonetic devices (language laboratory), teaching machines and computers. The uniqueness of SSE is its ability to provide information that cannot be learned without special equipment. The main means of transmission of educational information is visual, audio and images that model objects, phenomena and processes. An important feature of SSE is its documentary basis, fixing the facts, events, scientific experiments, etc [10].

Creating high-quality training and supervising programs is a complex process that requires a great effort and time of teachers, linguists and methodologists and involves the active participation of experts in the field of computer technology. The result of this creative work is the multimedia programs that can be used in the traditional methods of teaching foreign languages and distance learning [4].

In recent years the question of application of new information technologies in secondary school is becoming more important. This is not only new technical materials but also new forms and methods of teaching and new approach to teaching. The main objective of foreign language teaching programs is the formation and development of communicative skills of students [4].

The task of the teacher is to create the conditions of practical language learning for each student such that they can choose training methods that would allow them to show their creativity. The task of the teacher is to strengthen the cognitive activity of a pupil in the process of learning foreign languages. Modern teaching techniques such as cooperative learning, the use of new information technologies, the Internet – resources are oriented to learning and providing

individualization and differentiation of education that takes into account abilities of children and their level of training [5, 2].

The variety of topics, activities, and colorful computer programs generate big interest among students. Education using a computer makes it possible to organize independent actions of each student. In teaching listening skills each student has an opportunity to hear the foreign language speech and while training speaking skills each student can recite phrases in a foreign language into a microphone, and when learning grammar a student can perform grammar exercises. Existing commercially available computer training programs in foreign languages do not always meet the basic requirements of a school, they are intended mainly for individual lessons and self-study. At the same time without an experienced teacher of this method learning a language is not effective [12].

There might be some fear that technology could replace teachers. Some teachers are skeptical about this method: "Why do we need it? There are a lot of textbooks, audio and video programs, but nothing teaches better than teacher". Perhaps they are right. But no one talks about replacing the "living teacher by electronic." As supporting methods of learning a foreign language, computer programs have their own advantages. They allow an individual approach to each student and special attention to children falling behind in their studies. Multimedia tools allow a teacher to adjust the curriculum based on the interests and abilities of individual students. Students can use multimedia materials in their homework turning them in electronic form on a diskette or via Internet [2].

Over the last decade a lot has been said about changing the concept of education, development of innovative teaching methods and use of new technologies in the learning process. Nowadays teachers have many opportunities for teaching theoretical and practical disciplines with different technical tools. Many schools have language labs, multimedia classrooms and video halls. The classes use audio-visual equipment, computer technologies, including the Internet, various types of projectors and interactive boards [8].

However the technique of using modern technical tools has not been totally designed. Often in video classes only movies are watched by discussing issues raised in it. But the possibility of using video materials is much wider. In other words, it is necessary to develop a method of using various means of using video materials in the process of teaching.

Let us consider some applications of video materials such as movies, promotional trailers and video recordings.

Watching video materials while studying foreign languages is actively used in higher and secondary schools for several decades. Video watching tools in recent years has undergone a number of improvements and widespread. Teachers have access to DVD-players, digital camcorders and multimedia classrooms. Access to the above-mentioned technical tools allows teachers to plan new tasks by using

limited class time. It is necessary to develop a method of using fragments of movies and other video materials.

Let us consider various types of using video materials in the classroom. Video materials can be divided into the following groups:

- music and promotional videos;
- full-length movies and television series;
- additional materials that accompany movies on DVD, including promotional trailers;
- various video presentations
- video materials to study certain aspects of the language [8].

There exists a simple fact that a student will never understand English speech if he doesn't train hard. He needs to listen to native speakers and learn to understand them.

Video-English method is based on this principle - to listen and understand. Student studies the constantly updated database of videos, spoken by native speakers on interviews, news releases, speeches and short excerpts from films.

These videos are split into shorter fragments. He listens to a fragment, trying to understand it, and then places the words in the right order as spoken. As soon as he accomplishes the task the system will let him move to the next chapter.

What are the advantages of this method?

First, you train his audio perception. You make him listen and memorize how native speakers pronounce words.

Second, the need for the correct response on the part of the student makes him think. He is forced to pay attention to every fragment. He has to constantly think - why the words are in this order, why is this word, then why this form of the verb?

By trying to find answers a student remembers all difficult phrases and recognizes them when he encounters them again. That way comes the understanding of English grammar intuitively. The student will be able to confidently apply certain language constructions based only on his experience.

Third, this method increases the vocabulary. The system integrates the contextual dictionary that shows the meaning of unfamiliar words. It makes possible to memorize not only abstract words but also the words in the context in which they were used. This memorization is much better and more useful than the traditional methods such as «flash cards».

The Video-English method has a major drawback. It is not very well suited for beginners. The successful application of this method requires a certain vocabulary and knowledge on how sentences are built in English. Therefore, this method is often used in high school and in higher education [11].

We studied how extensively technical tools are used in training. The use of computer technology in teaching of foreign languages has changed the approaches to the development of training materials. We can note that visualization of training materials, creating a learning environment with a clear presentation of information and the use of colors and sound contributes to a better learning of a language.

Video materials can be divided into the following groups: Music and promotional videos; Full-length movies and television series; Additional materials that accompany movies on DVD, including promotional trailers; Various video presentations; Video materials to study certain aspects of the language.

Currently the problem of teaching a foreign language in school is important. Teachers have a goal of forming a personality that will be able to engage in cross-cultural communication. It is important to form communicative skills that include both linguistic and socio-cultural skills. Knowledge of the socio-cultural background is very significant since it is not possible to form communicative skills without it. Therefore, one must have an understanding of the socio-cultural characteristics of a country the language is spoken. The study of a culture and a language has not only educational properties but also ensures the development of an individual and the motivation of students [1].

Those who are studying a foreign language must have good communication skills. In order to stimulate the development of these skills it is necessary to choose a lesson that will most contribute to this.

Studies and experience of teacher-innovators have shown that in order to maintain productive and effective activity of students it is important the use of non-traditional forms of exercises such as a video lessons, discussion-lessons, excursion-lessons etc. These forms of study maintain students' interest in the subject and increase their motivation for learning. During these classes horizon of students expands with the increase of information about the country's culture [9].

Why do we say that it is necessary to apply these methods in teaching? Because video tutorials familiarize students to the culture of a target language by showing them speaker's facial expressions and gestures.

Foreign language classes have their own specificity that must be taken into account by teachers. Currently, the main goal of mastering a foreign language is familiarize oneself with different cultures and participate in the dialogue of cultures. This goal is achieved through the formation of cross-cultural communication ability.

Foreign language communication is based on the speech theory. Communicative learning of a foreign language is the activity in nature since verbal communication is carried out by means of "speech activity", which, in turn, is used to solve problems of human productivity. Communicating individuals are trying to solve real and imaginary problems of joint activities with the help of a foreign language [7].

The activity-oriented nature of communicative foreign language teaching is implemented in a humanistic approach to learning. This approach creates a positive environment for active and free development of the personality. In general, these conditions include the following: students are able to freely express their thoughts and feelings in the process of communication; each participant stay in the focus of the other participants; participants feel safe from criticism and punishment for an error [9].

In humanistic approach barriers that reduce the motivation and encourage irritability of students disappear.

The humanistic approach involves training that is centered on students. This means that interacting with each other students are the center of cognitive activity in the classroom. In summary, it is necessary to emphasize the importance of interaction and cooperation of students, as well as the speech exercises for better language learning.

Modern school faces challenges associated with the formation of conditions for the intellectual, spiritual and moral development of students, preparation of an intelligent person and formation in each student the needs for self-education and self-development.

FL is an academic subject that has educational and developmental potential, which creates a solid foundation for the formation of an intelligent person [6].

In order to ensure continuity of education secondary school provides students who have completed the basic course in the 9th grade the opportunity to continue learning FL at the senior grades.

Let's consider the characteristics of training FL at senior grades. According to the materials containing a set of software and normative documents for 10 - 11 graders, characteristics include:

- 1) more active engagement of all types of speech activities (reading, speaking, listening, writing);
- 2) the use of authentic literary texts as sources of information;
- 3) greater initiative and spontaneity of students speeches, which may be affected by non-standard situations of communication;
- 4) main types of dialogical speeches - free conversation, a group discussion of the proposed problem, the prevalence of dialogue - an exchange of views;
- 5) building own statements on the basis of the text.

Thus the main purpose of training FL at senior grades is to improve all components of the foreign language communicative competencies, which is the main condition for the implementation of cross-cultural communication in general.

At the final stage of training it is important to use a pedagogical technology that would enable the teacher to introduce students to the process of learning, to focus them on the search for knowledge, that is conducive to the further development of the secondary language and improvement of primary, the future development of communication, socio-cultural and intercultural competences [3].

While introducing and testing of thematic vocabulary such as shopping, food, clothing, etc., the following computer programs can be used: "Triple play plus in English", "English on holidays", "English Gold".

Let us consider these steps on the basis of the computer program "English on holidays".

The 1-st stage includes the introduction of vocabulary, for example, on the topic "Weather". Using a demonstration computer, the teacher selects

the automatic mode: on the screen images depicting snow, rain, thunderstorm, humidity, drizzle and others appear. Then, the following phrases appear:

- What a beautiful day!
- What awful weather!
- Is it usually as hot as this?
- What's the forecast for tomorrow?
- It's windy!
- It's raining

Students watch and listen. Operating time is about 1 minute.

In the 2nd stage we are working on improvement of pronunciation and vocabulary. A teacher or student switches the program from automatic to normal by clicking a mouse and pointing arrow to the word or phrase. Students repeat the announcer. If there are multiple computers in the classroom, students work individually or in pairs, using headphones and a microphone. Operating time is about 5-10 minutes depending on the number of words to be learned.

In the 3rd stage the control of the studied material is performed. Students choose an exercise that contains a different number of questions. At the end of the exam table appears on the screen with results in percentages.

Working on pronunciation

Many training programs include operation with a microphone. After listening to words or phrases the student repeats after the speaker and screen displays a graphic representation of speaker and student's words and it can be compared immediately. The student strives to achieve graphic representation of a sound as much similar as possible to the speaker's representation. However, this kind of work requires a lot of time, but still, a few minutes of the lesson can be devoted to this activity.

The effectiveness of the use of video materials in teaching depends on its precise role in educational system and on how efficiently the structure of video training is organized and on how training opportunities are complied with the objectives of training.

Creating high-quality training and supervising programs is a complex process that requires a great effort and time of teachers, linguists and methodologists and also an involvement of experts in the field of computer technology. The result of this creative work should be multimedia programs that can be used in the traditional methods of teaching languages and distance learning.

I reviewed many studies and concluded that learning foreign languages with video is a very effective. I have showed that lessons that use video materials attract the attention of students and develop many aspects of speech activity. Also comparing the use of video tools in classrooms I realized that this method is the most relevant and effective for higher level students when the student already has a certain knowledge.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бим И.Л. Основные направления организации обучения иностранным языкам на старшей ступени полной средней школы // Иностранные языки в школе, №5, 2002. – 3 стр.

2. Копылова В.В., Воронина Г.И. Организация обучения иностранным языкам и профильной подготовки педагогических кадров в условиях модернизации содержания образования // Иностранные языки в школе, №1, 2003. – 8 стр.
3. Гузев В. Содержание образования и профильное обучение в старшей школе // Народное образование, №9, 2002. – 22-23 стр.
4. Бим И.Л. Обучение иностранному языку. Поиск новых путей // ИЯШ. – 2002, №1. – 31 стр.
5. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 2002. – 12 стр.
6. Гез Н.И. Ляховицкий М.В. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: учебник. – М.: Высш. Школа, 2002. – 46-49 стр.
7. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. М.: Просвещение, 1988. – 51 стр.
8. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи. // ИЯШ. 1993, №3. – 20-25 стр.
9. Рогова Г.В. О повышении действенности урока иностранного языка. // ИЯШ. 1986, №4. – 8 стр.
10. Словарь литературоведческих терминов. М., 1984.
11. video-english.ru: принципиально новый метод изучения английского языка.
12. www.macmillan.ru: ИКТ на уроках английского языка с использованием WAY AHEAD CD-ROM и BUSY BOARD.

ТҮЙІН

Бұл мақалада біз бейнесабактарды пайдалану арқылы инновациялық оқыту әдістерін зерттейміз. Жұмыстың максаты - бұл әдіс қалай жұмыс істейтінін түсіну және оның кемшіліктерін шығару. Шет тілдерін оқыту кезінде видео бағдарламаны қалай пайдалану туралы сөз қозғаймыз. Бейнематериалдарды пайдалану студенттердің психикалық қызметінің (назар, жад) түрлі аспектілерін дамытуға ықпал етеді. Және де шетел тілдерін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану оқыту процесінде оқушының белсенді ұстанымын талап етеді.

(Абдуллаева С., Уразбаев Қ.Б. Орта мектепте жоғары сыныптарда шетел тілі сабақтарында бейнесабактарды пайдалану)

РЕЗЮМЕ

В данной статье обсуждается инновационный метод обучения с помощью видео. В данном сообщении показана эффективность этого метода, его недочёты при использовании видеопрограмм в обучении иностранным языкам. Отмечается, что использование видео способствует развитию различных сторон психической деятельности учащихся, и прежде всего, внимания и памяти. При использовании новых информационных технологий в обучении иностранным языкам предполагается активная позиция самого обучаемого в процессе усвоения учебного материала.

(Абдуллаева С., Уразбаев Қ.Б. Использование видеопрограмм на уроках иностранного языка в старших классах средней школы)

UDC 421.5

S.T.NYSHANOVA

Assistant professor of the H.A. Yasawi IKTU

N.SARIMSAKOVA

Master Student of the A. Yasawi IKTU

DISCOURSE ANALYSIS AND ITS APPLICATION

The article provides some definitions to the term “discourse analysis” and deals with the fields of its application. Some basic definitions of the term “discourse analysis” given by different scholars and linguists are discussed. Also, discourse analysis is observed from the point of an interdisciplinary approach and compared to stylistic and grammatical analyses. In the conclusion there given some basic steps which might be applied in the actual process of discourse analysis.

Keywords: *discourse, discourse analysis, interdisciplinary approach, application, basic steps.*

Тірек сөздері: *дискурс, дискурс-талдау, пәнаралық тәсіл, қолдану, негізгі қадамдар.*

Ключевые слова: *дискурс, дискурс анализ, междисциплинарный подход, применение, основные шаги.*

The term “discourse analysis” has become very popular and is used in many fields of social sciences. Nevertheless, when asked for the definition, many of the students and teachers find it difficult to explain what is actually meant by discourse analysis?

In the introductory part of her paper named *Understanding Discourse Analysis?*, professor Susan Hogan from UK writes “ Attending the E.S.R.C (Economic and Social Research Council) Research Methods conference in Oxford recently, I realized that there is a tremendous confusion about the term “discourse analysis” ” [1]. The same situation can be observed in our institution. Students find it difficult to give a definition to “discourse analysis”, not to mention the ways and fields of its application.

The aim of this article is to provide some information about the meaning of “discourse analysis” and its application. This paper might be useful for students who are in the initial stage of introducing with the concept of “discourse” and “discourse analysis”.

The article reviews definitions to the word “discourse” and discusses the meaning of “discourse analysis”. Also, discourse analysis is observed from the point of an interdisciplinary approach. And finally, the paper provides some basic steps of analyzing discourse.

There are several definitions of “discourse” given in the Oxford Advanced Learner’s Dictionary: 1. A long and serious treatment or discussion of a subject in speech or writing 2. The use of language in speech and writing in order to produce meaning 3. Written or spoken communication or debate [2]. In Merriam-Webster Dictionary we find some more definitions to the term discourse: 1. The use of words to exchange thoughts and ideas 2. A long talk or piece of writing about a subject [3].

Besides these dictionary definitions, there are the ones given by scholars. Teun A. van Dijk, a professor from Amsterdam, defines discourse as “... any form of language use manifested as (written) text or (spoken) talk-in-interaction, in a broad semiotic sense. This includes visual structures, such as layout, letter type or pictures for written or printed text, and gestures, facework and other semiotic signs for spoken interaction” [4]. Another famous linguist Norman Fairclough writes “I use the term discourse to refer to the whole process of social interaction, ... which includes the process of production”. One more definition of “discourse” is given by French philosopher and theorist Michel Foucault “discourse is... a group of statements which provide a language for talking about ... a particular topic at a particular historical moment” [5].

Based upon all the definitions above, we can conclude that “discourse” refers to all kinds of communication processes, including video, sound recording, interviews, conversations, public speeches, printed texts, digital texts, pictures, as well as non-verbal forms of communication such as gestures, mimes, posing and etc.

Considering the written above, we may proceed with defining “discourse analysis”. As the name suggests this term has to do with analyzing any type of discourse. In other words, it deals with careful scrutiny of the written or spoken language. Nevertheless, it is not as simple as it seems, because what is described above can refer to an ordinary stylistic or grammatical analysis of any written or spoken communication.

In order to draw a clear line of demarcation, we should refer to the definitions of “discourse analysis” provided by scholars and linguists who work in the relative fields. In her work, Susan Hogan writes “Discourse analysis is a term which has no single stable definition and is therefore used differently by different theorists”. Schiffin, Tanner and Hamilton point out that discourse analysis is characterized by “disciplinary diversity” and that the term discourse and discourse analysis are “used variously”.

Schiffin, Tanner and Hamilton suggest that particularly for linguists “discourse” has “generally been defined as anything beyond the sentence”, whereas for others, such as Fasold, discourse analysis is “primarily a study of language

use". Wetherell, Taylor and Yates describe discourse analysis as "the study of talk and texts". They elaborate thus: "It is a set of methods and theories for investigating language in use and language in social contexts". Taylor sees "discourse analysis" as "the close study of language in use", though she points out that discourse analysis "is best understood as a field of research rather than as a single practice".

Another definition of discourse analysis is provided by M. H. Abrams and G.G. Harpham, in *A Glossary of Literary Terms*. They define discourse analysis as "concerns itself with the use of a language in a running discourse, continued over a number of sentences, and involving the interaction of speaker (or writer) and auditor (or reader) in a specific situational context, and within a framework of social and cultural conventions" [6].

Discussing the same topic, Deborah Tannen writes "Discourse analysis is sometimes defined as the analysis of language 'beyond the sentence'. This contrasts with types of analysis more typical of modern linguistics, which are chiefly concerned with the study of grammar: the study of smaller bits of language, such as sounds (phonetics and phonology), parts of words (morphology), meaning (semantics), and the order of words in sentences (syntax). Discourse analysts study larger chunks of language ... , in order to understand how it affects the meaning of the sentence" [7].

Further discussion of this contrast between grammatical and discourse analysis is presented by G. Brown and G. Yule: "The grammarian's 'data' is typically the single sentence, or a set of single sentences illustrating a particular feature of the language being studied. It is also typically the case that the grammarian will have constructed the sentence or sentences he uses as examples. "In contrast, the analysis of discourse . . . is typically based on the linguistic output of someone other than the analyst. . . . More typically, the discourse analyst's 'data' is taken from written texts or tape recordings. It is rarely in the form of a single sentence. The type of linguistic material is sometimes described as 'performance data' and may contain features such as hesitations, slips, and non-standard forms..." [8].

Concluding the written above, we may say that "discourse analysis" has a broad spectrum of definitions which vary according to the field of application. However, it still has some permanent characteristics which include:

- analyzing "larger chunks of language" rather than just one sentence
- analyzing the language "beyond the sentence", i.e, dealing with not grammatical aspects but with the sentences' meaning and effects
- analyzing the language as a whole process, including the speaker's(writer's) position, listener's(reader's) reaction, situational context and etc.

The application of discourse analysis is another important aspect. As it was mentioned, discourse analysis is an interdisciplinary approach which is applied in many fields of humanities and social sciences. Among them are linguistics,

education, sociology, anthropology, social work, cognitive psychology, social psychology, area studies, cultural studies, international relations, human geography, communication studies, and translation studies, each of which is subject to its own assumptions, dimensions of analysis, and methodologies.

In relation to linguistics discourse analysis is effectively used in following disciplines: sociolinguistics, psycholinguistics, philosophical linguistics, and computational linguistics. Sociolinguists are particularly concerned with the structure of social interaction manifested in conversation. They are concerned with generalizing across “real” instances of language in use. Psycholinguists are concerned with issues related to language comprehension. They employ a tight methodology derived from experimental psychology, which investigates problems of comprehension texts or sequences of written sentences. Philosophical linguists are concerned with semantic relationships between sentences and with their syntactic realizations. Computational linguists are concerned with producing models of discourse processing” [9].

As for the actual process of analyzing discourse, quite often students are uncertain about how to do it and what steps to follow. Below, the article gives some basic steps to follow while conducting a discourse analysis. The information is provided by Florian Schneider, a Lecturer of Modern China at Leiden University.

Discourse Analysis in Steps

1. Establish the context

Before dealing with the discourse itself, it is necessary to find out where the material comes from and what social and historical contexts it reflects. Also, it is important to know in what language is the discourse written, what country is it from, who wrote and published it and when was it published? Besides try to find out what was the aim of the article and how was it received at the time of publication?

2. Explore the production process

Try to find additional information about the producer of your material for analysis. Then identify the target audience of this discourse. Make sure to find out all the media types in which your material appeared. Was it an online transmission or was it a publication in a newspaper or magazine, or maybe radio broadcasting.

The genre of your material is another point which should be taken into consideration. Ask yourself what genre your source belongs to. Are you analyzing an editorial comment, a reader’s letter, a commentary, a news item, a report, an interview, a public speech or something else?

3. Prepare your material for analysis

To work on specific details and make precise references you should make some additional copies of the actual text. You can mark important features and later add references, so that others can follow your work.

4. Code your material

Before starting the actual analysis you should prepare the list of key themes that you expect to find and work on. Then you can go to the text and see if it contains any of these key themes. During that process you may find some themes that you did not expect to find, or the themes that are not included in your list, so you may consider working with those which you find more important and interesting.

One of the examples of coding your material is highlighting text sections in different colors or jotting down some specific symbols.

5. Examine the structure of the material

You should carefully read through the text and find the structural features of the discourse. In what way does the producer present his argument? Are there any counter arguments that are used in order to highlight the main one? Do the themes go from the least important to the most important ones? What signal words are used to guide the reader?

6. Collect and examine discursive statements

After highlighting all the key themes, you may start analyzing each of them separately. Identify what is each paragraph about and how do they all relate to the main argument?

7. Identify linguistic and rhetorical mechanisms

At this stage you will have to analyze linguistic features of your material. Look through the use of vocabulary, grammatical aspect of the text, the use of words “we” and “they” which help to identify who the protagonist and antagonist are? The use of particular adverbs and adjectives show the judgements and the attitude of the producer of the discourse, so pay attention to them. Another important point is active and passive voice usage. Find out which one is used more and why? Along with these, study all the cases of direct and indirect speech uses, and the usage of modalities like should, could, able to – those are the signals which call for an action.

Second, consider all the rhetorical and literary figures in the material. Mark all the stylistic devices used in the text: metaphor, simile, metonymy, allegory, hyperbole, anaphora and etc. What effect has each of them? Besides, consider the use of proverbs and idioms. The latter are used for generalizing author’s idea and show that his argument is an “established truth”. Pay attention to sentences that include evidentialities like “of course”, “obviously”, “as we know” and etc. Those words are used to show facts which support the main arguments in the discourse.

8. Interpret your data

After finishing all the steps above, you need to gather all results and give a general interpretation to the whole discourse. Including all the details of the previous work you should create a single picture of the whole idea of your material. While interpreting the data, keep in mind the following questions: Who

created the material? What is his/her position on the topic? How are the arguments presented? Who might benefit from the discourse?

9. Present your findings

Once you have completed all the tasks and answered all questions, you may prepare your findings for the presentation to the audience. You may prepare a slide show presentation, article or thesis paper. The important thing is to ask yourself what is interesting in my findings, and why should anyone care? While presenting try to mention important cases and stress the evidences to prove your arguments.

10. Mind the limitations

Aside from being very work-intensive, try to remain critical of your work and deal only with the things that relate to your material. Do not make claims that your material does not support. Discourse analysis is a sort of content analysis, and it is a mistake to claim that it can show what people think or believe. The main idea of discourse analysis is rather what kind of statement speaker/writer try to establish as self-evident and true. From the analysis, we can see what rhetorical mechanisms they used to transfer the “message” and how effective they were.

Above are the basic steps which can be very helpful to start your own discourse analysis. They can be used with any type of discourse analysis; political, media, literary and etc. Nevertheless, the author suggests being selective while applying those tools because every analysis demands its own approach.

REFERENCES

1. Hogan S. Understanding Discourse Analysis? 2013.-14p. (www.academia.edu)
2. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 7th ed, 2005. OUP - 1780p.
3. <http://www.learnersdictionary.com/definition/discourse>
4. Teun A., Van Dijk. Discourse Studies and Education, 1981. – 26p.
5. Fairclough, N. Discourse and Social Change, 1992. – 251p. ISBN 978-0745612188
6. Powers P. The Philosophical Foundations of Foucaultian Discourse Analysis, 2005, Thompson Rivers University, NY, -34p.
7. Tannen, D. Discourse Analysis – What Speakers Do in Conversation, 2012 (www.linguisticsociety.org)
8. Brown G. and Yule G., Discourse Analysis, 1983. Cambridge University Press – 286 p.
9. Schnieder, F. How to do a Discourse Analysis?, 2013 (www.politicseastasia.com)

ТҮЙІН

Бұл мақалада дискурс терминінің маңыздылығы қарастырылған. Дискурс-талдаудың қолданылуы мен оның мақсаттары анықталынған. Осы мәселелермен қатар дискурс-талдаудың айырмашылықтарын анықтау мақсатында стилистикалық және грамматикалық сараптаулармен салыстырылған. Мақаланың қорытындысында дискурс-талудың әдістері берілген.

(Нышанова С.Т., Сарымсақова Н. Дискурс-талдау және оның қолданылуы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводятся некоторые определения термина “дискурс-анализ” и сферы его применения. В статье рассматривается вопрос о значении термина «дискурс-анализ». Выявлены основные сферы применения дискурс-анализа и его задачи. Также, дискурс-анализ рассматривается в сравнении со стилистическим и грамматическим анализами, благодаря чему выявляются основные различия между ними. В заключении даются некоторые методы, используемые при самом анализе дискурса.

(Нышанова С.Т., Сарымсақова Н. Дискурс-анализ и его применение)

УДК 306

Р.Ш.БЕРДАЛИЕВА

кандидат филологических наук,
старший преподаватель МКТУ им. А.Ясави

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ: ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Человеческое поведение - это продукт миллионов лет эволюции, оно заложено как генетически, так и обусловлено нашей принадлежностью к какой-либо группе, полу, возрастом, личным жизненным опытом и многими другими факторами. Каждый день человек вступает в разные отношения, где смысл каждого конкретного поступка зачастую необходимо понять, ибо он не всегда лежит на поверхности, а чаще всего скрыт в традиционных представлениях о культуре поведения. Умение правильно интерпретировать тот или иной невербальный сигнал в разных жизненных контекстах является главным условием установления контакта и взаимопонимания людей.

Ключевые слова: невербальное поведение, жесты, мимика, культура, контекст, интерпретация, контакт, национальный характер, стили коммуникации.

Тірек сөздері: бейвербалды мінез-құлық, ым, ишарат, мәдениет, контекст, түсіну, түсіндіру, ұғу, байланыс, ұлттық мінез-құлық, коммуникация стилі.

Keywords: non-verbal behavior, gestures, facial expressions, culture, context, interpretation, contact the national character, communication styles.

В настоящее время в лингвистической науке особый интерес представляет вопрос интерпретации различных явлений в языке в общей системе теории коммуникации, в том числе и невербальных сигналов человеческого тела. В решении данной проблемы с 80-х годов лингвисты и психолингвисты указывают на роль «человеческого фактора» в языке, что повлекло включение в понятийный аппарат лингвистики новой категории «языковая личность».

Компонентами формирования языковой личности является выработка компетенции лингвистической (теоретические знания о языке), языковой (практическое владение языком), коммуникативной (использование языка в соответствии с ситуацией общения), культурологической (вхождение в культуру изучаемого языка, преодоление культурного барьера в общении).

Личность одновременно и продукт, и субъект истории, культуры, ее творец и творение [1, 12].

Интерпретация невербальных сигналов тесно взаимосвязано с понятием языковой картины мира, которая является совокупностью представлений о мире, определенным способом концептуализации действительности. В своем исследовании А.Б.Туманова отмечает: «Каждый язык проявляется в виде конкретного национального языка, в котором выражается национальный дух, национальная культура народа. И как национальный язык, он тесно связан с национальным менталитетом, с национальной самобытностью народа, с языковой ментальностью, а также является средством передачи национального характера, национальных традиций и обычаев, привычек и характерных действий/поступков» [2, 34].

Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается, в качестве обязательной, всем носителям языка. Понятие языковой картины мира включает две связанные между собой, но различные идеи: 1) картина мира, предлагаемая языком, отличается от «научной» и 2) каждый язык «рисует» свою картину, изображающую действительность несколько иначе, чем это делают другие языки.

В интерпретации жестовой коммуникации, равно как и в интерпретации слова, решающим фактором Р. Бердвистел и многие ученые считают контекст. Вне контекста нельзя понять смысл жестов. Например, при виде человека, стоящего на земле на коленях, мы можем прийти к различным заключениям о том, какой смысл выражает данная поза – «боль», «смирение», «выражение любви», «поиск предмета на земле» и др. Единственный способ овладеть смыслами - их понимание. Понимание присутствует в двух умственных процессах: в познании и в коммуникации. Коммуникационное понимание проявляется в том случае, когда речь идет о понимании сообщения. «Коммуникационное познание является творческим познавательным актом, потому что реципиент не только осознает поверхностный и глубинные смыслы сообщения, но и оценивает их с точки зрения этического должностования» [2, 45]. Глубокое понимание включает сопереживание, то есть нужно не только узнать знаки и уяснить поверхностный и глубинный смысл сообщения, но и также открыть и пережить то эмоциональное состояние, которое владело автором в процессе порождения мысли.

По З.Чанышевой контекст играет решающую роль в следующих ситуациях: 1) когда полифункциональный жест отражается в языковых

единицах со стороны формы, а его значение поясняется в контексте; 2) когда жест, фиксированный со стороны формы, может иметь символическое и экспрессивное содержание: как знак отрицания или неодобрения; 3) когда жест употребляется в значении, отличающемся от общепринятого, заключенного за ним; 4) когда какое-либо движение, не имеющее статуса жеста, используется для передачи определенного экспрессивного или интеллектуального содержания [3, 17].

Проблему понимания и правильной интерпретации усугубляет тот факт, что оно всегда сопровождается «приписыванием смысла» со стороны реципиента. А.А.Потебня описал данную ситуацию таким образом: «Слушающий может гораздо лучше говорящего понимать то, что скрыто за словом, и читатель может лучше самого поэта постичь идею его произведения..., сущность, сила такого произведения не в том, что разумел под ним автор, а в том, как оно действует на читателя» [1, 32]. Из сказанного следует, что главное в интерпретации невербальных средств это сила их воздействия на реципиента.

Д.Н. Овсяннико-Куликовский утверждал, что полное понимание одним человеком другого было бы возможно лишь тогда, когда воспринимающий полностью уподобляется говорящему, теряет индивидуальные особенности своей личности, теряет «себя» [4].

Коммуникативная насыщенность кинесических компонентов позволяет интерпретировать их в разных планах. В общем виде совокупную информацию, извлекаемую на основании употребления в речи невербальных средств можно сгруппировать в несколько пластов: 1) личные черты индивидуума; 2) социально-групповые характеристики; 3) национальные или территориальные атрибуты говорящего. В процессе общения необходимо правильно интерпретировать сигналы тела, для чего используются также методы контроля истинности. К ним относятся прямой и скрытый вопрос, молчание. Прямой вопрос не предполагает односложного ответа «да» или «нет». Он побуждает того, к кому обращен, к развернутому выражению своего мнения. Причем, чем больше слов он произнесет, тем выгоднее, так как появляется возможность понять истинную причину только что появившихся сигналов его тела. Необходимо обращать внимание, как на содержание, так и на вид и способ, которым оно выражается. Используя скрытый вопрос, мы напрямую спрашиваем: правильно ли понят сигнал. Следует учитывать, что такой подход применим не всегда. В отдельных случаях такой вопрос может быть расценен как бестактный, как вторжение в психологическую, интимную или личную зону. Известно что, сигналы тела, выражающие отношение говорящего к своим словам и к слушателю, имеют чрезвычайно важное значение и должны восприниматься осознанно, так

как только в этом случае можно уменьшить вероятность ошибочной интерпретации содержания словесной информации.

Кинесика предлагает две принципиальные возможности, два метода осознанного восприятия невербальных сигналов. Первый из них касается подробнейшей фиксации большого количества единиц информации, исходящих от различных частей тела. Это могут быть психоматические, «направленные к другому», «направленные к самому себе» и другие сигналы. Этот метод позволяет уловить и систематизировать даже незначительные сигналы. С помощью такой фиксации было открыто удивительное явление – «музыка тела». Установлено, что микродвижения рук, ног и головы и движения зрачков происходят в ритме речи человека. Второй метод связан с использованием таких сигналов, как поза, мимика, жестикуляция, дистанцирование, интонация. Не всегда возможно вычленить какой-нибудь сигнал в «чистом виде». В таких случаях приходится говорить о «пограничных сигналах».

К невербальным сигналам, которыми должен владеть человек, относятся поза, мимика, жестикуляция, дистанцирование, интонация. Овладение этими сигналами происходит путем кропотливой работы над собой в течение всей жизни, однако, основные знания и умения должны формироваться в период младшего возраста и стать основой для дальнейшего совершенствования своих коммуникативных способностей.

Производить психодиагностику можно и в соответствии со структурой невербального поведения человека (по схеме В.А. Лабунской), т.е. оценивать в одном комплексе акустическую, оптическую, тактильно-кинестезическую, пространственно-временные характеристики, сопровождающие процесс коммуникации. Но в любом случае, какая бы схема не была реализована, важно учитывать все элементы и использовать все каналы восприятия. Понимание «языка тела» должно быть связано и с осмыслением психических состояний, влияющих на их динамику, интенсивность и ритмичность.

В своем исследовании В.А. Зувев указывает на некоторые методы, дающих возможность с определенной долей погрешности истолковать невербальное поведение собеседника/ аудитории. Наиболее популярный и безопасный из них – механизм сличения [5, 50]. Данный метод заключается в осмысленном сопоставлении увиденного с хранящимися в опыте и памяти эталонами. При этом число последних может быть расширено за счет изучения теоретического и практического материала, изложенного в работах по невербальной семиотике и экспрессивному поведению, имеющих под собой научную основу.

Другой способ - моторное проигрывание - имитация экспрессивного репертуара собеседника. Через уподобление человеку, воспроизведение

компонентов его поведения, мы можем вызвать такое же состояние как у него и у себя, что позволит легче оценить и сделать вывод о характере эмоциональных переживаний собеседника, того, что он хочет выразить нам с помощью невербальных проявлений.

Эмпатийное проникновение - более тонкий метод. Другая его номинация – метод «горячей эмпатии». Он требует откликнуться на переживание собеседника чем и распознать его эмоциональное и чувственное состояние. «Сопереживание - неотъемлемая и необходимая часть творчества» [5, 57].

Другой метод, предложенный психологами, - механизм проецирования. Он основывается на приписывании объекту тех психологических характеристик, которые свойственны наблюдателю, и поэтому коэффициент погрешности значительно возрастает, что, как правило, почти всегда приводит к неверному истолкованию. Проекция считается ошибочным методом при восприятии.

Как доказано, внутреннее состояние, существующее на данный момент у собеседника, уникальным образом преломляется в его внешнем поведении. Умение грамотно «считывать» поступающую «скрытую» и «открытую» невербальную информацию об эмоциональном и физическом состоянии человека специалисты называют калибровкой.

Таким образом, невербальные средства являются важнейшим дополнением речевой коммуникации, естественно вплетаясь в ткань межличностного общения. Их роль определяется не только тем, что они усиливают речевое влияние на коммуникатора, но и в том, что они помогают участникам общения выявить намерения друг друга и делают процесс коммуникации более открытым.

ЛИТЕРАТУРА

1. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М., 1980. -104 с.
2. Туманова А.Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва. Дис..докт.филол.наук., Алматы, 2008. - 248 с.
3. Панасюк А.Ю. Языковая картина мира и контекст. – М.:Наука,-2009.-284 с.
4. Голикова Т.А. Сущность этнического менталитета и способы его выявления. – М.: Просвещение, 2010.-214 с.
5. Зуев В.А. Невербальные средства и их аспекты в деятельности журналиста. дисс. канд. филол. наук., Краснодар, 2004. - 145 с.
6. Экман П. Ekman P. Head and body cues in the judgement of emotion a reformulation //Perceptual and motor skills, 24, 1997.

ТҮЙІН

Бұл мақалада бейвербалды амалдардың тілдесімде атқаратын рөлі туралы сөз қозғалады. Сонымен бірге бейвербалды амалдардың жағдаяттық ерекшеліктеріне және әр түрлі контекстеріне байланысты мағыналық жағынан өзгерістерге ұшырайтындығы, тілдесу кезінде түсіністікке қол жеткізу үшін бейвербалды амалдардың негізгі мағынасын, ұлттық ерекшеліктерін білу, тану, қолдану қажеттігі жайлы айтылады.

(Бердалиева Р.Ш. Тілдесімдегі бейвербалды амалдар: түсіну мәселелері)

SUMMARY

This article deals with the problem of the role of nonverbal attempts in the intercultural communication and the interpretation of non-verbal means of communication. Its specific features of the different cultures. There were disclosed the ability to use the main definition of nonverbal attempts during the dialogue and cultural specific features.

(Berdalievа R.Sh. Nonverbal Means of Communication: the Problem of Interpretation)

УДК 372. 651 10 44

Н.ЖАҚСЫЛЫҚОВА

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**КОМИКСТЕРДІҢ КӨМЕГІМЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ АУЫЗЕКІ
СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУДІҢ ЖОЛДАРЫ**

Бұл жұмыста комикстерді қолдана отырып, оқушыларды шет тілінде ауыз екі сөйлеуге ынталандыру әрі ағылшын тілінде сөйлеуге дағдыландыру жолдары қарастырылады. Шет тілін оқыту барысындағы ең басты мақсат оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамыту болып табылады. Сол себепті де оқушыларды өз ара шет тілінде тілдестіру әрі коммуникативтік жағдаяттарды оқытушының ұйымдастыруы аса маңызды екенін ескеру қажет. Комикстер ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуге баулуға, оқушыларды сабақ барысында қысылмай еркін түрде сөйлеуге жетелейді. Ең бастысы комикстер ағылшын тілінде сөйлеудің алғы шарты, ағылшын тілінде ой түзуге көмектесетін өте ыңғайлы құрал болып табылады.

Тірек сөздері: комикс, ауызекі тіл, сөйлеу, ағылшын тілі, сенімділік, ынталандыру

Ключевые слова: комикс, разговорная речь, говорение, английский язык, уверенность, мотивирование.

Keywords: comics, spoken language, speaking, English language, motivation.

Қазіргі заманда ағылшын тілі сабағы бүгінгі қоғамның ерекшеліктеріне сай болуы керек. Оқушыға оқу материалын қызықтыру үшін, оны өзекті әрі күнделікті өмірге байланыстыра құрастыру керектігі құпия емесі анық. Оқушылардың сабақты қабылдау ерекшелігі сол, оларға оқытылатын материалдың түрлі-түсті, қызықты болғаны маңызды. Мұның себебі, қоғамдағы ақпарат ағымының тынымсыз болуында: оқушылар теледидар қарайды, журналдар оқиды, интернет қолданады.

Бүгінгі заманғы оқушының қызығушылығы мен ақпаратты қабылдай алу ерекшелігіне сай етіліп жасалу керек. Сол үшін де мұғалімдер интернет ресурстарына, презентацияларға, ойындар мен сан түрлі оқыту әдіс тәсілдеріне жүгінулеріне тура келеді. Мұғалімнің мұндай тынымсыз ізденісі оқу материалын өзекті етуге және реалыға сай келуіне себепші болады.

Ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуге үйрету материалы ретінде комикстерді қолдануды өте ұтымды деп санаймын.

Негізінен, комикстердің тарихы XVI және XVII ғасырлардан бастау алады. Алғаш рет суреттер арқылы әңгімелеу Валенсия және Барселона қалаларында пайда болды. Түрлі-түсті қағазға басылған бұл суреттер, көбінесе діни тақырыптарға байланысты еді және халық арасында тез тарала бастады. XIX ғасырда Эпиналеде суретке басылған әңгімелер Пеллерена фабрикасы арқылы шыға бастады.

XX ғасыр комикстердің жандана бастау кезеңі десек те болады. Комикстер ендігі әзілге толы бейнелердің орнына: детектив, үрей, фантастика, ұрыс, суперқаһармандар жанрларында басылып шығып, оны көпшілік қауым сүйіп оқитын болды. 1980-жылдары өзімізге аса танымал “Ниндзя Тасбақалары” атты комикстер басылып шықты.

XX ғасыр аяғында Уолт Дисней компаниясы балаларға арнап “Микки Маус”, “Туфи”, “Дональд Дак”, “Плутто” жайында хикаяларын комикс ретінде басып шығарды.

XX ғасырдан бері комикстер Америка мәдениетінің бір бөлігі ретінде саналады. Марвел баспасы шығарған “Капитан Америка”, “Өрмекші Адам”, “Темір Адам”, “Икс Адамдары” және “Елес Шабандоз” атты комикстердің желісіне сүйене отырып фильмдер түсірілген болатын.

Комикс сөзі сызылған хикаялар, суреттелген әңгімелер деген ұғымды береді. Комикс өзінде әдебиет пен көркем сурет өнерін қатар қамтиды. Скотт Мак Клаудтың “Комикстің ұғымы” атты еңбегінде, “комикс ұғымына бірінен соң бірі тізіліп тұратын бейнелер немесе мағналы бейнелердің тізілуі” деген анықтама береді. Комикстердің мәтіні филактер арқылы беріледі. Филактер, әдетте, бұлттың бейнесінде комикс қаһарманының бас жағында орналасады [1].

Жалпы комикстерді ағылшын тілі сабағында қолданудың ең ұтымды жағы, ол комикстерде берілетін иллюстрацияларды сипаттайтын мәтіннің көмегі арқылы, ана тілін қолдануды шектеуінде. Яғни оқушы ана тілінің көмегінсіз иллюстрация арқылы ағылшын тілінде берілген мәтінді түсіне алады.

Оқытушы жаңа комикс хикаясының мәтінін таныстырар кезде сол мәтіндегі жаңа сөздермен де таныстыруы қажет. Осылайша, оқушы сабақ барысында үш-төрт жаңа сөзді есіне сақтап алады. Мұғалім жаңа сөздерді қолдана отырып, оқушылардан сөйлем құрауды сұрайды, мұндай тәсіл оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытады [2,105].

Оқушыларды ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуге баулу үшін, сабаққа деген ынтасын ояту мақсатында сан түрлі тапсырмалар мен ойындар түрін ұйымдастыруға болады. Мысалы:

Сурет таңдау. Бұл ойында мұғалім үстелдің үстіне суреттерді қояды. Әр оқушы өзі ұнатқан және ұнатпайтын екі түрлі суретті таңдап алады. Таңдаған суреттерінің не үшін ұнатып немесе ұнатпағанын айтып береді [3,19].

Ауызша әңгімелеу бұл ауызша сөйлеуге баулудың ең бірінші тәсілі. Мұндай тапсырма барысында, мұғалім қарапайым оқиға желілерін немесе

суретті әңгімелеп беруін сұрайды. Оқушы ауызша айтып бергеннен кейін дәптеріне айытқандарын жазады. Мұғалім сыныпты белгілі бір суретпен таныстырады, оқушылардан суретке мұқият қарауын сұрайды. Соңында мұғалім суретке сүйене отырып сұрақ қояды. Бұл тәсіл оқушылардың зейінін арттыруға көмектеседі. Бұл әдіс оқушылардың логикалық ойлауын қалыптастырады [2,106].

Әдетте, оқушылар ағылшын сабағына қатысуға қарағанда, ағылшын тілінде мультхикаяларды немесе комикстерді қарағанды көбірек ұнатады. Сол себепті мультсериалдарды немесе комикстерді сабаққа ендіру керектігінің тағы бір дәлелі. Бұл кәдуілгі сабаққа әзіл мен қалжың қосуға әрі оқушыларға керемет көңіл күй сыйлауға болатын тәсіл. Мультхикая немесе комикстерді сабаққа ендірудің тамаша бір тәсілі, сыныптағы оқушылардың көпшілігі сүйіп қарайтын өздеріне таныс мультхикаяларды ұсынуға болады. Сол мультхикаяларды қарап болғаннан кейін оларды бөлшектерге бөліп, яғни сурет ретінде Power Point арқылы немесе карточка ретінде ұсынып, оқушылардан суреттеп беруін сұраңыз. Ескере кететін жайт, мұғалім тарапынан ұсынылатын суреттер, қимыл іс-әрекетке тола болуы керек. Оқушылар алдыменен мультхикаядағы жәйіттің қай жерде орын алғанын айтады. Кейінірек кейіпкерлердің іс-әрекетін суреттейді [4,31].

Хикаяны аяқтау немесе әңгімелеп беру. Бұл тапсырмада мұғалім хикаяны үш рет оқып береді. Соңында оқушылар бірнеше рет қайталайды. Кейін хикаяны қысқартып айтып береді. Хикаяның желісі қысқа қарапайым және қызықты болуы керек [5,121].

Хикаяны ойнап шығу. Бұл тапсырмада оқушылардың өздеріне таныс немесе өздері оқыған хикаяны рөлдік ойын ретінде ойнап шығады. Бұл әдіс кітап тілін ұғынуға және оқыған хикаяны жақсы түсінуге арналған. Бұл әдістің ұтымды жағы оқушыларды оқыған хикаяларын белсенді түрде талқылауға жетелеуінде. Осы әдіс арқылы оқушылар ауызекі сөйлеуін жетілдіреді әрі сөйлеу барысында өз өздеріне деген сенімділікті оятады [2,124].

Елестету әдісі. Бұл әдістің арқасында оқушылар қияли ойлауын дамытады. Оқушылар мұғалім тарапынан айтылған хикаяның желісін немесе сол хикаядағы образдарды көз алдарына елестетеді. Соңынан, оқушылардан елестете білгенін сұрайды. Осы әдіске байланысты мынадай ойын түрін ұсынуға болады. Бұл ойын барысында оқушылар екі топқа бөлінеді. Екі топ бір-біріне бейнелерді жасырады, яғни екі топ оқыған хикаядағы кейіпкерлерінің образын суреттеп, екінші топтан оны қағаз бетіне немесе тақтаға сурет ретінде салып беруді сұрайды. Ойынның соңында, қай топтың образды дұрыс суреттей алғанын талқылайды және оқушылардың өздері бағалайды.

Осы әдіске бағытталған ойынның тағы бір түрі, бұл ойында оқушылар мұғалімнің оқыған хикаясын тыңдай отырып, суретке салады. Хикаяны

салып бітірген соң оқушылар өздері салған суретті әңгімелеп береді. Мұндай ойын түрі оқушының қиялын дамытып, сабақ барысында қысылмай сөйлеуге үйретеді [5,119].

Комикстерді шет ел оқулықтарында, сондай-ақ интернет желілері арқылы оңай тауып алуға болады. Интернетте қол жетімді комикс сайттары мыналар:

- <http://comics.com/>
 - <http://marvel.com/comics/>
 - <http://www.dilbert.com/>
- <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/living/comics/>

Оқушыларды өз бетінше логикалық ойлауға жетелеу үшін үнсіз комикстерді қолдануға болады. Оқушыларға қойылған үнсіз комикс сюжеттері беріледі, оқушылар өз бетінше комикс сюжетіне сай филактер ішін толтыруы қажет. Тапсырма орындалып біткен соң, әр оқушы сынып алдына шығып өзі орындаған тапсырмамен таныстырады. Бұл тапсырма оқушыны шет тілінде ойлай білуге жетелейді, әрі сабақ барысында қысылмай жауап беруіне, сыныптың назарын өзіне аударуына жәрдем береді [4,33].

Мәселен, төменде көрсетілген “*The Lion and the Bird*” атты хикаяның толық нұсқасы берілген, бұл хикаяны оқушылардың өз бетінше суреттеп, әңгемелеуді тапсырамыз. Соңында, оқушылардан бұл суреттен қандай әсер алғандарын сұраймыз.

Үнсіз, яғни мәтінсіз комикстерді төмендегі сайттар тізімі арқылы тауып алуға болады:

- http://www.makebeliefscomix.com/Printables_Categories/PrintablesThumbs.php?category=Imagination_and_Creativity
- http://www.billztreasurechest.com/life_in_comics.html

Қорытындылай келе, комикстер ағылшын тілін меңгеруге үлкен себебін тигізетінін айта кеткім келеді. Оқушыларды сабаққа қызықтыру, оларды шет тілінде еркін сөйлеуге баулу үшін, шет тілінде ойлай білудің маңызы зор екендігін басты назарда ұстауға тиістіміз. Комикстер сабақты жеңіл әрі оңай қабылдауға жол ашады. Күрделі, әрі іш пыстырарлық сабақ оқушыға тиімді болмайтыны анық. Оқушылардың өз ойын білдіре алуы, олардың ойлау қабілетін жетілдіруге, кез келген тақырып төңірегінде өз пікірлерін білдіріп, талқылауға еркін түсуге икемдейді. Комикстердің желісі, оқушының өз ойын жүйелі түрде білдіруге және де оқушылардың өзіндегі бар сөздік қорын пайдалануға, ойын мән мағналы етіп құруға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. www.wikipedia.com
2. Dr.M.FParel, Pravin M. Jain. English Language Teaching (Methods, Tools & Techniques). – Jaipur: Sunrise. Publishers & Distributors, first Edition, 2008. -201p
3. Friederike Klippel. Keep Talking. Communicative fluency activities for language teaching. –Avon: Cambridge University Press, 1991. -94

4. Cheryl Moller Thruston. Ideas That Really Work. Activities for English and language arts. – Colorado: Cottonwood Press, 4 Edition 2009. -206 p.

5. <http://marvel.com/comics/>

6. http://www.makebeliefscomix.com/Printables_Categories/PrintablesThumbs.php?category=Imagination_and_Creativity.

РЕЗЮМЕ

В работе рассматривается использование комиксов для развития разговорной речи на английском языке. Основной целью обучения иностранному языку является формирование коммуникативных умений. Поэтому очень важно пробуждать в учащихся потребность в общении на иностранном языке, развивать и совершенствовать способности, умения и навыки в речевой деятельности. Комиксы являются идеально подходящим материалом для развития мышления на иностранном языке. Они способствуют непринужденному обучению языку и овладению им.

(Жаксылыкова Н. Обучение разговорной речи английского языка с помощью комиксов)

SUMMARY

This paper discusses some methods of using comics in English lesson. The main aim of learning a foreign language is to develop communicative skills. Therefore, it is important to awaken in students the need to communicate in a foreign language, to develop and improve the ability and skills in speech activity. Comics help students to think in foreign language and feel this language. Thus it is beneficial to use comics in order to develop students speaking abilities.

(Zhaksylykova N. Teaching spoken English language with the help of comics)

Д.САИДВАЛИЕВА

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ
ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП,
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУ**

Бұл жұмыста дидактикалық ойындарды дифференциалды оқыту технологиясын қолдана отырып, ағылшын тілін үйретудің жолдары қарастырылады. Шетел тілін оқып үйрену қазіргі заман талабы. Сондықтан да ағылшын тілін үйретуде, дидактикалық ойындарды қолдану, тіл үйренуді қызықты әрі оңай ететіні белгілі. Дифференциалды оқыту технологиясын қолдану арқылы әр топқа лайықтап ұсынылған ойындар баланың сабақты еркін меңгеруіне ықпал етеді. Ең бастысы дидактикалық ойындар баланың өз ойын толықтай жеткізе алуға мүмкіндік беріп, тілін дамытуға және жеке бас ерекшеліктерін қалыптастыруға көмектесетін бірден-бір құрал болып саналады.

Тірек сөздері: ағылшын тілі, дифференциалды оқыту технологиясы, дидактикалық ойындар, деңгей, қабілет, даму.

Ключевые слова: английский язык, дифференцированная технология обучения, дидактические игры, уровень, способность, развитие.

Keywords: English language, differentiated technology, didactic games, level, ability, developing.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін оқытып-үйретуде ағылшын тілі тек қана қарым-қатынас құралы ғана болып қоймай, оқушының шығармашылық қабілетін көрсететін, пәндік және жалпы әлем мәдениетінен хабардар екенін дәлелдейтін құрал болуы тиіс. Осыған орай ағылшын тілін оқытып-үйретуде соңғы кездерде оқытудың әртүрлі жаңа технологиялары пайдаланылып, тәжірибеде қолданылып жүр. Мысалы, дамыта оқыту технологиясы, қарқынды оқыту технологиясы, модульдік оқыту және дифференциалды оқыту технологиясы, т.б. Осылардың ішіндегі дифференциалды оқыту технологиясы оқушының өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік және шығармашылық қабілетін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын дамытуға бағытталған. Сондай-ақ, бұл оқыту технологиясы тілдерді оқытып-үйретуде алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін, нәтижелілігін қамтамасыз етуді көздейді.

Дифференциалды оқыту – бұл әр оқушының қабілетін, бейімділігін, қызығушылығын ескере отырып жеке басын дамытуды

қамтамасыз ететін білім берудің жүйесі. Дифференциалды оқыту технологиясын ең алғашқы жүзеге асырушылардың бірі болып 1946 жылы Н.К.Гончарев және одан кейін, М.А.Мельников, А.М.Арсеньев болды.

Дифференциалды оқыту топтық оқыту технологиясы топтық оқу деңгейіне байланысты бірдей салыстырмалы топты бөлу формасын ұсынады.

Бірінші топ – оқу қабілеті жоғары оқушылар:

- а) жоғары деңгей – даму және жұмысқа қабілеттілігі жоғары;
- ә) орташа деңгей – даму және жұмысқа қабілеттілігі жоғары;
- б) жоғары деңгей – даму және жұмысқа қабілеттілігі орташа.

Бұл топ оқушылары оқу міндеттерін өз бетімен шешуге және белгісіз жағдайда қажетті білімді қолдануды талап ететін қиын материалдармен жұмыс жасайды.

Екінші топ – қабілеттері орташа оқушылар:

- а) орташа деңгей – оқуға және жұмысқа қабілеті орташа;
- ә) төменгі деңгей – дамыту және жұмысқа қабілеттілігі жоғарғы;
- б) төменгі деңгей, дамыту және жұмысқа қабілеттілігі орташа.

Бұл топтағы оқушылар бірінші топтың тапсырмасын, мұғалімнің көмегімен орындайды.

Үшінші топ – оқу қабілеттері төмен оқушылар:

- а) жоғары деңгей – дамыту және жұмысқа қабілеттілігі төмен;
- ә) орташа деңгей – дамыту және жұмысқа қабілеттілігі төмен;
- б) төменгі деңгей – дамыту және жұмысқа қабілеттілігі төмен.

Бұл топтағы оқушылар оқу тапсырмаларына шек қояды, сабақта қосымша түсіндірулерді және жаттықтыратын жұмыстарды қажет етеді [1,227].

Өтілетін сабақтың қызықты әрі түсінікті болуы мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Ал, мұғалім дидактикалық ойындарды пайдалана отырып, сабақты өтетін болса, оқушылардың білімге ынтасының болуына, олардың сабақтағы белсенділігінің артуына, білім сапасының жоғарылауына, білім алудың пайдасын түсінудің қалыптасуына мүмкіндік береді, жалпы айтқанда оқу процесінің деңгейін көтереді. Соңдықтан да, оқушылар мұғалім қойған мақсаттарды түсінетіндей, қабылдайтындай етіп, дидактикалық ойындарды сабақта тиімді пайдалана білу, аса мұқияттылық пен іскерлікті талап етеді. Осыған орай оқушы мұғалім қойған мақсатты белсенді түрде жүзеге асырушы бола алады.

Сабақ барысында оқушы зейінін сабаққа аударуда дидактикалық ойындардың үлесі зор. Балалар білімді ойын арқылы қабылдап үйренеді. Ойын арқылы бала көптеген мәліметтер алады, психологиялық ерекшелігін қалыптастырады. Баланың жас ерекшелігіне, сабақтың мақсатына сай ұйымдастырылған ойындардың берер пайдасы мол. Яғни, ойын арқылы оқушының білімі мен бейімін, жеке тұлғалық қасиет-қабілеттерін арттыру

мүмкіндіктері зерттелген. Ойындардың қажеттілігін іріктеп ала білу ұстаз шеберлігіне байланысты [2,48].

Әдістемелік әдебиеттерде берілген және мұғалімдердің тәжірибесінде пайдаланып жүрген дидактикалық ойындар өте көп. Алайда олардың бәрі дерлік бүгінгі күннің талаптарынан туындап отырған білім мазмұнының өзгерістеріне, сондай-ақ оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келе бермейді. Сондықтан, мен белгілі ойын түрлерін сұрыптап, ой елегінен өткізе отырып, ғылыми тұрғыдан негізделген дидактикалық ойындар мен қызықты жаттығулар жүйесін пайдаланғанды дұрыс деп санаймын. Яғни, оқушы сабақта ойынның көмегімен берілген тапсырмаларды қиналмай шешуге мүмкіндік алады. Дидактикалық ойындардың түрлері өте көп. Әр баланың қабілеті мен білім деңгейіне қарай дидактикалық ойындарды пайдалану керек. Сол кезде ғана білімнің сапасы көтеріліп, баланың бойында тіл үйренуге деген ынта жігер пайда бола бастайды, тіл үйренудің қаншалықты қызықты және пайдалы екендігін түсінеді. Дидактикалық ойындарды жекелеп, топқа бөліп немесе жарыс түрінде де өткізуге болады. Бұл жердегі ең басты назар аударатын нәрсе баланың білімді қаншалықты қабылдап, практикада яғни іс жүзінде пайдалана алуы маңызды болып табылады. Дифференциалды оқыту технологиясын пайдалана отырып, дидактикалық ойындарды әр топтағы оқушылардың деңгейіне қарай ұсынамыз. Яғни, бұл жердегі ұсынылатын ойындар топқа лайықтап жасалынады.

Қорытындылай келе, сабақта дидактикалық ойындарды қолдану ағылшын тілін меңгеруге үлкен себебін тигізетінін айта кеткім келеді. Оқушыларды сабаққа қызықтыра отырып, ойын ойнау арқылы білімді қалай меңгергенін байқамай қалады. Дидактикалық ойындар сабақты жеңіл әрі оңай қабылдауға мүмкіндік береді. Дифференциалды оқыту технологиясы әр оқушыға білімді өз деңгейінде меңгеруге ықпалын тигізеді. Оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, білімдерін жетілдіреді. Бұл өз кезегінде бала алған білімін болашақта тиімді пайдалануына үлкен көмегін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жұмабекова Ф.Н.* Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы: Фолиант, 2014, 160 б.
2. *Маненова А.А.* Ойын бала үшін өмірлік тәжірибе. Ағылшын тілін оқыту. №3 – 2015, 48 б.
3. Herbert Puchta and Jeff Stranks *English in Mind. Student's Book Starter* Cambridge university Press, 2004, 128.

РЕЗЮМЕ

В работе рассматривается использование дидактических игр с помощью технологии дифференцированного обучения английскому языку. Обучение иностранному языку является требованием сегодняшнего дня. Поэтому очень важно использовать дидактические игры которые как известно способствуют увлекательному обучению английскому языку. С помощью дифференцированной технологии обучения можно использовать дидактические игры разделив их по уровням усвоения учениками английского языка. Самое важное то, что дидактические игры способствуют ученикам передать свои мысли, а так же развитию индивидуальных особенностей ученика.

(Саидвалиева Д. Использование дидактических игр с помощью технологии дифференцированного обучения в обучении английского языка)

SUMMARY

This paper discusses some methods of using didactic games through differentiated technology in English lesson. As we know, English is widely spoken language all over the world, thus learning a foreign language is our duty. Therefore, it is important to use didactic games which makes easier learning foreign language. By using differentiated technology we can offer the games depended on students level. It's important to know that, didactic games help students to think in foreign language and feel this language like his/her mother tongue.

(Saidvaliyeva D. Using Didactic Games Through Differentiated Method in Learning English Language)

УДК 370.4

К.Т.АТЕМОВА

доктор педагогических наук,
профессор МКТУ имени Х.А.Ясави

УЧЁНЫЙ, ВНЁСШИЙ ВКЛАД В ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ НАУКУ

В статье рассматривается творческая деятельность ученого У.Алеуова, внесшего вклад в развитие советской педагогической науки. Описываются отличительные черты личности и профессиональной деятельности ученого У.Алеуова, которые являются примером в становлении молодых ученых, отзывы и оценка коллег и читателей о научных изысканиях, трудах У.Алеуова. Также рассматривается вклад У.Алеуова в развитие не только отечественной педагогической науки, но и мировой науки.

Ключевые слова: ученый, педагог, творческая личность, знание, профессор.

Тирек сөздері: ғалым, педагог, шығармашыл тұлға, білім, профессор.

Keywords: scientist, teacher, creative personality, knowledge, Professor.

«Видный ученый XXI века» (Лондон 2001), Заслуженный деятель науки Республики Каракалпакстан, доктор педагогических наук, профессор, Академик международной Академии «Antique World» Усербай Алеуов один из ведущих специалистов по истории общественно-философской и педагогической мысли народов Центральной Азии. Будущий ученый родился в 1945 году в Кегейлиском районе, в ауле «Айтеке». Его отец Алеу (Алеуатдин) обучался в Хивинском медресе, был одним из образованных людей своего времени.

У.Алеуов в 1963 году окончил среднюю школу в Ходжейлийском районе (Каракалпакстан) и в этом году поступил в Каракалпакский государственный педагогический институт на историко-филологический факультет. По окончании ВУЗа работал учителем, а затем заместителем директора в своей родной школе им. Нариманова. Еще в студенческие годы у Усербая Алеуова проявилось стремление к научной работе и в 1970 году он поступает в аспирантуру Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук им. Кари-Ниязи в Ташкенте. Его научной работой руководил заслуженный деятель науки Республики Узбекистан и

Республики Каракалпакстан доктор педагогических наук, профессор Ж.Орынбаев. Молодой исследователь в 1974 году успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Педагогические взгляды Бердаха».

С 1970 по 1983 годы У.Алеуов работает сначала младшим, потом старшим научным сотрудником, ученым секретарем Каракалпакского филиала Уз НИИПН.

Далее его трудовая деятельность продолжается в качестве старшего преподавателя кафедры педагогики и психологии КГУ им. Бердаха. В 1988 году ему было присвоено звание доцента. В 1989 году он был назначен заведующим кафедрой педагогики и психологии начального обучения. После открытия в 1990 году НГПИ им. Ажинияза он продолжает свою деятельность как руководитель этой кафедры, в 1992-1995 годы занимал должность декана факультета дошкольного воспитания в НГПИ, а затем руководил общеинститутской кафедрой педагогики и психологии.

Профессор У.Алеуов является автором около 300 научных статей, в том числе 20 монографий и учебных пособий по истории общественно-философской и педагогической мысли народов Центральной Азии. Он неоднократно выступает со своими научными докладами на международных симпозиумах и конференциях (Нью-Йорк, 1991 г., Термез, 1995., Ташкент, 1996 г., Алматы, 2001 г. Шымкент, 2013 г.).

Его монографии «Общественно-педагогические взгляды Бердаха» (1978). «Просветительские взгляды Ажинияза» (1983), «Педагогические мысли древних народов Средней Азии» (1987), «Педагогические мысли рунических надписях древних тюрков» (1989), «Просветительские мысли каракалпакской литературы в конце XIX – начала XX века» (1992), «Становление и развитие педагогической мысли в Каракалпакстане с древнейших времен до 30-х годов XX в.» (1993-1996 гг), «Общественно-философские и педагогические идеи Амира Темура» (1997), «Кунходжа и мир его идей» (1997), «Общественно-философские и педагогические мысли А.Югнаки» (2002 г.) «С.Мажитов и джадидское движение в Каракалпакстане» (2010), «Политико-правовые взгляды Сасык би» (2015), «Общественно-педагогические мысли древних тюрков» (2007) и другие научные труды стали большим вкладом в изучение истории философской и педагогической мысли народов Средней Азии [1,2].

Опубликованная его статья «Каракалпакстан» в «Российской педагогической энциклопедии» (М., 1993 г., т. 1) широко познакомила мировую общественность культурой и достижениями народного образования Каракалпакстана [3].

Разработанная им программа-концепция «Педагогика народов Мавереннахра» («История педагогики народов Узбекистана» Т., 1994 г.) заняла первое место на конкурсе среди ученых-педагогов стран СНГ, организованном Министровыми просвещения и образования Республики Узбекистан и России.

Под авторством У.Алеуова была написана глава «Общественно-философская мысль в Каракалпакстане конца XIX – начала XX века» в новой «Истории Республики Каракалпакстан».

У.Алеуов в 1995 году в ТГПИ им. Низами на основе монографии «Становление и развитие педагогической мысли в Каракалпакстане» (с древнейших времен и до 30 годов XX века) (1993. объем 35 п.л.) защитил докторскую диссертацию. Фундаментальная монография ученого и его научные достижения были одобрены видными учеными мировой педагогической мысли как: Г.Н.Волкова, А.Э.Изайлова, С.Раджабова, С.Шермухамедова, Я.И.Ханбикова, А.Ю.Сейдова, К.Б.Жарикбаева, Б.К.Момынбаева и др. В работе создана концепция становления и развития педагогической мысли народов Центральной Азии (на примере каракалпакского народа). Она обогатила историю педагогики народов данного региона новыми фактами и идеями, стала ценным методологическим исследованием по истории педагогики.

В 1994-1997 годах он организовал при НГПИ научную лабораторию «Этнопедагогика каракалпакского народа» и начал работу вместе со своими учениками с исследованием различий, присущих этнопедагогике каракалпакского народа. По результатам работы лаборатории под редакцией У.Алеуова был выпущен сборник научных трудов «Этнопедагогика каракалпакского народа» Кроме этого, под его руководством был опубликован ряд монографий и сборников научных трудов. Организован ряд международных и республиканских научно-теоретических конференций.

Учёный всегда занимался творческой деятельностью, при этом поддерживая дружеские отношения со многими видными педагогами. Ташкентские ученые, как: С. Раджабов, Э. Кадилов, З.Ф. Миртурсинов, М.Очилов, Ж.Хасанбаев, М.Х.Тұхтаходжаева, Р.Х.Жұраев, К.Хошимов, С.Нишонова, А.Мусурманова, Э.Турдикулов, Ф.Юзликаев и др, некоторые из которых являются его наставниками, то другие - близкими творческими друзьями. Вместе с тем, немало казахских друзей, которые научно сотрудничали с ним. Это: Қ.Б.Жарикбаев, Б.К.Момынбаев, А.А.Бейсенбаева, А.Қалыбекова, Ш.Пирмат, К.Атемова, М.Абсатова, А.К.Жумабеков, а также из Киргизии: Н.А. Асипова, Ж. Байсалов, Э. Бектуров, О. Қапалбаев и др.

Он один из авторов концепции дошкольного воспитания в Республике Каракалпакстан. Нужно также отметить, что он занимался и переводом научно-педагогических пособий и учебников на каракалпакский язык, в частности, перевел с узбекского на каракалпакский язык учебник «Одобнома» для 5 и 9 классов (Н., 1998 г.).

За выдающиеся достижения в области педагогической науки его биография и научно-педагогическая деятельность вошли в «Антологию узбекской педагогики» (Т., 1999 г.). В настоящее время профессор У.Алеуов работает на кафедре педагогики и психологии КГУ им. Бердаха. Под его

руководством подготовлен более десяти кандидатов наук, два докторанта готовятся к защите докторской диссертации.

Видный ученый активно участвовал в разработке новых педагогических проблем как член редакционной коллегии журнала «Халык талими», «Вестник ККОАНУЗР» и др., а также вносит весомый вклад в развитие педагогической науки, являясь членом разных специализированных Ученого совета ККО АН РУ по истории и педагогике при ТГПИ и УЗНИИПИ.

Заслуги профессора У.Алеуова в подготовке кадров не остались без внимания. За достижения в педагогической науке, а также в воспитании молодежи, награждался Почетными грамотами Жокаргы Кенеса РК (1977, 1994 гг.), а также был удостоен звания «Заслуженный деятель науки Республики Каракалпакстан» (2001 г.)

За фундаментальные труды он стал академиком международной научной Академии «Antique World» (2006 г.) и стал лауреатом данной Академий (2009 г.) в области педагогической науки. Профессору У.Алеуову в Международном Биографическом Центре при Кембриджском университете (Англия), имеющем большой авторитет в мировой научной среде, было присвоено почетное звание «Видный ученый XXI века» (26.04.2001 г.) с вручением сертификата, а его биография была включена в одноименный энциклопедический словарь, который издан в Великобритании.

Известный ученый XXI века профессор У.Алеуов в данное время занимается научными проблемами истории развития общественно-философской и педагогической мысли народов Центральной Азии, а также продолжает изучение этнопедагогике и этнопсихологии каракалпакского народа.

Жизни и творчеству профессора У.Алеуова посвящены труды таких авторов как Б.Айманова (Узбек педагогикаси антологияси. Тошкент. «Уқитувчи», 1999), С. Шермухамедов, Т.Утебаев (Орайлық Азия халықлары педагогикасы тарийхын изертлеўде орны бар алым.//Вестник Каракалпакского отделения АНРУз. Нукус.2005.№4.), Т. Утебаев (Каракалпакстанда педагогика илиминиң қалиплесиуи хам рауажлануы. Тошкент, «Фан ва технология» 2007. С.128), А.Медетов (Выдающийся ученый XXI века. //Вести Каракалпакстана. 2002.), Н.Таженов (Ученый широкого диапазона //Учитель Узбекистана. 2003) [4,5].

В этом году профессор У.Алеуов отмечает 70-летний юбилей. Хочется пожелать профессору У.Алеуову творческих успехов и выразить слова благодарности за бесценный вклад в развитие философской и педагогической науки.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Айманова Б.* Узбек педагогикаси антологияси. – Тошкент: «Уқитувчи», – 1999.

2. Шермухамедов С., Утебаев Т. Орайлық Азия халықлары педагогикасы тарихын изертлеуде орны бар алым. //Вестник Каракалпакского отделения АНРУз. - Нукус. №4. – 2005.

3. Утебаев Т. Каракалпакстанда педагогика илиминин қалипlesiуи хам рауажланыуы. – Тошкент: «Фан ва технология». 2007. -С.128.

4. Медетов А. Выдающийся ученый XXI века //Вести Каракалпакстана. 2002.

5. Таженов Н. Ученый широкого диапазона //Учитель Узбекистана. 2003.

ТҮЙІН

Мақалада кеңес педагогика ғылымының дамуына үлес қосқан ғалым Ө.Әлеуовтың шығармашылық қызметі туралы айтылады. Ғалым Ө.Әлеуовтың өскелең жастар тәрбиесіне үлгі боларлық тұлғалық болмысы мен кәсіби біліктілігі ерекшеленіп сипатталады, сонымен қатар, ғалымның әріптестері мен ғылыми еңбектерін оқыған қауым тарапынан айтылған пікірлер баяндалады. Сонымен қатар, ғалым Ө.Әлеуовтың тек кеңес педагогикасының дамуына ғана емес, әлемдік педагогика ғылымына қосқан үесі мен алатын орны туралы айтылады.

(Әтемова К.Т. Педагогика ғылымына үлес қосқан ғалым)

SUMMARY

The article deals with the creative activity of the scientist W. Aleuova who contributed to the development of Soviet pedagogy. It describes the distinguishing features of the individual and the professional activity of the scientist W. Aleuova who are an example in the development of young scientists, reviews and evaluation of colleagues and readers of scientific studies, the works W. Aleuova. We also consider the contribution of W. Aleuova the development of not only national educational science, but also the world of science.

(Atemova K.T. Scientists, who Have Made Contribution to Pedagogical Sciences)

UDC 372.8

B.T.TAZHIBAEVA

Master Student of IKTU named A. Yasawi

G.T.MUSSABEKOVA

doctor of pedagogical sciences,
professor of the chair of pedagogical sciences,
IKTU named A. Yasawi

THE ROLE OF THE COGNITIVE APPROACH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Cognitive approach is optimal organization of cognitive actions of learners corresponds to the natural human behavior in foreign language teaching. Accordingly, language information subject to the same cognitive laws as any other information that, in order to be assimilated, at first should be analyzed, and secondly should be available in automated use.

The article deals with the important conditions of tenure aspects of speech in a foreign language.

Key words: cognitive approach, foreign language, aspects of speech, learning grammar, learning vocabulary.

Тірек сөздер: когнитивті тұғыр, шет тілі, тіл аспектілері, грамматиканы оқыту, лексиканы оқыту.

Ключевые слова: когнитивный подход, иностранный язык, аспекты речи, изучение грамматики, изучение лексики.

All teachers can face with the same problem – how to teach the subject effectively? Teaching English is an incredible and rewarding experience, an experience that also comes with challenges. Traditional work of teaching pupils not always gives positive results. Schoolchildren can't keep the information neither operational nor long-term memory.

Different approaches and theories were set to have a better acquirement of the foreign language and ease the educational process for both the teacher and the student. It differs from a teacher to another in adopting a certain approach to be applied. The main problems of teaching foreign languages begins with these issues that might be loosely described as “methodological”: low level of audial differential sensitivity and important problem of pupils in teaching foreign language is lack to predict lexical material in building own statement. The standard

defined requirements to the mastered results of pupils of main educational programme, including mastered concepts and universal educational actions and ability of using in educational, cognitive and social practice, planning by own and implementation of educational activity and organizations of educational cooperation with educators and peers and building individual educational path.

How to achieve to this level? How to build educational process so, that the pupils can and the main want to study?

From pedagogical practice we know that what we teach is not that, what they learn. The same scheme of the lesson, the same procedure of explanation and assessment, lack of assessment by the learners, self-assessment, choosing the right activity – all these can be problem in educating. Nowadays greater attention is paid to the quality of education.

The pedagogical strategy of teachers of foreign languages does not necessarily have to match with the strategy of study, comprehension of the subject of pupil. The pupil learn and make his language by own and gradually building its own system of linguistic representations. Therefore, language teaching should not be a simple transfer of knowledge, its "transfer" from knowledgeable (teacher or parent) to the ignorant (child). In the mind of the pupil should appear appropriate representation of reality about linguistic phenomenon – the concept (cognitive science of terminology). Therefore, a new cognitive approach is not just a desire to follow the latest innovative trends, it's a real need of learning a foreign language today.

Psychological research and practice of teaching shows that teaching is successful when the brain creates its own mental structures, and it slows down when finished structure is imposed to him. Therefore, it is necessary not to impose linguistic knowledge, on the contrary help them to be born and to develop it. It was born from the needs of communication and self-expression. Therefore, it is preferable to create these needs in order to stimulate students' interest in teaching. The process of language learning must be a process of language discovery, process of research and experiment.

Language is understood as a product of general cognitive abilities. Consequently, a cognitive linguist must be willing to accept what Lakoff (1990: 40) [1] calls the cognitive commitment, that is, he must be prepared to embrace the link between language and other cognitive faculties because linguistic theory and methodology must be consistent with what is empirically known about cognition, the brain and language. This position is based on a functional approach to language. As Saeed (1997: 300) [2] explains. Cognitive Linguistics is a new approach to the study of language which views linguistic knowledge as part of general cognition and thinking; linguistic behavior is not separated from other general cognitive abilities which allow mental processes of reasoning, memory, attention or learning, but understood as an integral part of it.

Cognitive linguistics is a contemporary approach to meaning, linguistic

organization, language learning and change, and conceptual structure. It is also one of the fastest growing and influential perspectives on the nature of language, the mind, and their relationship with embodied experience in the interdisciplinary project of cognitive science. What provides the enterprise with coherence is its set of primary commitments and central theses. Influential theories within the enterprise have afforded practicing cognitive linguists the analytical and methodological tools with which to investigate the phenomena they address. What makes Cognitive linguistics distinctive in the contemporary study of language and mind is its over-arching concern with investigating the relationship between human language, the mind and embodied experience. In doing so, Cognitive linguistics takes a clearly defined and determinedly embodied perspective on human cognition. And in this, cognitive linguists have developed a number of influential theories within the interdisciplinary project of cognitive science which self-consciously strive for (and measure themselves against) the requirement to be psychological plausible, given what is now known about the mind/brain. As it has developed, Cognitive linguistics has inevitably had to grapple with specific problems. Some of the most notable of these remain unresolved. One for instance, relates to the nature of concepts. For instance, what is the difference, if any, between linguistic versus conceptual meaning? Some high profiled cognitive linguists have, at times, appeared to suggest that linguistic meaning is to be equated with conceptual meaning. Yet, findings in Cognitive linguistics – for instance, the distinction between the closed-class and open-class systems in Cognitive Representation, as persuasively argued for by Talmy – would seem to suggest a more clear-cut distinction. Evans has argued, more recently, for a principled separation between linguistic versus nonlinguistic concepts. Such a separation would seem to be supported by linguistic, behavioral and neuroscientific findings. Yet, some prominent psychologists appear to have underestimated the complexity of linguistic concepts, denying that language has conceptual import independent of the conceptual system. Others have gone the other way, arguing, for a principled separation between the two knowledge types. The issue of the relative semantic contribution of linguistic knowledge versus conceptual knowledge to meaning construction is a complex one, and at present is unresolved. Clearly, communicative meaning relies on language as well as nonlinguistic knowledge. As of yet, however, the relative contribution, and the way the two systems interface, is still not fully resolved. Another outstanding issue relates to the domain of time. A common assumption within Cognitive linguistics holds that abstract patterns in thought and language derive from the projection of structure across domains – the notion of conceptual metaphor. However, it is not clear, in the domain of time, for instance, that time is created by virtue of the projection of spatial content, as is claimed by Lakoff and Saeed. Some researchers have argued that time is as basic a domain as space. Moreover, recent interest in reference strategies in the domain of time cast doubt on a straightforward projection of space to time. In addition, there are two issues that have come to the fore in recent work in Cognitive linguistics. These are areas that have not been prominent in earlier research within the enterprise. Both of these areas bear special mention. The first is language evolution. Recent cognitively oriented accounts have applied core insights from cognitive linguistics to the

nature of language change and its evolution. The second is the so-called ‘social turn’, whereby a cognitive sociolinguistics has begun to be developed. In terms of methodology, Cognitive linguistics has now well-established criteria and analytic frameworks for the analysis of linguistic and nonlinguistic phenomena. There is an excellent collection detailing empirical methods in Cognitive linguistics as well as informed views on methodology, in general, in the literature, for example, with respect to lexical semantics. Since its inception in the mid to late 1970s, Cognitive linguistics has matured in terms of theories, methodologies, and scope. It is now firmly established as a fundamental and impressively broad field of enquiry within linguistics and cognitive science. It features a number of prominent journals, including the journal of the International Cognitive linguistics Association (ICLA), *Cognitive linguistics*, and since 1990 a series of biennial international conferences run under the aegis of the ICLA. Cognitive linguistics is now, arguably, the fastest growing area of language science and represents an endlessly exciting field to work in for the aspiring researcher.

Cognitive linguistics belongs to the system of cognitive sciences with the main subject of research being mental knowledge structures and processes. The research aims of cognitive sciences are empirically testable theories that explain structural and processual aspects of human cognition. Cognitive processes include not only ability to think and use language, but also process of perception, learning, and memory. Behavioristic approach restricted its attention only to inputs (impulses) and outputs (reactions) of organism, while the whole process of internal processing was left alone. Mental conditions and processes were labelled under this apprehension as directly scientifically unobservable, hence as incognizable. They became “black box” phenomena. By pointing out the inability of explaining language on the grounds of relations between impulses and reactions, N. Chomsky provoked paradigmatic change in the explanation of cognitive processes. This turning point is called “cognitive revolution” and is characterized by several features: 1. It accepts real existence of mental conditions and processes. 2. Conclusion of this postulate is not a dualistic version of mind and body relation. It sees possibility of solving the ancient philosophical problem of coexistence of the mental and the physical in perceiving human being as an information processing system that is similar to computing device. We can distinguish two levels within – software and hardware. The software level is based on a certain code type, on information sequence of computing character. Hence we deal with algorithm. The hardware level is material basis that executes algorithm – a set of rules for conducting certain operations. The problem of relation between mental and material is in its cognitive research, conceptualized on the basis of the mentioned computer metaphor. 3. In the context of A. Turing’s works concerned with computational mechanisms, cognitive processes are understood as internal. Cognitive linguistics belongs to the system of cognitive sciences with the main subject of research being mental knowledge structures and processes. The research aims of cognitive sciences are empirically testable theories that explain structural and processual aspects of human cognition. Cognitive processes include not only ability to think and use language, but also process of perception, learning, and memory. Behavioristic approach restricted its attention only to inputs (impulses) and outputs (reactions) of organism, while the whole process of internal processing was left alone.

Mental conditions and processes were labelled under this apprehension as directly scientifically unobservable, hence as incognizable. They became “black box” phenomena. By pointing out the inability of explaining language on the grounds of relations between impulses and reactions, N.Chomsky [3] provoked paradigmatic change in the explanation of cognitive processes.

Language ability is generated in structural and functional constitutions of human brain. Language as a cognitive system can be described independently of its neurobiological substratum, so as a mental phenomenon with its own structures and patterns. From the philosophical perspective we can ask a question about the character of such examination. Are we dealing with functionalist thesis about assessment of system elements on the basis of their position and relations in subsystem, while physical substratum of this system is irrelevant? Or is possible to understand cognitive explanation of language as a physical explanation that is focused on specifying of neuronal structures of brain connected with language? “Cognitive linguistics is focused neither physicalistically nor strictly functionalistically, but it integrates certain aspects of both perspectives in order to affect neuropsychological language reality.” (Schwarzová, 2009, p. 33) [4]. At the same time cognitive–linguistic research postulates mental characteristic of language, thus it is mentalistic. Language ability has to be analyzed structurally (as a system of mental representations) and processually (as a specific sequence of information processing). Theoretical linguistics is focused on exposing structures of language knowledge. The manner of learning language competencies, functioning of language memory and a process of its activation is the subject matter of psycholinguistics. Neuronal structures mechanisms that are basis of language representations and operations with them are examined by neurolinguistics. Cognitive linguistics hence acts as an integrating scientific discipline that tries to find connections among structures of mental representations, their processing, and neuronal substratum. Above all it asks these questions: 1. What is the basis of our language competency? 2. How do we learn language? 3. How is language connected with thinking? 4. How is language structure (morphological, lexical, syntactic, semantic, phonological) reflected in a structure of language representation? 5. How do we use our language knowledge? 6. What is the neuronal substratum of representation, learning, and usage of language?

Cognitive linguistics scrutinizes primarily possibilities of modeling the learning process, language reception and production, while its fundamental effort is to create complex theory about cohesion of structural and procedural aspects of language knowledge. Cognitive linguistics understands language as a tool for organizing, processing, and delivering information. Processing and storing of information are the determining characteristics of language abilities. Despite the beginnings of cognitive-linguistic research that preferred explanation of syntactic language knowledge structures (Chomsky’s Universal Grammar), today’s linguistics understands language as primarily semantic – it bears certain meaning. Language has some characteristic traits: a) it is perspectivist – language is not only a reflection of objective state of things, but it is a constituent of this state (Wittgenstein talks about language as a condition of world existence), b) it is dynamic and flexible – it is a reflection of the ever–changing environment we live in, hence new terms and meanings originate in the

language as a reflections of our new experience, c) it is encyclopaedic and non-autonomous – also social and cultural contexts reflect in language, and it is formed by other cognitive abilities, d) it is conditioned by usage and experience (Geeraerts, 2006) [5]. Language structures and operations are thus inseparable parts of cognitive abilities.

Despite these achievements, there remain, of course, other kinds of challenges for the cognitive linguistics enterprise. Indeed, it is worth pointing out that the detailed and precise claims made by cognitive linguists about conceptual organization, e.g., conceptual metaphors, are largely based on the properties of language and are therefore, for the most part, inferential. Until we learn a good deal more about the human mind and brain, this remains a sobering caveat for any theory that attempts to model the cognitive representation of language.

LITERATURE

1. *Lakoff, G.* (1990) The Invariance Hypothesis. Is Abstract Reason Based on Image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1.1: 39-74.
2. *Saeed, J. I.* (1997) *Semantics*. Oxford: Blackwell
3. *Chomsky N.* *Language and Problems of Knowledge. The Managua Lectures*. Cambridge, Mass.: MIT Press 1988.
4. *Schwartzova M.* Úvod do kognitivní lingvistiky. Praha: Dauphin 2009, str. 9–30.
5. *Geeraerts, D.* (ed.): *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter 2006, str. 1-29.

ТҮЙІН

Шет тілін оқытуда когнитивті тұғыр – бұл адамның танымдық мінез-кұлқына сәйкес келетін танымдық әрекеттерін оңтайлы ұйымдастыру. Тілдік ақпарат танымдық заңдарға бағынады. Кез келген басқа ақпарат сияқты тілдік ақпарат та (адамдар оны жақсы меңгеру үшін) біріншіден, талдануы керек; екіншіден қолдануға қолжетімді болуы тиіс.

Мақалада шет тілде сөйлеуді меңгерудің маңызды шарттары туралы айтылады.
(Тажibaева Б.Т., Мұсабекова Г.Т. Шет тілін оқытуда когнитивті тұғырдың рөлі)

РЕЗЮМЕ

В обучении иностранному языку когнитивный подход – это значит оптимальная организация познавательных действий учащихся, которая соответствует естественному познавательному поведению человека. То есть языковая информация подчиняется тем же когнитивным (познавательным) законам, что и любая другая информация. Она, для того чтобы быть усвоенной, должна быть, во-первых, проанализирована, а, во-вторых, доступна для использования, «автоматизирована»

В статье речь идет о важных условиях владения аспектами речи на иностранном языке.

(Тажibaева Б.Т., Мұсабекова Г.Т. Роль когнитивного подхода в обучении иностранному языку)

ӘОЖ 372.196

О.Қ.ДҮЙСЕНОВ

педагогика ғылым дарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

Е.МАХАМБЕТ

педагогика ғылым дарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

**ЖОО СТУДЕНТТЕРІНЕ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІН ОҚЫТУДЫҢ
ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

Жоғары оқу орындарында дене тәрбиесін оқытып, үйрету оқу жұмыстарының үлкен көлемімен және аса жоғары ақыл-ой жұмсалыуымен байланысты жүзеге асырылатын болғандықтан, оқу үдерісінің қарқындылығы, әсіресе техникалық, ғылыми ақпарат ағынының артуымен және студентке оны аз уақыт аралығында меңгеру қажеттілігін арттыруға үзіліссіз мақсатты бағыт қажет. Студенттердің ЖОО барлық оқу кезеңдерінде ақыл-ой жұмыс қабілеттілігінің артуы, жоғары ақыл-ой белсенділігін сақтауы күн тәртібіндегі және оқу аптасындағы дене тәрбесі пәні жүктемелерінің көлеміне байланысты болады. Мақалада жоғары оқу орындарындағы студенттерге дене тәрбиесі пәнін оқытудың әдістемелік негіздері қарастырылады.

Тірек сөздері: дене тәрбиесі, дене жетілуі, жұмыс қабілеттілігі, денсаулық, психикалық саулық, функционалдық қалып, қозғалыс белсенділігі, дене мәдениеті құндылықтары, өндірістік дене мәдениеті.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическое совершенство, работоспособность, здоровье, психическое здоровье, функциональное состояние, двигательное активность, ценность физической культуры, производственная физическая культура.

Keywords: physical education, physical perfection, efficiency, health, mental health, functional status, physical activity, value of physical culture.

Дене тәрбиесімен жүйелі шұғылдану кезінде дене жұмыс қабілеттілігінің артуы студенттердің орталық жүйке жүйесінің (ОЖЖ) қызметтік жағдайының жақсаруымен қатар жүреді. Орталық жүйке жүйесінің жұмысын сүйемелдеу және арттыру үшін студенттерге жоғары

оқу орнында оқыған барлық жылдарында аптасына 6-8 сағат көлеміндегі қозғалыс тәртібімен шұғылдану аса тиімді [1, 2].

Егер келесі принципті ережелер ескерілсе қозғалыс жүктемесімен ақыл-ой қызметі үйлесімділікпен тиімді іске асырылады:

1. Тәртіп бойынша дене жаттығуларымен шұғылдану әрбір семестрдің бірінші жартысында жылдамдық қабілеттерін, жылдамдық-күш сапалары мен жылдамдық төзімділігін дамытуға бағытталған 70-75% жаттығулардан тұруы тиіс. Студенттердің жүрек қан-тамырларының соғуы жиілігі бойынша жүктеме қарқыны минутына 160-170 ретке дейін соғуы мүмкін.

Әрбір семестрдің екінші жартысында шамамен қолданылатын арнайы дене жаттығуларын күшті, жалпы және күш төзімділігін дамытуға бағыттау қажет. Сонымен бірге, қарқындылық бұл кезеңде біршама төмендейді (ЖСЖ минутына 150 ретке дейін соғады).

Оқу және өзбетінше шұғылдануды бұлай құру студенттердің ақыл-ой жұмыс қабілеттілігіне ынталандыру әсерін тигізеді.

2. Күнделікті сабақ кестесінің тәртіп бойынша бірінші жұбында өткізілетін дене тәрбиесі сабағында аз қарқынмен орындалатын жүктемелер беру мақсатқа сәйкес келеді (ЖСЖ 110-130 рет мин.) немесе орташа қарқындылық (130-150 рет. мин.). Мұнда сабақтың ең жақсы қозғаушы күш тығыздығы 50-60% аралығында болады. Мұндай сабақтардың негізгі міндеті соңғы нәтижеде жоғары жұмыс қабілеттілігі кезеңіне ықпал етіп, оқу материалын жақсы меңгеруді қамтамасыз ететін ақыл-ой қызметінің жақсы қызметі кезеңінің қысқаруы қамтамасыз етіледі. Мұндай жүктемемен шұғылдану өз дайындығын қоса оқу күнінің соңына дейін жақсы ақыл-ой белсенділігінің сақталуына мүмкіндік береді [2, 4].

Егер дене тәрбиесі сабағы оқу күнінің 3-4-ші жұбында өткізілген жағдайда ЖСЖ мин 150-160 реттен аспауы тиіс. Жоғары дене дайындығы жоқ топ студенттері үшін үлкен жүктеме беру қолайсыз болады.

3. Аз жаттыққан студенттерге аптасына 2 рет дене тәрбиесімен шұғылдану сабақтарында үлкен қарқынмен жүктеме беру оқу аптасы барысында ақыл-ой қызметін төмендетеді. Сондықтан ақыл-ой белсенділігін төмен түсірмеу үшін дене тәрбиесі сабағы жүктемелерін жоспарлауда студенттердің дене дайындығы деңгейін есепке алу маңызды.

4. Әртүрлі спорт түрлерімен шұғылдану ақыл-ой жұмыс қабілеттілігіне әртүрлі әсер етеді. Бір жағынан ойындар мен жеке сайыс түрлері психикаға жоғары талап қояды. Бұл сезім күйінің психикалық механизмдері қызметінің артуымен байланысты болады. Мұндай сабақтардың әсерінен ақыл-ой белсенділігі төмендейді. Басқа жағынан, ұзаққа созылмайтын ойынмен

берілетін сезімдік жүктемелер оқу қызметіне демеу беріп, студенттерді ынталандырады. Дене тәрбиесі сабағының мазмұны жеткілікті дәрежеде әр түрлі болса, оның әсері де жоғары болады.

5. Емтихан-сынақ сессиялары кезеңдерінде жүктемені мүмкіндігінше әдеттегі сабақтарға қарағанда 60-70% төмендетілген қарқынмен, таза ауада аптасына 2 реттен артық емес етіп беру қажет. Циклдік сипаттағы жаттығулар пайдаланған мақсатқа сәйкес болады (суға жүзу, шаңғы, жүгіру).

Осылайша, сессия кезінде дене жаттығуларымен шұғылдану сабағының бағыты сауықтыру-сақтандыру (негізінен спортшы еместер үшін), екінші жағынан сүйемелдеу басымырақ (спортшылар үшін) сипатында болады.

Оқу аптасының шегінде қалыпты ақыл-ой жұмыс қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында дене тәрбиесімен шұғылдану сабағын жоспарлаудың келесі бастапқы-бағдарлау үлгісі ұсынылады:

- **дүйсенбі** - студент ағзасының психологиялық дене жағдайын жандандыру мақсатында дене жаттығуларымен шұғылдану;

- **сәрсенбі** - жұмыс қабілеттілігін арттыру үшін дене жаттығуларымен шұғылдану;

- **жұма** - апталық жинақталған (кумулятивтік) шаршауды түсіру мақсатында дене жаттығуларымен шұғылдану;

Ақыл-ой жұмыс қабілеттілігінің үйлесімді көрінуі үшін тек әртүрлі дене жаттығуларын жүйелі пайдалану ғана дұрыс жағдай жасайтынын атап өткен жөн [4].

Студенттердің дене тәрбиесі өзіне келесі негізгі бағыттарды кіріктіреді: жалпы спорттық, **кәсіби-қолданбалы дене дайындықтары мен гигиеналық, сауықтыру-рекреативтік, емдеу.**

Жалпы дайындық бағыты студенттердің жан-жақты дене дайындығын және оны дене тәрбиесінің мемлекеттік бағдарламасы талаптары деңгейінде арттыруды қамтамасыз етеді. Құралдары: затпен және затсыз жалпы дене дайындығы, жеңіл атлетика, суға жүзу, шаңғы спорты, кросстық дайындық, туризм және басқалары.

Спорттық бағыты спорттық жетілдіру бөлімдерінде (секцияларда) спорттың бір түрімен мамандандырылған жүйелі оқу-жаттығу сабағын, сонымен бірге спорттық шеберлігі деңгейін көтеру мақсатында спорт жарыстарына қатысуды қамтамасыз етеді.

Кәсіби-қолданбалы бағыты дене тәрбиесі құралдарын еңбекті ғылыми ұйымдастыру жүйесінде және таңдаған мамандығы бойынша жұмысқа дайындық кезінде оның ерекшеліктері ескеріліп, пайдаланылуына мүмкіндік туғызады.

Гигиеналық бағыты жұмыс қабілеттілігін қалпына келтіру және денсаулығын нығайту үшін дене тәрбиесі құралдарын пайдалануды алдын-ала қарастырады. Құралдары: таңертеңгілік гигиеналық гимнастика, шынығу, үйлесімді оқу және еңбек тәртібі, гигиена талаптарына сәйкес тамақтану, сауықтыру сейілдеуі және т.б.

Сауықтыру - рекреативтік бағыты денсаулығын нығайту үшін демалыс күндері мен каникул (күзгі, қысқы, жазғы, көктемгі) кезеңдерінде демалысты және бос уақытын мәдени ұйымдастыру алдын-ала қарастырылады. Құралдары: туристік жорықтар, саяхат, қимыл-қозғалыс ойындары және т.б.

Емдеу бағыты денсаулықты бүтіндей немесе ауру нәтижесінде, жарақаттан жоғалтқан ағзаның жекелеген қызметтерінің қалпына келтірілуін қамтамасыз етеді [1, 2, 4].

Әр түрлі оқу бөлімдерінде дене тәрбиесі сабағы әдістемесінің ерекшеліктері. Дене тәрбиесінен сабақ өткізу үшін әрбір жоғары оқу орындарында студенттер мына оқу бөлімдеріне бөлінеді: **негізгі, арнайы медициналық және спорттық.** Бөліну оқу жылының басында студенттердің жынысы, денсаулық жағдайы (медициналық қорытынды анықтамасымен), дене дамуы, дене және спорттық-әдістік дайындалғандығы, қызығушылығы есепке алынып, жүргізіледі. Бұл көрсеткіштердің негізінде әрбір студент дене тәрбиесінен міндетті курсты өту үшін үш бөлімнің біріне түседі. Әрбір бөлімнің белгілі бір шұғылдану сабағының мазмұны және мақсатты бағыты болады.

Негізгі оқу бөліміне медициналық тексеруден өткен студенттер негізгі және дайындық медициналық топтарына қабылданады, яғни оған денсаулық жағдайында ауытқушылығы жоқ, бірақ дене күші жағынан әлсіз дайындалғандар кіреді.

Негізгі бөлімде оқу үдерісі мыналарға бағытталған:

- студенттердің жан-жақты дене дайындығы, олардың жалпы дене, кәсіби-қолданбалы және медициналық-практикалық дайындығының деңгейін арттыру;

- дене мәдениетімен және спортпен шұғылдануға белсенді қатынасы мен қызығушылығын қалыптастыру;

Сабақтың жалпы дамыту жаттығулары тәріздес елеулі байқалатын аэробты төзімділікті тәрбиелеу басымырақ кешенді бағыты болады, өйткені тек сол ғана жалпы жұмыс қабілеттілігі мен жүрек-қан тамыры және тыныс алу жүйесінің қызметін арттыруды қамтамасыз етеді. Күштік және үйлесімділік қабілеттерін тәрбиелеуге, жалпы және кәсіби-қолданбалы бағыттағы қозғалыс тәсілдерін үйретуге лайықты дәрежеде назар аударылады. Сабақтың өткізілу әдістемесі басымырақ оқу-жаттығу сипатында болады. Сабақтың қозғаушы күш тығыздығы 50%-ден

төмендемейді, ЖСЖ бойынша салмақ түсу қарқыны минутына 130-160 рет соғу аралығында болады.

Арнайы медициналық оқу бөліміне медициналық тексерудің нәтижесі бойынша арнайы топқа жіберілген, денсаулық жағдайында елеулі ауытқуы барлар кіреді. Арнайы оқу бөлімі үшін практикалық материалды әрбір студентке мазмұндары ескеріліп, дене тәрбиесінің құралдарын пайдаланудың түзету және сауықтыру-сақтандыру бағытында дәрігермен кеңесе отырып, дене тәрбиесі пәні мұғалімі дайындайды.

Арнайы медициналық бөлімде оқу үдерісінің өзіндік белгілі ерекшеліктері болады және олар мыналарға басымырақ бағытталған:

- студенттердің денсаулығын нығайту, функционалдық ауытқуын, дене дамуы мен дене дайындығының жетімсіздігін барлық оқыту кезеңі барысында жою;

- студенттерге өз ауруының сипаты және ағымы туралы білімін пайдалану, ауруынан сақтандыруға бағытталған жалпы дамыту және арнайы жаттығулар кешендерін өз беттерінше құрастыру және орындау;

- студенттерге қажетті дене тәрбиесінің ілімі, әдістемесі және ұйымдастырылуы негіздерінен қажетті білімді меңгерту.

Оқу сабақтарының бағыты айқын көрсетілген сауықтыру-қалпына келтіру сипатында болады.

Ғылыми негізделген сипаттамаға сәйкес арнайы медицина бөлімінің студенттері ауру сипатына байланысты төрт топқа бөлінеді: А, Б, В және емдеу.

А тобы жүрек-қан тамыры, тыныс алу және орталық жүйке жүйесі аурулары бар студенттерден жасақталады. Сондықтан бұл топтағы сабақтың негізгі мазмұнына тыныс алу жаттығулары, қатаң жеке мөлшерленетін, шұғылданушылардың аэробтық мүмкіндіктерін жетілдіруге мүмкіндік туғызатын жаттығулар кіреді.

Б тобы ас қорыту, бауыр, бүйрек, жыныс мүшелері, эндокринді жүйелер, сонымен бірге нашар көретін студенттерден құралады. Бұл топта нақтылы аурудың емдеу бағдарламасына кіргізілген негізгі гимнастика жаттығулары басымырақ пайдаланылады.

В тобы тірек-қозғалыс аппаратында ақауы бар студенттерден жасақталады. Бұл топта дене мүсінін, тірек-қозғалыс аппаратын жетілдіретін, сонымен бірге жалпы дамыту және бағытты түзету дене жаттығулары көбірек қолданылады.

Емдеу тобы анық көрінетін, денсаулық жағдайында елеулі ауытқуы бар студенттерден жасақталады. Бұл топта сабақ түгелдей жеке емдеу бағдарламасы мен әдістемесі бойынша өткізіледі.

Денеге берілетін жүктеме барлық төрт топта да қатаң және жеке уақытпен белгіленеді, жиырылу және қатаң демалыс аралығымен

орындалатын жаттығулар алып тасталынады. Сабақтың қозғаушы күш тығыздығы жоғары емес, жекелеген жүктемелер арасындағы демалыс қалпына келу үшін жеткілікті дәрежеде болуы тиіс. Циклдық жаттығулар орташа қарқынмен орындалады.

Спорттық оқу тобы бөліміне жақсы жалпы және арнайы спорттық дене дайындығы деңгейін көрсеткен және спортпен тереңдетіп шұғылдануға және таңдаған спорт түрінен өзінің шеберлігін жетілдіруге ықыласы, қызығушылығы бар студенттерден жасақталады.

Сабақ спорттық жаттығу негіздерін сақтау негізінде құрылады (циклдік, толқын тектес, жалпы және арнайы дайындық бірлігі және т.б.).

Спорт бөлімінің студенттері негізгі бөлім студенттеріне арналған міндетті сынақ талаптары мен нормаларын сол мерзімде тапсырады [5].

Осылайша, студенттердің дене тәрбиесінен оқу үдерісі өзіне екі өзара байланыстағы мағыналы мына компоненттерді кіргізеді:

1) дене тәрбиесінің негізгі шұғылдану сабағы жеке тұлғаның дене мәдениеті негіздерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

2) негізгі сабақты толықтыратын спорттық компонент және таңдаған спорт түріндегі сабақты қоса, әрбір студенттің дербестігі, оның мотиві, қызығушылығы, қажеттілігі ескеріледі.

Бір сөзбен айтқанда, жоғары оқу орнының денсаулығында аз болса да кінәраты бар студенттеріне дене тәрбиесі пәнін бөлек жүргізу аса маңызды мәселе. Оларды денсаулықтарына қарай төрт топқа бөліп, арнайы жаттығулар жүргізу арқылы оқыту да өзекті. Әрине, мұның барлығыда жас жігіттер мен қыздардың денсаулықтарын барынша жақсартуға, салауатты өмір салтын ұстануына өз септігін тигізетіні анық. Демек, дене тәрбиесі пәні оқытушылары ЖОО студенттеріне дене тәрбиесін оқытудың әдістемелік негіздеріне ерекше мән беріп, оқытудың үздік тәжірибелеріне сүйенуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Кузнецов В.С.* Теория и методика физической культуры. – Москва: «Академия». -2012. -460 с.
2. *Холодов Ж.К., Кузнецов В.С.* Теория и методика физического воспитания. – Москва: «Академия». -2003. -480 с.
3. *Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К.* Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, -2004. -214 бет.
4. *Әбділлаев Ә.К.* Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. –Түркістан: Тұран. -2007. –240 бет.
5. *Ильинич В.И.* Физическая культура студента. –Москва: Гордарики. -2007. - 448 с.

РЕЗЮМЕ

Обучение в высшем учебном заведении сопряжено с большим объемом учебной работы и высокой умственной напряженностью. Причем интенсивность учебного процесса в вузах, особенно в технических, имеет неуклонную тенденцию к возрастанию в связи с увеличением потока научной информации и необходимости ее усвоения студентами в сжатые сроки. Динамика умственной работоспособности, сохранение высокой умственной активности у студентов на протяжении всего периода обучения в вузе зависят от объема физических нагрузок в режиме дня и учебной недели.

В статье рассматриваются методические основы физического воспитания в высших учебных заведениях.

(Дуйсенов О.К., Махамбет Е. Методические основы физического воспитания в высших учебных заведениях)

SUMMARY

Training in a higher educational institution is associated with a large volume of academic work and high mental tension. Moreover, the intensity of the educational process in higher education, especially in technical, has a steady tendency to increase due to the increased flow of scientific information and the need for its student learning in a short time. The dynamics of mental health, the preservation of high mental activity of students during the whole period of study depend on the amount of physical activity in the mode of the day and school week.

The article considers the methodological foundations of physical education in the higher educational institutions.

(Dyisenov O.K., Mahambet E. Methodical Fundamentals Of Students Physical Culture Of Higher Education Institutions)

ӘОЖ 796.08

О.Қ.ДҮЙСЕНОВ

педагогика ғылым дарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

Е.МАХАМБЕТ

педагогика ғылым дарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

**САУЫҚТЫРУ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-
ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

Спорттық жаттығулар таңдаған спорт түрінде барынша жоғары нәтижелерге жету үшін дене жүктемелерін пайдалануды қарастырса, сауықтыру дене мәдениеті дене жұмыс қабілеттілігін арттыру және денсаулықты жақсарту мақсатында қызмет етеді. Сауықтыру дене мәдениетінің негізгі мақсатты бағыты ағзаның функционалдық жағдайын арттыру және дене даярлығын қалыпты ұстау болып табылады. Сауықтыру бағытындағы дене жаттығуларының тиімділігі мерзімділігімен, пайдаланылатын дене жаттығуларының қарқындылығымен және сипатымен, жұмыс пен демалыс тәртібімен анықталады. Мақалада сауықтыру дене мәдениетінің теориялық-әдістемелік негіздері қарастырылады.

Тірек сөздері: дене тәрбиесі, дене дамуы, дене дайындығы, функционалдық дайындық, бейімделу, функционалдық жағдай, еңбекке жарамдылық.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическое развитие, физическая подготовленность, функциональная подготовленность, адаптация, функциональное состояние, дееспособность.

Keywords: physical education, physical development, physical fitness, functional preparedness, adaptation, functional status, capacity.

Сауықтыру жаттығуларының спорттық жаттығудан елеулі айырмашылығы бар. Егер спорттық жаттығу таңдаған спорт түрі бойынша максимальды нәтижеге жету мақсатында дене жүктемелерін пайдалануды қарастырса, сауықтыру жаттығулары дене қозғалысы сапалары мен денсаулықтың деңгейін сүйемелдейді.

Сауықтыру дене мәдениетінің негізгі бағыты ағзаның қызметтік (функционалдық) жағдайы мен дене дайындығын арттыру болып табылады. Дегенмен, айтарлықтай сауықтыру әсерлілігіне жету үшін дене жаттығулары елеулі қуат жұмсаумен қатар жүруі және ұлпаларға оттегі жеткізуді қамтамасыз ететін, тыныс алу және қан айналу жүйелерінің жоғары деңгейдегі аэробты бағыты болуы тиіс.

Сауықтыру бағытындағы дене жаттығуларының әсерлілігі шұғылданудың мерзімділігімен және ұзақтығымен, қарқындылығымен және пайдаланылатын дене жаттығуларының сипатымен, жұмыс және демалыс тәртібімен айқындалады.

Сауықтыру бағытындағы дене мәдениеті бойынша шұғылдану сабағы адамға дұрыс әсер етуі үшін бірқатар мына әдістемелік ережелерді сақтауы қажет.

1. Жүктеменің қарқыны мен ұзақтығын біртіндеп өсіру. Бастапқы жаттыққанының төмендігіне байланысты толықтыру күйіне жеткен деңгейі қатынасын 3-5% құрауы тиіс, ал жоғары көрсеткіштерге жеткеннен кейін бұл көрсеткіш аз болады. Ағзаға күш түсірмей, керісінше оған бейімделуге мүмкіндік беріп жүктемені біртіндеп өсіріп, барынша ұзақ және күрделі тапсырмаларды мына келесі әдістермен орындап шығуға болады:

- сабақтың жиілігін арттыру;
- сабақтың созылу ұзақтығын арттыру;
- сабақ тығыздығын арттыру, яғни кеткен уақытты тек дене жаттығуларын орындауға жұмсау.

Шамамен бірінші сабақтарда оның тығыздығы 45-50%-ға тең, ағзаның дене жаттығуларына төселуіне қарай сабақтың жалпы уақытының 70-75%-ға жетуі мүмкін;

- дене жаттығулары орындалатын сабақтың қарқындылығын арттыру;
- әртүрлі бұлшықет топтарына, барлық буындарға және ішкі органдарға әсер ету үшін шұғылдануда пайдаланылатын дене жаттығуларын біртіндеп ұлғайту;
- қозғалыстың амплитудасымен күрделілігін арттыру;
- сабақты дұрыс құру.

Спортпен шұғылданушылардың дайындық дәрежесіне, ауа райына байланысты қыздырынуды, сабақтың негізгі және қорытынды бөлімін арттыруға немесе азайтуға болады.

2. Қолданылатын құралдардың әртүрлілігі. Дене жүктемелері сапасының әртүрлілігі үшін барлығы 7-12 жаттығу жеткілікті, бірақ олардың бір-бірінен айтарлықтай айырмашылығы болуы тиіс. Бұлшық еттің үлкен санын жұмысқа қосатын жан-жақты жаттығудың тиімді құралдарына жүгіру, шаңғымен жүру, суға жүзу, ырғақты гимнастика және т.б. жатады.

Сауықтыру жаттығуының мазмұнына төзімділікке арналған жаттығулар кіруі тиіс (тізе бүгіп отыру, белтемірде немесе гимнастикалық қабырғада тартылып тұрып аяқты көтеру, шалқалап жатып, денені көтеріп отыру және т.б.), омыртқа желісі, қол және аяқ буындары үшін, сонымен бірге дене қимылын ауыстыру жаттығулары (кеудені оңға, солға, алға және артқа төмен еңкейту).

3.Сабақтың жүйелілігі. Дене жаттығуларымен жүйелі шұғылдану ағзаның барлығына дерлік, оның органдары мен жүйелеріне пайдалы әсер етеді. Мысал ретінде, 1-кестеде дене жүктемесінің жүрек қантамырлары жүйесіне тиімді әсері көрсетілген [1].

1-кесте. Жаттыққан және жаттықпаған адамдардың жүрек-қан тамыры жағдайындағы айырмашылық.

Көрсеткіштері	Жаттыққан адамдікі	Жаттықпаған адамдікі
Анатомиялық параметрлері:		
- Жүректің салмағы	350-500 гр	250-300 гр
- жүректің көлемі	900-1400 мл	600-800 мл
- жүректің капиллялары мен жіңішке қан тамырлары	саны көп	саны аз
Физиологиялық параметрлері:		
- тыныштықтағы тамыр соғу жиілігі	мин. 60 реттен кем соғады	мин. 70-90 рет ұрады
- тыныштықтағы қанның екпінді көлемі.	100 мл	50-70 мл
- Тыныштықтағы қанның минуттық көлемі		мин. 3-5 литр
- систола кезіндегі артериалық қысым	мин. 5 литрдан көп.	140-160 мм сынып бағаны
- тыныштықта 1 тәуліктегі жүрек жұмысы	120-130 мм дейінгі сынап бағаны	10000-15000 м/кг
- тыныштықтағы қан тамырынан қанның ағуы	5000-10000 м/кг	мин. 250 мл
- тыныштықта жүрек бұлшық еттерінің оттегі пайдалануы	мин. 250 мл	мин. 30 мл
- қан тамыры қоры	мин 30 мл	аз
Қанның максималды минуттық көлемі	үлкен	мин. 20 литр
Қан тамырларының жағдайы:	мин. 30-35 литр	иілгіштігін жоғалтады
Мосқал жастағы қан тамырының созылғыштығы	иілгіш, икемді	аз санды
Перифериядағы капиллярлар саны	саны көп	көрінетіндей
Ауруға шалдыққыштық:	әлсіз	көрінетіндей
- атеросклерозға	әлсіз	көрінетіндей
- көкірек жабесі	әлсіз	көрінетіндей
- миокард инфаркті	әлсіз	көрінетіндей
- гипертония		

1 кесте. Дене жүктемесінің жүрек-қан тамырлары жүйесіне тиімді әсері.

Қартаю үдерісінің дамуын тежейтін ағза жүйелерінің қызметтік мүмкіндіктерін арттыруға мүмкіндік туғызатын тиімді құралы белсенді қозғалыс тәртібі болып табылады.

Сауықтыру мақсатында әртүрлі жастағы адамдар үшін қозғалыс белсенділігінің келесі апталық көлемі ұсынылады (Бүкілодақтық дене мәдениеті ғылыми-зерттеу институты, 1987 ж.):

- мектепке дейінгілер - 21-28 сағат;
- мектеп оқушылары – 14-21 сағат;
- арнайы орта оқу орны оқушылары – 10-14 сағат;
- ЖОО студенттері – 10-14 сағат;
- қызметкерлер – 6-10 сағат [2].

Шетел ғалымдарының зерттеулерінде (Н.Меллерович, В.Меллер, 1978 ж.) қозғалыс белсенділігінің жеткіліксіздігінен іс жүзінде дені сау адамдарда пайда болатын ерте ауру белгілері және денсаулығына байланысты шағымдар саналып шығады [3].

Қозғалыс белсенділігі, дене жүктемелері бейімдеу-реттегіш механизмдерді жетілдіруге, жаттықтыруға әкелетін бірқатар күшті әсерлерді қозғайды:

1) үнемдегіштік күшті әсері (жұмыстың оттегілік құнының төмендеуі, жүректің барынша үнемді қызметі);

2) антигипосикалық күшті әсері (ұлпаларды қанмен жабдықтауды жақсарту, өкпе ауа тазартуының үлкен диапазоны, митохондриялар артуы және т.б.);

3) стресске қарсы күшті әсері (гипоталамогипофизарлық жүйелер және т.б.);

4) генореттеуіш күшті әсері (көптеген белоктардың синтезін күшейту, жылдамдату, жасуша гипертрофиясы және т.б.);

5) психикалық қуаттандыруға күшті әсері (ақыл-ой жұмыс қабілеттілігінің өсуі, жақсы сезімнің басым болуы және т.б.) [4].

Бұл күшті әсерлер кешенінің барлығы ағзаның сенімділігін, тұрақтылығын арттырады және өмір сүру ұзақтығының артуына, тез қартаюдың алдын алуға мүмкіндік туғызады.

Қозғалыс белсенділігі әр адамдарда немесе бір адамда әртүрлі және кезеңдері жеке ерекшеліктеріне және денсаулық жағдайына, әлеуметтік жағдайына және өмір тәртібіне қарай түрленеді.

Көпшілік мамандар дене жаттығуларымен оттегінің қатысуымен биохимиялық реакция кезінде, яғни аэробты тәртіптеу пайда болатын жұмысқа қажетті қуат күшінің тамырдың дұрыс соғуы сәтіндегі шұғылдануды ұсынады. Мұндай жаттығулар жүрек-қан тамыры қызметіндегі бұзылудың пайда болу қауіптілігін іс жүзінде жояды.

Физиологтардың мәліметі бойынша адамның денсаулық жағдайымен жасына қарай ЖСЖ мин. 100-ден 170-180 рет соғудан артатын жүктеме кезіндегі сауықтыру бағытындағы жаттығу барынша әсерлі болады екен.

ЖСЖ ауытқушылығы өте дербес, дегенмен ЖСЖ минутына 120-130 рет соғуы шұғылдануды жаңа бастағандардың жаттығу аймағы. Мосқал тартқан, денсаулығы әлсіреген немесе жүрек-қан тамыры жүйесінде ауытқушылығы бар адамдардың шұғылдану кезіндегі тамыр соғу жиілігі минутына 120 рет соғудан аспауы тиіс.

ЖСЖ минутына 130-140 рет соғуы кезіндегі жаттығу шұғылдануды жаңа бастағандар үшін жалпы төзімділікті және дайындығы барлар үшін төзімділікті сақтауды қамтамасыз етеді.

Аэробты мүмкіндік пен жалпы төзімділікті дамыту үшін максимальды жаттығу әсері ЖСЖ минутына 144-тен 156 рет соғуына дейінгі жаттығу кезінде байқалады.

Дене жаттығуларын пайдалану кезінде үйлесімді сауықтыру әсерімен қамтамасыз ететін шешуші жағдай ағзаның қызметтік мүмкіндіктеріне жүктеме мөлшерінің сәйкестігі болып табылады.

2-кесте. Өртүрлі жастағы және денсаулық жағдайы әртүрлі адамдар үшін дене жаттығуларымен шұғылдану кезінде минутына жүректің соғуы жиілігінің үлгісі ұсынылады.

Жас мөлшері	Денсаулық жағдайы	
	Бұзылмаған	Кейбір ақауымен
18-55	120-180 рет	110-150 рет
35-60	100-150 рет	100-130 рет
60-75	100-130 рет	90-110 рет

** 30 жастан кейін қан тамыры соғуын минутына 180 рет соғуға тек дене жаттығуларымен үзіліссіз шұғылданып жүрген адамдар ғана жеткізе алады.*

Жүктемені уақытпен мөлшерлеудің төмендегідей әдістері қолданылады:

- 1) қатынастық қуатымен (ОМП % , PWC max %);
- 2) жаттығуды қайталау санының абсолюттік және қатынастық мәнімен (қайталау саны, максимальды қайталау санына %);
- 3) Физиологиялық параметрлердің мөлшеріне (ЖСЖ, қуат шығыны);
- 4) Субъективті сезінуіне.

Дене жүктемесінің қуатының қатынастық мәнін мөлшерлеу. Сауықтыру жаттығуында ұсынылған қуаттың көлемі (диапазоны) жеткілікті дәрежедегі кең ауқым шегінде 40-90% ОМП (оттегіні максимальды пайдалану) құрайды.

Жүрек сәуы (жирылуы) жиілігі бойынша мөлшерлеу. Жүктемені оттегінің максимальды пайдалану деңгейін есепке алып тәртіп белгілеу (регламентациялау) немесе дене мәдениетінің жалпы көпшіліктік формаларын пайдалану жағдайында максимальды жұмыс қабілеттілігі барынша қиын болады.

Мамандар қажетті нәтижені алу үшін шұғылдану кезінде қуаттың ең аз шығындалуы 300-500 ккалорияны құрауы тиіс деп санайды. Аз калориялық шығынмен ұсынылған сауықтыру бағдарламалары тиімді болмайды.

Дені сау болып қалу үшін әрбір адам күнделікті бұлшықет күш салуының есебінен кемінде 1200-2000 ккал. жұмсауы тиіс екен.

Қорыта келе айтатынымыз, спорттық жаттығулар бір басқа да, ал денені сауықтыру үшін жасалатын жаттығу түрлері өзгеше болып келеді. Бұл дене жаттығуларымен тұрақты айналысатын спортшының саласының ерекшеліктерімен тікелей байланысты екені белгілі. Ал кез келген адамның күнделікті тіршілігінде аз-аздап болса да салауатты өмір салтын ұстануы барысындағы айналысатын сауықтыру іс-шаралары да, сауықтыру дене жаттығулары да оның ағза жүйелерінің қызметтік мүмкіндіктеріне сәйкестендірілуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К.* Дене мәдениетінің ілімі және әдіс темесі. – Түркістан: Тұран, -2004. -214 бет.
2. *Әбділлаев Ә.К.* Дене мәдениетінің ілімі және әдіс темесі. –Түркістан: Тұран. -2007. –240 бет.
3. *Холодов Ж.К., Кузнецов В.С.* Теория и методика физического воспитания. – Москва: «Академия». -2003. -480 с.
4. *Кузнецов В.С.* Теория и методика физической культуры. –Москва: «Академия». -2012. -460 с.

РЕЗЮМЕ

Спортивная тренировка предусматривает использование физических нагрузок в целях достижения максимальных результатов в избранном виде спорта, а оздоровительная физическая культура в целях повышения или поддержания уровня физической дееспособности и здоровья. Основная направленность оздоровительной физической культуры является повышение функционального состояния организма и физической подготовленности. Эффективность физических упражнений оздоровительной направленности определяется периодичностью и длительностью занятий, интенсивностью и характером используемых средств, режимом работы и отдыха. В статье рассматриваются теоретико-методические основы оздоровительной физической культуры.

(Дуйсенов О.К., Махамбет Е. Теоретико-методические основы оздоровительной физической культуры)

SUMMARY

Sports training involves the use of physical activity in order to achieve maximum results in favorite sport, and improving physical training in order to improve or maintain a level of physical capacity and health. The main thrust of improving physical training is to improve the functional state of the body and physical preparedness. The effectiveness of exercise improving orientation is determined by the frequency and duration of training, the intensity and the nature of the funds, the regime of work and rest. The article discusses the theoretical and methodological foundations of Physical Culture.

(Duisenov O.K., Mahambet E. Theoretical and methodological foundations of Physical Culture)

ӨОЖ 746.02

Қ.Е.ЕРАЛИН

педагогика ғылым дарының докторы, профессор
А.Ясауи атындағы ХҚТУ

А.Қ.ЕРАЛИНА

педагогика ғылым дарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

**СУРЕТШІ-КЕСТЕШІ ЗЕЙНЕЛХАН
МҰХАМЕДЖАНҰЛЫНЫҢ ТУЫНДЫЛАРЫНЫҢ
КОМПОЗИЦИЯСЫ
(кестемен бейнелеу әдісі)**

Бұл мақалада суретші-кестеші Зейнелхан Мұхамеджанұлының көркем шығармашылығы, оның ішінде кестелері – кәсіби кесте деңгейінен орын алатын шығармашылық ізденістерден туындаған бейнелердің композициялық құрылымының күрделілігімен ерекшеленетіндігі туралы мәлімет беріледі. З.Мұхамеджанұлының өмірі мен шығармашылығын танып білуде, өркендеп дамып отыратын үдеріс, қоғамдық ортадағы іс-әрекет нәтижесі ретінде қарастырамыз.

Тірек сөздері: кесте, біз-кесте, этномазмұн, кестелеу, тоқыма жіптер, форма стилі.

Ключевые слова: вышивка, вышивка шилом, этносодержание, расшивание, прядильные нитки, стиль форм.

Keywords: embroidery, embroidery with an awl, Anasterian, rasselenie, spinning thread, the style forms.

Қазақ сәндік қолданбалы өнері қазіргі кезде қарқынды дамып, жаңа туындылар өмірге келумен қатар, жаңа есімдер анықталуда. Сол есімдердің бірі, сәндік қолданбалы өнерді кескіндеме өнерімен байланыстырған, кестені көркемдік бейнелеу дәрежесіне көтерген шығармашылық тұлға суретші кестеші Зейнелхан Мұхамеджанұлы. З.Мұхамеджанұлы шығармашылығы қазақ өнертану ғылымында зерттеліп, өз орнын алып болған жоқ, ол туралы баспасөз беттерінде мардымды ешнәрсе жазылмаған. Әсіресе оның ұлттық мазмұнға толы, абстрактілік бағыттағы үйлесім тапқан кестелі суреттерінің көркемдік ерекшеліктері туралы ой пікірлер өнертанымдық айналымға түспеген. Біз бұл мақалада кестелі суреттер салудағы әлі анықтала қоймаған,

композициялық заңдылықтарды және сол заңдылықтарды туғызар тұрақты сындарды іздегіміз келеді.

З.Мұхамеджанұлының өмірі мен шығармашылығын танып білуде, біз оны танып білуге болатын, өркендеп дамып отыратын үдеріс, қоғамдық ортадағы іс-әрекет нәтижесі ретінде қарастырамыз [1]. Суретші шығармашылығы кесте өнерімен байланысты болғандықтан зерттеуді кесте түсінігінен бастау орынды. Кесте ұғымы түсіндірме сөздіктерде – бетіне түрлі-түсті жіптермен ою-өрнектер салып тігілген матадан немесе басқа материалдардан жасалған бұйымдар жатады деп көрсеткен. Сонымен қатар кейбір сөздіктерде тюль, газа, кисея, батиста сияқты нәзік материалдармен тері, кенеп, полотно, киіз сияқты қалың материалдармен маталарды әртүрлі өрнектермен инені, ілмек бізді қолдану арқылы немесе машинамен тоқу арқылы безендіретін, көпшілікке танымал болған және кең таралған қолөнер түрі. Кесте киімді, тұрмыс заттарын безендірумен қатар, кейде сәндік паннолар даярлауда қолданылады [2].

Кесте дәстүрлі кесте және кәсіби шеберлер тіккен кесте деп жіктеледі. Дәстүрлі кестені ертеде көбінесе матадан жасалған бұйымдарды безендіруге қолданған. Қазіргі кездегі кәсіби кесте –кәсіби шеберлердің көркемдік безендіру, ажарландыру мен сәндеу әдістерін қолданып тоқыған шығармашылық іс-әрекет нәтижесі. З.Мұхамеджанұлының кестелері – кәсіби кесте деңгейінен орын алатын шығармашылық ізденістерден туындаған жұмыстар.

З.Мұхамеджанұлы шығармашылығындағы кесте өнері туындыларының композициялық ерекшеліктерін сараптау мен бағалау нәтижелері бізге мыналарды көрсетті: Суретшінің «Балалық шақ», «Аттылы адам», «Ана әлдиі» туындыларының тақырыптары ұлттық мазмұнға құрылған, өмір көріністерін бейнелеу паннода маңызды орын алады. «Қызғаныш», «Серуен», «Отбасы» туындылары біз кесте тоқудың жаңа бір технологиясын, жаңа тынысының ашылуына мүмкіндік берген. Жүннен иірілген жіптердің тігу мүмкіндіктері анықталған. «Дала аруы», «Бал-бал», «Күлтегін», «Әуен» туындыларындағы бейнелердің композициялық құрылымының күрделілігімен ерекшеленеді.

Кесте шеберінің «Құрылым», «Түс», «Ақтабан шұбырынды» шығармаларындағы бейнелер композициясы абстракциялық бағытта сомдалған. Бейне көріністері шыншылдықтан алшақтағанымен, оқиғалардың өмірде болғаны нақты дәлелдермен берілген. «Періште», «Ғашықтар», «Кездесу» туындыларындағы әрбір көрініс бір-бірімен тығыз байланыста үйлесім тапқан. «Айна алдында», «Көше музыканттары» композицияларындағы көрініс бейнелері кестемен тоқу технологиясына сай үйлестірілген.

«Қыз ұзату», «Ана» атты кестелі сурет композицияларын суретші

кесте тігудің өзіндік даму жолы бар заңды құбылысқа айналдырған. Жарық пен көлеңке заңдылықтарын кестемен бейнелеу ұстанымдары сақталған. «Періште», «Үшеу» атты туындылар суретшінің жүннен иірілген жіптер арқылы мата бетіне кестемен сурет салу, түстерді үйлесімділікте қолдану шеберлігін еркін меңгергендігін көрсетеді. «Томирис», «Түс» атты шығармашылық еңбектерінде кестемен салынатын сурет, композиция заңдылығымен үйлесімділікте шешіліп шыншылдыққа соны серпін берілген.

Кесте шеберінің «Күту», «Керуен» туындыларында кенеп бетін жүн жіптермен сәндеу арқылы, көркемдеп тігудің бізкесте, жүн жіппен көмкерудің әр түрлі әдістері еркін пайдаланылған. «Көкпар», «Құрақ», «Көше музыканттары» атты кестелерін жасауда, суретші өмір құбылыстарын танып білуде, дәстүрлі көркем қабылдауды негізге алған. Өлшемдер пропорциясының сипатын, ритмнің құрылымдарын, әсемдік ұстанымын көруге болады. «Құрылым», «Сарбаз» атты картиналарда кесте шебері түс пен жарықтың үйлесімділігін кестелеп тоқу барысында ұтымды шешілген.

«Әуен», «Биші қыздар», «Скрипкашы қыз» атты кестелерді тоқу барысында суретші әуенді, әуезді композиция құрау іс-әрекетін жетік меңгергендігін көрсетеді. Әрбір туынды әсем ән салып тұрғандай әсер қалдырады. «Мәңгілік», «Күнді айналу» жұмыстарында туынды мазмұны философиялық тереңдікпен берілген. Дүниенің үнемі даму үстінде болатынын, жоқтан бар пайда болмайтынын, бардың жоғалмайтынын көрермен назарына ұсынған.

Суреткердің «Дала желі», «Атамекен» шығармаларында Ұлы даланың космологиялық символдық мәні, дәстүрлі кәсіби тоқу үдерісіне енгізілгені айқын көрінеді. Шынайы көріністер бейнелерін суретші ұтымды таңдап алуы арқылы дала мен әлем бірлігін көрсетеді. «Бақыт», «Күй туралы аңыз» туындыларында қазақтың ұлттық қолөнерін кескіндеме өнеріне кіріктіру арқылы, кестемен бейнелеу әдісі кескіндемелеу әдісімен бірлікте қолдану еркін меңгерілгенін байқатады. «Таңба», «Дала әуені» картиналарындағы сызықтардың, дақтардың, нүктелердің сан алуан формалары мен түрлері композиция динамикасын меңгеруге негізделгендігі аңғарылады. Картинадағы күрделі қозғалыстарды адамның қабылдауы кезінде жалықтырмайтын, тартымдылықты арттыратынын көрсетеді.

Кесте шеберінің «Сарқырама» картинасындағы сызықтар қозғалысы көрерменді жалықтырмауға негізделіп, әрбір қимыл бағыты жаңа формада берілген, ал «Құрақ», картинасындағы негізгі композициялық элементтер тұтастығымен, мүсінділігімен, қайталанбастығымен, даралығымен көз тартады.

«Ай астындағы кездесу», «Дала биі» жұмыстарындағы түстердің композициясы шығарма мазмұнын рухани құндылықтар бағытында ашуға мүмкіндік туғызған. «Алғашқы олжа» туындысында түстердің мазмұндық символдық мәні орынды қолданылған. «Бақсы» «Ошақ» кестелерінде суретші, өмір шындығындағы көріністерді стилизациялау әдісі арқылы ою-өрнектерге айналдырған.

Қорытындылай айтқанда суретші шығармашылығы туралы мынандай тұжырым жасауға болады: З.Мұхамеджанұлы шығармашылығы кесте өнерімен байланысты. Туынды тақырыптары ұлттық мазмұнға құрылған. Шығармаларда жаңа бір шығармашылық іс-әрекет біз - кесте тоқудың технологиясы ашылған. Бейнелердің композициялық құрылымы күрделі, көрініс композициясы абстракциялық бағытта сомдалған. Туындыдағы әрбір көрініс бір-бірімен тығыз байланыста үйлесім тапқан, композицияның көрініс бейнелері кестемен тоқуға лайықты іздестірген.

Кесте шеберінің кестелі сурет композициясын салуы, өзіндік даму жолы бар заңды құбылысқа айналдырылған. Жүннен иірілген жіптер арқылы мата бетіне кестемен композициялық сурет салу шеберлігі жоғары деңгейде меңгерілген. Кестемен салынатын сурет, композиция заңдылығымен үйлесімділікте берілген. Мата немесе кенеп бетін жүн жіптермен сәндеп көмкеру барысында, көркемдеп тігудің әр түрлі әдістері пайдаланылған.

Өмір құбылыстарын танып білуде дәстүрлі көркем қабылдауды негізге алған. Туынды мазмұны философиялық тереңдікпен ұсынылған. Ұлы даланың космологиялық символдық мәні, дәстүрлі кәсіби тоқуға енгізілген. Әуенді композиция құрау іс-әрекеті жетік меңгерілген. Түс пен жарықтың үйлесімділігі кестелеп тоқу барысында ұтымды шешілген.

Картиналардағы дақтардың, нүктелердің сан алуан түрлері мен формалары композиция динамикасына негізделген. Туындыдағы сызықтар қозғалысы көрерменді жалықтырмай, әрбір қимыл бағыты жаңа сипаттағы формада беріліп отырған. Негізгі композициялық элементтер бейнелілігімен, мүсінділігімен, тұтастығымен, қайталанбастығымен, даралығымен, сонылығымен көз тартады.

Суретші туындыларында қазақтың ұлттық қолөнерін кескіндеме өнеріне поэзиялық баяндауды кіріктіру арқылы, кестемен бейнелеу әдісі еркін меңгерілген. Түстердің композициясы шығарма мазмұнын рухани құндылықтар бағытында ашуға мүмкіндік туғызған. Туындыларда түстердің мазмұндық, символдық мәні орынды қолданылған. Өмір шындығындағы көріністер бояу мен пішін көріністерінің түпкі мазмұндық мәнін сақтап, стилизациялау әдісімен ою-өрнектерге айналдырылған. Ою өрнектермен берілген көріністер шынайы өмірді, қазіргі кездегі қоғамда болып жатқан оң өзгерістерді суреттеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Ералин Қ.* Өнертанымдық даярлық. – Түркістан: Тұран, 2015. -78 б.
2. *Марғұлан Ә.* Казахское народное прикладное искусство. – Алматы: Өнер, 1-2 том. 1985.- 97 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описывается творчество Зейнелхана Мухамеджанулы, а именно его вышивки. Также раскрываются особенности сложной композиционной структуры образов, достигнутых творческими поисками художника и занимающей свое место на уровне профессиональной вышивки. Помимо этого мы ознакомимся с жизнью и творчеством З.Мухамеджанулы, и рассмотрим его творчество как постоянно развивающийся процесс и результат деятельности в общественной среде.

(Ералин К.Е., Ералина А.Қ. Композиция из произведений художника-вышивальщика Зейнелхана Мухамеджанулы (метод изображения вышивкой))

SUMMARY

This article describes the work of Zeinelhan Muhamedjanova, namely, his cross. Also describes the characteristics of a complex composite structure of the images, achieved creative search of the artist and takes its place at the level of professional embroidery. In addition, we will explore the life and work of Z. Muhamedjanova, and consider his work as a constantly evolving process and result of activity in the social environment.

(Eralin K.L., Eralin A.K. Composition From the Works of The Artist-Embroiderer of Zeinelhan Muhamedjanovich (method of image embroidery))

ӨОЖ 345.02

Ғ.ЕРНАЗАРОВ

заң ғылымдарының кандидаты,
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

Р.ОРАЗБАҚОВ

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ: ОНЫҢ ТЕТІКТЕРІ

Бұл мақалада күнделікті тұрмысымызда орын алып отырған сан түрлі қылмыстардың алдын-алу мақсатында нақты криминогендік ахуалдың заңдылықтары мен үдерісін терең білмей қылмыстық-құқықтық іс жүргізу, криминалистикалық және пенитенциарлық мәселелерді шешудің мүмкін еместігіне ерекше мән берілген. Сондай-ақ, белгілі ғалымдардың осы бағыттағы тұжырымдары мен ғылыми зерттеулеріне сүйене отырып, автор криминология ғылымындағы ерекшеліктерге тоқталған.

Тірек сөздері: заңдылық, қылмыс, криминоген, криминология, пенитенциарлық, қылмыстық-құқықтық іс жүргізу, гангстеризм, рәкет.

Ключевые слова: закономерность, преступление, криминоген, криминология, пенитенциарный, уголовно-правовое делопроизводство, гангстеризм, рәкет.

Keywords: conformity to law, crime, criminogen, criminology, penitentiary, criminal-legal records management, gangsterism, racketeering.

Криминологиялық ғылым қылмыстылықтың нысаны және оның өзге әлеуметтік құбылыстармен байланысын терең талдауға, қылмыстылықтың және оған ықпал жасайтын, әсіресе қазіргі жағдайдағы себептеріне түсініктеме беруге, адамдардың әлеуметтік тұрмысына, идеология мен экономикадағы өзгерістерге қарай қылмыстардың алатын сипатына, өрбуіне көз жүгіртуге мүмкіндік береді. И.И.Карпец криминологияны дабыл қағатын ғылым деп атаған [1].

Тәуелсіз мемлекетіміздің қазіргі даму кезеңінде криминологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сүйенбей, нақты криминогендік ахуалдың

зандылықтары мен үрдісін терең білмей қылмыстық-құқықтық іс жүргізу, криминалистикалық және пенитенциарлық мәселелерді шешудің мүмкін еместігі көпке аян.

Сонымен қатар, бірқатар ғалымдардың қалыптасқан түсініктен соңғы уақытқа дейін арыла алмағанын атап өткен жөн. Мысалы, криминология курсының бірінші томында былай делінген: “Социалистік қоғамда қылмыстың өткен формациясына тән аса қауіпті түрлері: гангстеризм мен рәкет; қылмыстық әлемнің мемлекеттік аппаратпен сыбайластығы; халықтың бүтіндей тобының қылмыстылықпен байып, соған мүдделі болуы; қылмыстық әдіспен билік басына келуге тырысатын саясаткерлер жоқ” [2]. Қылмыстылық социалистік құрылыстың болмысына жат құбылыс деп жазу дағдыға айналған еді [3].

Криминологияның ерекше бөлімі қылмыстылықтың жекелеген түрлерін әр қилы көрсеткіштерге орай бөліп, жеке бөліп қарастыратыны анық. Соның бір саласы – пайдақорлық-зорлық қылмыстылық. Мұның өзі екі түрлі қылмыстылықтың сабақтастығынан туындаған. Олар – пайдақорлық қылмыстылық пен зорлық қылмыстылық.

Пайдақорлық – ол алуға, баюға деген құштарлық. Пайдақорлық Қылмыстық заңның жиырма бір бабында келтірілген. Жалпы бөлімде жаза тағайындауға байланысты (мүлкті тәркілеу) айтылып өтсе, тоғыз қылмыстың субъективтік жағының қажетті белгісі ретінде қарастырылған (135,139,198, 225, 271, 307, 314, 315, 380-баптар), ал қалған жағдайларда ауырлатылған қылмыс құрамдарында қарастырылған (96-баптың 2-бөлігі “з” тармағы, 125-баптың 2-бөлігі “з” тармағы, 126-баптың 2-бөлігі “з” тармағы, 127-баптың 2-бөлігі “а” тармағы, 134-баптың 2-бөлігі, 200-баптың 2-бөлігі, 234-баптың 2-бөлігі “и” тармағы, 238-баптың 2-бөлігі “д” тармағы, 324-баптың 2-бөлігі, 351-баптың 2-бөлігі, 352-баптың 2-бөлігі).

Пайдақорлық қылмыстылық жалпы қылмыстылық санының ішінде экономикасы дамыған мемлекеттерде 90% дейін үлес алса, дамушы елдердің жалпы қылмыстылығының 60% құрайды [4, 234 б.].

Заңгер-ғалым Е.О.Алаухановтың пікірінше, «пайдақорлық қылмыстылық – ол құқыққа қарсы, қайтарымсыз, пайда табу мақсатымен жасалған қылмыстардың жиынтығы» [4, 8 б.].

Бүгінгі күнгі криминология теориясында негізгі үш ұғым бар, олар: қылмыстылық, қылмыстық іс-әрекет және қылмыс; олар жалпы, ерекше және жеке-дара санаттарына сәйкес келеді [5].

Қылмыстылық ұғымдарының алғашқыларының бірі Н.Ф.Кузнецова, И.И.Карпец және басқалардың жұмыстарында ұсынылды. Бұл авторлардың пікірінше, қылмыстылық дегеніміз – тарихи өзгерісте

болатын, белгілі бір кезеңде қайсыбір мемлекетке жасалатын қылмыстардың жиынтығын (жүйесін) беретін әлеуметтік және қылмыстық-құқықтық құбылыс [6].

Адамның қылмыстық іс-әрекеті кеңістік бойынша да, уақыт бойынша да орын алатын процесс, ол сыртқы органы өзгертетін әрекеттің өзін ғана емес, теріс қылықтың генезисін анықтайтын, қылмыстық әрекетке дейін болатын психологиялық құбылыстар мен процестерді де қамтиды [7].

Және де қылмысты қылмыстық іс-қимылдың бір кезеңі деп қарастыруға болады, ал қылмыстық іс-әрекетті біреу, бір жерде, белгілі бір уақытта, қандай да бір себептермен және жағдайға байланысты жасайды [8, 30 б.].

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстары «айрықша» санатқа жататындықтан, бұл жұмыста кәмелетке толмағандардың қылмыстық іс-әрекеттері өте мұқият қарастырылуға жатады. Сол қылмыстық іс-әрекеттің төңірегінде пайдақорлық қылмыс жасайтын кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерінің сипатын айқындауға болады.

Кәмелетке толмағандардың пайдақорлық қылмыстық іс-әрекеті ұғымының шегін анықтамай тұрып, пайдақорлықтың өзінің әлеуметтік-құқықтық сипаттамасын қарастырған жөн.

«Пайдақорлық» сөзі бір мәнді сөз емес. Ол «байлыққа құштарлық, пайда табуға ұмтылыс» деген мағына береді [9].

Бұл анықтамадан біз оның екі қыры бар екендігін көреміз:

- а) біріншіден, баюға құштарлық;
- б) екіншіден, пайда көруге ұмтылу.

Пайда көруге ұмтылу, олжа табу адамға меншіктік қатынас пайда болғаннан бері туа жабысатын қасиетке айналды.

Байлыққа, жеке меншікке мән бермеу, материалдық игілікті адамның жан-жақты дамуы үшін ғана керек деп санау КСРО кезінде адамды қаражатқа, өз еңбегінің нәтижесіне қызықпайтындай күйге жеткізді.

Бұрындары пайда көруге ұмтылу – адамды әрекет етуге итермелейтін ең қуатты қозғаушы күш деп саналды. Мұны адамның өзін-өзі сақтап қалуға, материалдық игіліктермен тіршілігін қамтамасыз етуге ұмтылысы, онсыз адамда өмірге құштарлық жойылады деп түсіндірілді. Бірақ бұл жерде мұндай ұмтылыстың жақсы жақтары ғана емес, келеңсіз тұстары да бар екендігін айта кету керек [10].

Өзінің жеке басын байытуға ұмтылыс деп пайдақорлықты теріске шығарсақ, онда біз жеке меншік идеясын да теріске шығарған боламыз. Меншік иесі өз мүлкін сақтап қалуға және молайтуға әрқашан да ұмтылады. Орыстың көрнекті философ – құқықтанушысы профессор

И.Л.Ильин былай дейді:

«... жеке меншік идеясын сараң, дүниеқұмар адамдар ойлап тапқан жоқ, ол адам бойына туа бітетін қасиет. Шаруашылық процесінен инстинктік әрекет бастауын, жеке мүдделілік бастауын, рух бостандығы бастауын, затты қастерлеу бастауын алып тастасақ, онда формалды және сатқын бюрократизмнің ықпалына ұшыраймыз, бойымызды жауапсыздық билейді, шаруашылық күйрейді» [11].

Жеке басына пайда келтіруге ұмтылу – адам жаратылысының негізін құрайтын қасиеттердің бірі, бірақ ол кейде пайдақорлық, сараңдық, иемденуге құштарлық түрінде көрініс табады. Егер пайдақорлық ниетті іске асыру зорлық көрсету сияқты дөрекі әрекеттермен ұштасып жатпаса, ол басқа қылмыстар (бұзақылық, өш алу) сияқты қатаң жауаптылыққа алып келмейді [12].

Себебі, пайдақорлық, жеке басының баюына ұмтылу – қоғам мүшелерінің басым көпшілігінің, оның ішінде заң бұзбайтын адамдардың да көкейіндегі ой, дегенмен, кейбіреулерді ашкөзділік жеңіп кетеді [13].

Байлық пен мол табыс, көбіне, басқа біреудің еңбегінің нәтижесін иеленуден барып туындайды (оны маркстік теорияда қанау дейді) [14, 264 б.].

Пайдақорлықты адамның бойына туа біткен қасиет, жеке меншік институтының салдары деп танысақ, онда оны қоғамдық қатынастың арылуға болмайтындай теріс жағы деп те мойындау керек. Сондықтан да қоғам мен мемлекет ондай ұмтылыстың қарқынын тежеудің жолдарын барлық уақытта қарастырып келді. Қылмыстық-құқықтық тыйымдардың едәуір бөлігі осыған арналған [14, 71 б.].

Айта кетелік, Ресейдің революцияға дейінгі криминологиясы «пайдақорлық қылмыстылық» ұғымын білмеген, ал кеңестік кезеңнің екі алғашқы «Криминология» оқулықтары (1966 және 1988 жылдардағы) пайдақорлық қылмыстылықты зерделеу және алдын алу объектісі ретінде қарастырады.

Қылмыстылықтың жалпы құрылымынан қасақана қылмыстардың екі тобын (пайдақорлық және зорлықты) алғаш бөліп алған В.Н.Кудрявцев болатын. Социалистік мүлікті, азаматтардың жеке мүлкін ұрлауды, пара алуды, жеке кәсіпкерлік қызметті, коммерциялық делдалдықты, алыпсатарлықты, валюта операциялары туралы ережені бұзуды және басқа да пайдақорлық қылмыстарды, тіптен пайдақорлық пиғылмен адам өлтіруді де ол пайдақорлық қылмыстарға жатқызды. «Бізді объекті де емес, әрекеттің жасалу тәсілі де емес, келтірілген зиян да емес, қылмыстың субъективтік себебі – айыптының сол іс-әрекетті жасағандағы

себебі қызықтырады», – деп жазды ол [16].

Бірақ қылмыстық заңда пайдақорлық ұғымы осы уақытқа дейін берілген жоқ. ҚР Жоғарғы Соты пайдақорлықтың кейбір істеріне қатысты ғана анықтама берген.

Мысалы, ҚР Жоғарғы Сотының 11.05.2007 жылғы «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы» №1 нормативтік қаулысының 14-тармағында «өзі немесе басқа адамдар үшін материалдық пайда (мүліктік құқық, тұрғын үйге құқық, т.б.) алу мақсатында не материалдық шығындардан (мүлікті, борышты қайтару, алимент төлеу, материалдық міндеттемелерді орындау және т.б.) арылу мақсатында адам өлтіру, пайдақорлық пиғылында жасалған қылмыс ретінде ҚК-нің 96-бабы, екінші бөлігінің 3-тармағы бойынша саралануға жатады» делінген [17].

Ал, «Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 23 маусымдағы №6 нормативтік қаулысының 13-тармағында былай айтылған: «Қорқытып алушылық тікелей ниетпен және пайдакүнемдік себеппен сипатталады, яғни қорқытып алушы жәбірленушіден мүлікті, мүлікке құқықты тегін алуды, кінәлінің немесе өзге тұлғалардың пайдасына мүліктік сипаттағы басқа әрекеттерді жасауға қол жеткізуді қалайды, осы орайда қорқытып алушы талап еткенін алуға өзінің нақты немесе ықтимал құқығы жоқ екенін ұғынады және басқа тұлғаның есебінен заңсыз баюға тырысады» [18].

Сонымен бірге, «Әскери қылмыстар жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 28 қазандағы №6 нормативтік қаулысының 23-тармағында әскери қылмыстар бойынша пайдақорлыққа мынадай түсініктеме берген: «әскери лауазымды адамның ұрлау белгілерінсіз материалдық пайда табуға ұмтылуын пайдакүнемдік деп, ал мансапқұмарлықты, өзінің әрекетсіздігін бүркемелеуге ұмтылуды, жазадан қашуды, туыстарына қызмет көрсетуді, сынағаны үшін кек алуды, қызғаншақтықты және өзге де зұлымдық ниетті жеке бастың өзге де мүддесін көздеу деп түсіну қажет» [19].

Бұл түсініктемелерде де толықтық жоқ.

С.А.Елисеев бұл жайында былай дейді: «...қылмыскердің өзіне ғана қандай да бір материалдық пайда келтіретіндер ғана, онымен туыстық, іскерлік, жолдастық және басқадай қатынастағы адамдарды да байытатын қылмыстар да пайдақорлық қылмыстар болып саналады» [20].

Я.В. Волженкиннің де бұл мәселеге қатысты пікірі осындай. Егер құқық қарсы (қылмыстық) жолмен алынған мүліктік пайда (мүліктік құқық) кінәлі үшін мүлде бөтен адамның пайдаланылуына берілсе

(қайырымдық қорына, балалар үйіне және т.б.) және олар оның шыққан тегін білмесе, бұл жерде пайдақорлық мақсат орын алмайды [21].

М.Г.Миненок пен Д.М.Миненоктың позициясы өзгеше, олар пайдақорлық қылмыстардың белгілі бір адамдардың мүддесі үшін ғана жасалмайтындығын айтады [22].

Бірақ, біздің ойымызша, заңның, мысалы қылмыстық заңның мәнісін алшақ ұғымдардан емес, өзінің мазмұны мен қолдану практикасынан шығарып алу керек. Яғни, пайдақорлыққа қылмыстық-құқықтық заңда кінәлінің қылмыстық жаза қарастырылған іс-әрекет жасай отырып, бөтеннің мүлкі (мүлікке құқығы) есебінен өзіне не өзімен байланысты адамдарға материалдық пайда келтіруге ұмтылуы деп анықтама беру керек.

Пайдақорлық пиғылды іске асыру тәсілі құқыққа қайшы (заңсыз) ғана емес, сонымен қатар қылмыстық жазаланатын да болуға тиіс [23]. Ал пайдақорлық себепті құқыққа қайшы (заңсыз) іске асыруға азаматтық не әкімшілік құқық бұзушылық арқылы да қол жеткізуге болады.

Пайдақорлық қылмыстық іс-әрекетті зерттегенде материалистік диалектика принциптерін нақтылау және дамыту формаларының біреуінің көмегіне, яғни әлеуметтік өмір құбылыстарын зерделеудің жүйелік тәсіліне жүгінеміз.

Жүйелік тәсілді криминологияға енгізу соңғы кездері қарқын алуда, бұл, әрине, дұрыс та заңды қадам, себебі құбылыстар мен процестерге жүйелік түсініктеме беру себеп-салдарлық түсініктемеге қарағанда жоғары деңгейлікті көрсетеді.

Қазіргі кезде жүйелердің жалпы теориясында көптеген әртүрлі анықтамалар бар, олар «жүйе» ұғымының мазмұнын ашады. Жүйелік талдау, әдетте, кез келген зерттелетін объектіде жүйенің компоненттерін, объектінің біріктіруші қасиеттерін, сондай-ақ жалпы жүйенің де, оның элементтерінің де функцияларын іздеп табуды және бөлшектеп қарастыруды талап етеді [4, 12-13 бб.].

Бұл зерттеуде біз авторлар берген анықтамалардың бірнешеуін ғана пайдаланамыз.

Мысалы, В.Н.Садовский Вебстер сөздігінен мынадай анықтама келтіреді: «Жүйе – ортақ жоспары бар әртүрлі көптеген факторлардан құралған, ортақ мақсатқа қол жеткізуге арналған күрделі бірлік» [24].

Жүйе, сонымен қатар, оның объектілерін немесе компоненттерін құрайтын ішкі өзара байланыс. Бұл өзара байланысты әртүрлі объектілердің немесе құрылымдық элементтердің жәй жиынтығы емес, бұл өзара байланыстың арқасында жүйе өзіне кіретін бір де бір объектіде немесе элементте жоқ жаңа сипат алады.

Қылмыстық іс-әрекетті осы тұрғыдан қарасақ, оны өзіне белгілі бір қасиеттер жиынтығы тән жүйе деп санауға болады. Бұл жиынтық барлық құрылымдық элементтердің қосылуы және қылмыстық іс-әрекеттің әрекет ретінде пайда болуы арқасында көрініс табады.

Кез келген жүйе белгілі бір элементтерден, объектілерден, компоненттерден тұрады, олар өзара тығыз байланыста және тәуелділікте болады, оларда белгілі құрылым мен қасиет болады.

Осыған байланысты жүйе ретінде қарастырылатын кез келген құбылыстың құрамын әр элемент бойынша анықтаудың теориялық та, практикалық та маңызы бар. Зерттелетін құбылыстың жүйелік талдамасы да элементтік құрамды анықтаудан басталады. Бұл кезеңде зерттеушінің назары объектінің бүтіндігіне, оның құрамына, элементтердің өзара әрекеттестікте көрініс табатын қасиеттеріне аударылуға тиіс. Сондықтан да құбылыстан элементтер құрамын бөліп алу – жүйелік зерттеудің жалпы әдіснамалық талабы болып табылады.

Табиғи және әлеуметтік шындық құбылыстарының элементтік құрамын анықтау, оларды талдау жүйелілігінің дербес кезеңі ретінде ғылымда да кең таралған. Қылмыс құрамы жайындағы қылмыстық құқық ғылымының жетістіктері мұндай жүйелік тәсілдің юриспруденциядағы нәтижелілігінің айғағы.

Қылмыс құрамын өзінше дербес, бірақ өзара байланысты элементтердің (объект, объективтік жақ, субъект және субъективтік жақ) жиынтығы деп қарастырып, қылмыстық құқық ғылымы тек осындай «жиынтық» қана қоғамға қауіпті іс-әрекеттегі қылмыстық белгіні аша алатындығын дәлелдеп отыр. Бұл элементтердің тым болмаса біреуінің болмауы басқа элементтерді бүтіндей жүйенің белгілерінен айырады, ал іс-әрекет, бұл жағдайда, қылмыс деп саралануға жатпайды.

«Қылмыс құрамы элементтерінің ішінде «тандаулысы» немесе маңызды-маңызды емесі болмайды», - дейді А.Н. Трайнин. Нақты қылмыстың құрамы болу үшін онда элементтер де түгел болуға тиіс. Кез келген элементтің болмауы құрамның болмауына алып келеді [25].

Қылмыс құрамы туралы ілімнің, бүтіндей жүйе ретінде, тек ғылыми-танымдық ғана емес, практикалық та маңызы зор, себебі қоғамға қауіпті іс-әрекетті қылмыстық-құқықтық саралау, егер іс-әрекеттің жүйелік сипатын ескермесе, заңдылықтың бұзылуына алып келеді, озбырлыққа жағдай тудырады.

Басқа қылмыстық-құқықтық және криминологиялық құбылыстарда элементтік құрам бар. «Құрам» ұғымы заң ғылымы үшін жаңалық емес. Сонда да әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды жүйелік талдаудың мүмкіндіктері әзірге толықтай пайдаланылған жоқ. Қылмыстық құқық пен криминологияның көптеген институттары, оның ішінде қылмыстық іс-

әрекеттер де жүйелік талдамаға алынған жоқ.

Заң ғылымының даму әдіснамасы мен логикасы, алдын алу практикасының талабы мен мүдделері, сотталғандарды қайта әлеуметтендірудің тиімділігін арттыру қылмыстық іс-әрекетті бүтіндей жүйе ретінде талдау керектігін көрсетіп отыр, ал оның элементтері біріккен кезде өздерінің бұрынғы қасиеттерін жоғалтып, мүлде жаңа сипат алады.

Қылмыстық іс-әрекетті біріктіруші жүйе ретінде сипаттағанда, бәрінен бұрын құрам мен оның элементтерінің жалпы ұғымына назар аудару керек. Бұл тұрғыда В.И. Протасовпен келісуге болады, ол элементтер жиынтығынан құрам құрылады, ал элемент – әрқашан да компонент, жүйенің бір бөлігі, яғни оның ішіндегі құбылыс. Элемент бастапқы ішкі бірлік, жүйенің функционалдық бөлігі, ал оның ішкі құрылымы бұл жүйеде ескерілмейтіндіктен, ол жай құбылыс болып саналады дейді [26]. Элементтің бұл аталған қасиетіне айрықша назар аудару керек. Бұл жүйелік құрылымның құрамына кіргендіктен элемент жай құбылыс деп, жүйенің бөлшектену шегі деп қарастырылуға тиіс. Қандай да бір жүйе құрамының элементтері өздерін құрайтын басқа элементтерге де бөлшектенуі мүмкін, ал олардың жиынтығы дербес зерттеуді керек ететін жаңа жүйе құрайды. Сондықтан да бұл жұмыстың мазмұнында қылмыстық іс-әрекеттің құрамын көрсететін барлық элементтердің ішкі құрылымының толық сипаттамасын бермейміз.

Егер пайдақорлық қылмыстық іс-әрекетті дербес жүйе ретінде қарастырсақ, онда оның өз құрамы бар деген тұжырым жасау керек. Әрине, «пайдақорлық қылмыстық іс-әрекеттің құрамы» ұғымы орынсыз болып көрінуі де мүмкін, себебі заң ғылымы ұзақ уақыт бойы бұл ұғымды қылмыстың ішкі құрылымымен байланыстырып келді.

Бірақ құбылыстарды жүйелік зерттеу процесінде «құрам» ұғымы, қолдану аясына қарамастан, аса маңыздылыққа ие болады. Оның көмегімен қылмыстың ішкі құрылымын ашуға болатындықтан ғана бұл ұғымды пайдалану мүмкіндіктерін ескермеу – жаңа құбылыстарды сипаттау үшін жаңа терминология ойлап табу керек дегенді білдіреді. Қалыптасқан ұғымдарды пайдаланудың ғылым үшін маңызы зор, сол арқылы терминологияның тұтастығы қамтамасыз етіледі, ал ол, өз кезегінде, теориялық ойлаудың ерекше тілі болып табылады.

Жаңа құбылыс жоқтан пайда болмайды, бұрынғы өткендерден туындайды, яғни жаңа теория ескі теория мен ескі терминологиядан туындайды. Кез келген басқа жүйелік құбылыс сияқты, қылмыстық іс-әрекеттің жалпы құрамы оның ішкі құрылымын құрайтын дербес элементтер жиынтығынан тұрады. Қылмыстық жазаның жүйелік құрылым ретіндегі жаңа қасиеттерін оның элементтік құрамының ашылуы арқылы

ғана көрсетуге болады.

Айта кететін бір жағдай, қылмыстық іс-әрекетті дербес элементтердің белгілі бір жүйесі ретінде қарастыру қажеттілігі 1970 жылдардың аяғы мен 1980 жылдардың басында ойластырылды, бұл кезде «қылмыстық іс-әрекеттің тетігі» термині ғылыми айналымға енгізілген болатын, ол объективтік шындықтың сыртқы факторлары мен қылмыс жасауға итермелейтін, оның орындалуына басшылық ететін ішкі, психологиялық процестер мен күйлердің өзара әрекеттестігі, байланысы түрінде көрініс табатын [27].

Сонымен, қылмыстық іс-әрекеттік тетігі дегеніміз – оны құрайтын ішкі және сыртқы элементтердің өзара әрекеттестігімен анықталатын динамикалық құбылыс.

Ол мынадай үш буыннан тұрады:

- 1) Қылмыстың себебі;
- 2) Қылмыстық әрекетті жоспарлау;
- 3) Қылмысты орындау және қоғамға қауіпті зардаптардың болуы.

Қылмыстық іс-әрекет тетігінің тұжырымдамасы О.В.Старковтың еңбектерінде жалғасын тапты, ол жүйелік тәсілді пайдаланып және «қылмыстық іс-әрекеттің себептік тетігі» терминін қолдану керектігін дәлелдеп, оның құрылымын төрт элемент түрінде көрсетті [28].

Бірақ бұл ғалымдардың еңбектерінде себептік тетіктің құрылымы жан-жақты берілгенмен, қылмыстық іс-әрекеттің және оның құрамының маңыздылығы кейінге ығыстырылған.

Қылмыстық іс-әрекетке жүйелік құрылым деп қарау оның құрамынан объект, субъект, объективтік жақ (объективтік мазмұн), субъективтік жақ (субъективтік мазмұн) сияқты дербес элементтерді бөліп алу керектігін көрсетті.

Қылмыстық іс-әрекет құрамының теориялық моделі қылмыстық іс-әрекеттің кез келген түрінің ішкі құрылымын сипаттайды. Бұл тұрғыдан алғанда, ол қылмыстық іс-әрекеттің жалпы құрамын береді, оны құрамдас элементтерге бөлшектеудің ғылыми аспабына айналады. Қылмыстық іс-әрекет элементтерінің арасындағы генетикалық байланыс олардың бүтіндігін, өзінше бір жүйе екендігін көрсетеді.

Қорыта келе айтатынымыз, қарама-қайшы екі санатты өзара салыстыру материалистік диалектика мен заң ғылымы үшін жаңалық емес. Құқық және құқықтық қатынас, материалдық және процессуалдық құқық, объективтік және субъективтік құқық, қылмыс және жаза, объект және субъект, қылмыстың объективтік және субъективтік жағы сияқты қарама-қайшы қосарланған санаттарды пайдалану тәсілі юриспруденцияда бұрыннан қалыптасқан. Бұл тәсіл шындық құбылыстарын, оның ішінде заң жүйелерін жүйелік зерттеу кезінде айрықша

методологиялық маңыздылық алады. Өз мазмұнының дербестігін сақтай отырып, олар өзара қандай да бір байланыстар мен қатынастарға түседі, бүтіндей жүйенің өзінше бір қаңқасын құрайды, оны біз қылмыстық-құқықтық ғылымдағы, методологиялық тұрғыдан мінсіз, қылмыс құрамы туралы ілімнен көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Карпец И.М.* Пределы криминологических исследований //Социалистическая законность. - 1968. - № 3. - С. 9-14.
2. Курс советской криминологии. - М.: Юридическая литература, 1985. - Т. 1. - 410 с.
3. *Номоконов В.А.* Преступное поведение: детерминизм и ответственность. - Владивосток, 1989. - 300 с.
4. *Алауханов Е.О.* Пайдакорлық-зорлық қылмыстардың алдын алу: Монография. - Алматы: Ғылым, 2005. - 310 б.
5. *Алауханов Е.О.* Криминология: Учебник. - Алматы: Жеті-Жарғы, 2008. - 665 с.
6. *Карпец И.И.* Современные проблемы уголовного права и криминологии. - М.: Юриздат, 1974. - 280 с.
7. *Ковалев М.М.* Основы криминологии. - М.: Юриздат, 1970. - 310 с.
8. *Карпец И.И.* Проблема преступности: Учебник. - М., 1969. - 290 с.
9. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. - М., 1953. - 1020 с.
10. *Яковлев А.М.* Преступность и социальная психология. - М., 1971. - 288 с.
11. *Ильин И.Л.* Путь духовного обновления. Собр. соч.: В 3-х томах. - М., 1999. - Т. 2. - 356 с.
12. *Игошев К.Е.* Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. - Горький: ГВШ МВД СССР, 1974. - 303 с.
13. *Гильский Я.И.* Криминология: Учебник. - СПб., 2002. - 380 с.
14. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. 2-е изд. В 26-х томах. - М.: АН СССР, 1955. - Т. 3. - 320 с.
15. *Блувитейн Ю.Д., Зырин М.И., Романов В.В.* Профилактика преступлений. - Минск: МинГУ, 1986. - 335 с.
16. *Кудрявцев В.Н.* Причинность в криминологии. - М.: Юриздат, 1968. - 300 с.
17. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан № 1 «О квалификации некоторых преступлений против жизни и здоровья человека» от 11.05.2007 года. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Казахской ССР, Пленума Верховного Суда Республики Казахстан, нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан (1968–2008 гг.). - Астана, 2008. - С. 855-859.
18. «Параграф» Ақпараттық жүйесі. «Қорқытып алушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының

2006 жылғы 23 маусымдағы № 6 нормативтік қаулысы. – 3 б.

19. «Параграф» Ақпараттық жүйесі. «Әскери қылмыстар жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 28 қазандағы № 6 нормативтік қаулысы. – 5 б.

20. *Елисеев С.А.* Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений. – Томск, 1989. – 287 с.

21. *Волженкин Я.В.* Служебные преступления. – М., 2000. – 295 с.

22. *Миненок М.Г., Миненок Д.М.* Корысть: Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб., 2001. – 287 с.

23. *Бородин С.В.* Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. – М., 1990. – 310 с.

24. Криминология / Под ред. А.И. Долговой. – М.: ИНФРА-НОРМА, 1999. – 402 с.

25. *Трайнин А.Н.* Уголовное право: Общая часть. – М., 1929. – 390 с.

26. *Протасов В.И.* Теория права и государства: Проблемы теории права и государства. – М.: Юрайт-М, 2001. – 277 с.

27. *Дубовик О.М.* Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. – М.: Академия МВД СССР, 1977. – 289 с.

28. Курс советской криминологии. - М.: Юридическая литература, 1985. - Т. 1. – 410 с.

РЕЗЮМЕ

В этой статье уделено особое внимание тому, что невозможно решить проблемы уголовно-правового делопроизводства, криминалистических и пенитенциарных вопросов, не изучив в превентивных целях закономерности и процессы конкретного криминогенного положения всевозможных видов преступлений имеющих место в нашей повседневной жизни.

Тем самым, автор остановился на особенностях криминологической науки основываясь на выводах и научных исследованиях известных ученых в этой сфере.

(Ernazarov G., Orazbakov R. Преступные действия: его механизмы)

SUMMARY

In this article special attention is paid to the fact that it is impossible to solve all the problems of criminal-legal records management, forensic and penitentiary questions, without studying in preventional purposes the patterns and processes of specific criminogenic situation of various types of crimes taking place in our daily life.

Thereby, author paid attention to the peculiarities of criminological science based on the findings and scientific studies by reputable scientists in this field.

(Ernazarov G., Orazbakov R. Criminal Acts: its Mechanisms)

ÜOS 638.1

G.A.TEMİRBAYEVA

Gazi Üniversitesi İşletme Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi

**TEORİK AÇIDAN KURUM KÜLTÜRÜ VE
SINIFLANDIRILMASI**

Toplumlar, kendi ihtiyaçlarını gidermek amacıyla zaman içinde kendi içlerinden farklı gruplar doğurmuşlardır. Bunlar arasında örgütler ön plandadır. Toplumun en önemli birimlerinden olan kurumlar hem özel sektörde hem de kamuda çok önemli işlevleri yerine getiren mekanizmalardır. Bu mekanizmaların topluma karşı belirli sorumlulukları olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Fakat kurumların, toplum kadar kendilerine ve çalışanlarına karşı da sorumlulukları vardır. Bu noktada bu sorumlulukları belirleyen en önemli faktörlerden biri kurumun kültürüdür. Kültür sayesinde çalışanlar, kurum içerisinde nasıl hareket edeceklerini kavrarlar ve buna göre hareket ederek çalıştıkları kurumu kar ve verimlilik olarak en üst düzeye çıkarmaya çalışırlar.

Anahtar kelimeler: Kurum kültürü, toplum, yaklaşım, davranış.

Тірек сөздері: әлеуметтік мәдениет, қоғам, тәсіл, тәртіп.

Ключевые слова: социальная культура, общество, подход, поведение.

Keywords: Social Culture, Society, Approach, Behavior.

Çağımızda insanlar yaşamlarının önemli bir bölümünü çeşitli kurumlarda ve o kurumun bir üyesi olarak geçirmektedirler. İnsanların her etkinliği bir kurum içindedir veya kurumla bağıntılıdır. Bu bağlamda, kurumların, kişilerin yalnız çalışma saatleri ile sınırlı yaşantılarını değil, tüm yaşamlarını ilgilendirdiği ve etkilediği söylenebilir. Öyle ki, günümüzde kurumla uygarlık eş anlama gelmiştir.

Kurumlar insan ilişkilerinin düzenlenmesinde kuvvetli birer toplumsal araçlardır. Bireylerin çok boyutlu ve çok nedenli davranışları kurumlarda ortaya çıktığı gibi, bu davranışlar diğer bireylerin davranışlarıyla ilişkilidir.

Her birinin davranışı çevrede bazı değişikliklere yol açarak ötekinin amacının gerçekleşmesine yardımcı olur.

Mal ya da hizmet üretmek amacıyla birçok insan durmadan çalışmakta ve birçok insan da bu çalışmalarını yönetmektedir. Tüm bu çalışmalar kurum adı

verilen bir işbirliği sistemi içerisinde sürdürülmektedir. Bu işbirliği ekonomik olabileceği gibi sosyal, kültürel, askeri, dinsel ve siyasal amaçlı da olabilir [1]. Kurumun basit bir tanımını yapmak çok zordur. Kurum kavramı birçok bilim dalına konu olmuş ve farklı bilim adamları tarafından farklı tanımlar yapılmıştır. Psikoloji bilimi kurumu, birden fazla kişinin bilinçli olarak koordine edilmiş faaliyetleri veya güçlerinden oluşan, karmaşık bir sosyal sistem olarak tanımlarken; sosyal açıdan kurumlar, küçük toplumlar olarak tanımlanmıştır.

İnsanlar tarafından araç olarak kullanılan kurallar, her kurum için vardır. Koçel'e göre kurum, bir düzen ya da düzenlemeyi ifade eder ve iş ile iş, iş ile insan ve insan ile insan arasındaki düzen ve düzenlemeler olarak tanımlanır. Kurum kavramı tanımlarının ortak noktası, toplumun temel yapı taşı olan insanların ortak bir amacı gerçekleştirmek için bir araya gelmiş olmalarıdır [2]. Bu noktada da insanları bir araya getiren yegâne unsurlardan biri kültürdür.

Kültür, kurumları saran toplumsal çevre şartlarının en önemli öğelerinden biridir. Bu nedenle kurumların yaşama ve gelişmelerini geniş ölçüde etkiler. Kurum kültürü kurum gerçeğinin görülmesine imkan veren düşünsel bir yapı yani bir paradigmadır. Bir paradigma kişilere kategoriler, rutin süreçler, iyi ve kötü çözüm önerileri sunar ve üyelerin kurumdan asıl davranacaklarını bilme yeteneklerini artırır. Diğer bir deyişle bir kurumun paradigması, kişilere paylaşılan yapılar, ortak dil ve referanslar sunarak kurumun içindeki bir probleme çözüm getirmede benzer yaklaşımlardan yol açmayı sağlar [3].

Tosun "nasıl ki bir ülkenin, bölgenin, kentin, kasabanın, köyün kültürü varsa bir işletme, bir kurum gibi değişik büyüklükte olan kurumlarında kültürleri vardır" görüşünü ileri sürerek her kurumun bir kültürünün olduğunu vurgulamıştır. Gerçekten, bir grup insan ortak bir amacı gerçekleştirmek için bir araya gelince ve bir birliği yeter bir süre devam ettirince, karşılıklı etkilerle, gruba özgü bir yaşama biçimi meydana getirirler. Bu konuda Koçel görüşlerini şöyle ifade etmiştir: "Her işletme organizasyonun da bir küçük toplum, bir küçük sosyetedir". Dolayısıyla bu küçük toplumunda bir "paylaşılan değerler seti" yani kültürü olacaktır.

Başka bir tanıma göre kurum kültürü, kurumlarda çalışanların düşünce ve davranışları için yol gösterici ya da bağlayıcı niteliğe sahip, kurumun tarihsel yaşam süreci içerisinde oluşmuş bilişsel ve normative oryantasyon bilgileri olarak tanımlanabilir.

Kurum kültürel yönden yaklaşımın temelleri insan ilişkileri yaklaşımına dayanmaktadır. Neo klasik yaklaşımı benimseyen kurum kuramcıları, kurum içindeki kültüre esas itibariyle davranışsal ve psikolojik yönden yaklaşmışlardır [4].

Kurum kültürünün sınıflandırılması

Harrison ve Handy'nin Sınıflandırması

Harrison ve Handy'nin kurum kültürü yaklaşımları birlikte açıklanacaktır. Çünkü Harrison kültürleri, güç kültürü, rol kültürü, görev kültürü ve birey

kültürü olarak sınıflamaktadır. Handy modelinde kültürler yunan mitolojisindeki tanrı isimleriyle ifade edilmekte ve Harrison modeliyle örtüşmektedir [5].

Rol Kültürü (Apollo)

Bu kültürde roller pozisyonları dolduran kişilerden daha önemlidir ve kurum en iyi bir rollere tanımlanmaktadır. Kurum tanımlanan rollere uygun kişileri işe almakta ve böylece bireysel katkıların ötesinde varlığını muhafaza etmektedir. Bu kültür sıklıkla bürokrasi ile anılmakta olup aşırı derecede biçimsel ve merkezidir.

Bu kültür ayrıntılı işlemler, yetki tanımlamaları iletişim prosedürleri, anlaşmazlıkları çözme konusunda yazılı kurallar koyma gibi özellikler taşır. Bu kültürde rol veya iş tanımlaması o işi yapan işgörender daha önemlidir. Bu kültürün etkililiği işgörenlerin kişiliklerinden ziyade, sorumluluklar ve işbölümünün rasyonelliğine bağlıdır. Rol kurumu sabit bir çevrede bulunduğu sürece başarılı olabilecek, çevre oligopoly ve monopol özellikler gösterdiği ölçüde başarısını sürdürecektir.

Rol modelinin simgesi tapınaktır. Tapınağın sütunları roller simgeler. Yarının, dünün bir tekrarı olarak Kabul edildiği bir anyaş için rol modeli idealdir.

Görev kültürü (Athena)

Görev kültüründe bir görev etrafında organize edilmiş disiplinler arası görev gruplarına önem verilir. Katılanların kendilerini disipline ettiği merkezi olmaya çalışma yolları esastır.

Görev kültürü, gruplara ve proje takımlarına son derece uyarlanabilen bir özellik gösterir. İş görenler bu kültürde işleri üzerinde yüksek derecede kontrole sahiptir. İş görenler işlerini kendi kendilerine kontrol edebilmeleri suretiyle güçlendirilmiştir.

Güç kültürü (Zeus)

Bu kültür merkezi otoriteden yayılan etki ve güç vasıtası ile merkeze bağlıdır. Bu kurumlar merkezi güç kaynaklarının isteklerine göre hareket edip, teamüllere göre çalışırlar. Bu kurumlarda çok az rol, bürokrasi ve prosedür vardır. Kontrol merkeze çağırma veya merkez tarafından görevlendirilen önemli kişiler vasıtası ile geniş bir biçimde merkez tarafından yapılır.

Birey kültürü (Dionysus)

Bu kültürde odak nokta bireydir. Var olan kurumsal yapı, kurum içerisindeki bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak ve desteklemek için vardır. Bu kültür avukatlık büroları, küçük danışmalık şirketleri ve sivil toplum kurumlarında görülebilir.

Güç, görev rol kültürlerinde kurum iş görenler için vardır. Bu kültür, herkesin kendi işini yaptığı, kimsenin başkasına karışmadığı, en önemlisi de kişilerin faaliyet gösterdikleri kurum dışında da varlıklarını koruyabilmelerinin

münkün olduđu ortamlarda işlerliğini korur. Ancak bu kültür geliştikçe, bütün iş görenler bu kültürün sağladığı yararlardan faydalanmak isterler ve sorumluluktan ve risklerden kaçınmanın tadına varırlar.

Toyohiro Kono'nun Sınıflandırması

Kono (1992) beş tür kurum kültüründen söz etmektedir: Canlı kültür, lider eksenli-canlı kültür, bürokratik kültür, durağan kültür ve güçlü lider eksenli-canlı durağan kültür.

1. Canlı kültür

Bu kültürde kurum üyeleri yeniliğe açıktır. Ortak değerleri paylaşır ve bir aile duygusu içerisinde hareket ederler. Kurumun amaçları açık bir şekilde anlaşılır ve iş görenler yaptıkları işlerin anlamını bilirler. Bilgi etkili bir biçimde çevreden elde edilir ve müşteri yönelimlidir. Kurumda hem dikey hem de yatay iletişim etkin bir şekilde işlemektedir. İş görenler işlerini diğer iş görenlerin beklentilerini sezinleyerek yerine getirirler. Kurum içerisinde karşıt fikirlerin ifade edilme serbestisi vardır. Hiyerarşik basamaklar arasında statü farklılıklarına çok fazla önem verilmez ve iş görenler ile yöneticiler arasında çok az bir sosyal mesafe vardır. Bu kültür, strateji üretme ve etkili bir biçimde uygulayabilmeye yatkın bir kültür olmasının yanı sıra yüksek verimliliğe sahiptir.

2. Lider eksenli ve canlı kültür

Bu kültürde kurum üyeleri çoğunlukla kurumun kurucusu olan güçlü bir lideri rol modeli olarak kabul ederler. İş görenler liderin yeteneklerine ve üst yönetimden gelen fikirlere güvenirlir. Yönetim tutarlı kararlar aldığı sürece bu tip kültürün işlerliği yüksektir. Fakat yönetim eskidiği ve yanlış kararlar almaya başladığı zaman bu kültür durağanlaşır.

3. Bürokratik kültür

Bu kültürün görüldüğü kurumlarda kurallar ve standartlar artış gösterir. İş görenlerin davranışları bu kurallarla sınırlandırıldığı için iş görenler risk almaktan kaçınırlar.

4. Durağan kültür

Bu tip kültürlerde eski davranış kalıplarının tekrarlanması esastır. Bilgi edinme biçimi kurum içerisinde yönelimli olup, kurumda çevre değişimlerine karşı bir duyarsızlık vardır. Bu tip kültür monopol piyasalarda çalışan kurumlarda ve kamu kuruluşlarında görülebilir.

5. Güçlü Lider eksenli durağan kültür

Bu kültürde üst yönetim kararlarını yanlış alması pahasına yetkici bir tutum sergiler. İş görenlerin işleri üzerinde herhangi bir inisiyatif kullanma hakları yoktur. Bu kültür, bir kurumda üst yönetim uzun yıllar aynı kaldığında gelişme gösterir.

Hofstede'in Kurumsal Kültür Analizi

Geert Hofstede'in kültür konusunda düşünceleri, bugüne kadar kültürel farklılıklar üzerine yapılmış en kapsamlı ampirik çalışmalardan birine dayanmaktadır. Hofstede (1980) kırk ülke üzerinde yaptığı ve ulusal kültürün kurumlar açısından sonuçlarını incelediği araştırmanın sonuçlarını dört başlık altında incelemektedir; güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireycilik kolektivism ve erillik-dişilik. Ek araştırmalar sonrası bunlara zaman oryantasyonu boyutunu katmıştır.

1. Güç Mesafesi Özelliği

Kültürün bu boyutu bir toplumda kurumlar ve kurumlaşmalar içindeki gücün dağılım biçimini; bu dağılımdaki farklılıkların, eşitsizliklerin üyeler tarafından benimsenme ve kabul edilme derecesini göstermektedir [6]. Dolayısıyla güç mesafesi, gücün toplumun bireyleri ve organizasyonlarında eşit olmayan bir şekilde dağılımı ile ilgilidir. Hofstede göre güç mesafesinin düşük olduğu toplumlarda; toplumdaki eşitsizlikler azaltılmış, toplumdaki herkes birbirine bağımlı, hiyerarşi rollerin eşitsizliği anlamında olup uygun bir biçimde oluşturulmuş, toplumun alt katmanında olanlar ile üst katmanında olan herkes birbirini kendisi gibi bir insan olarak görmekte, gücün kullanımı hukuki ve iyi ve kötüyü ayırt etmeye bağlı, herkes eşit haklara sahip, güçlü insanlar sahip olduklarından daha az güçlü görünmeyi denemekte, sosyal sistem sorgulanabilmekte, bir sosyal sistemi değiştirmenin yolu gücü yeniden dağıtmaktan geçmekte, değişik güç seviyesindeki insanlar kendilerini daha az tehdit içinde algılamakta, güçlü ve güçsüzler arasında gizli bir uyum söz konusu ve güçsüzler arasındaki işbirliği dayanışma temelinde oluşabilmektedir. Sosyal bir sistemi değiştirmenin yolu güç sahiplerini değiştirmektir. Birilerinin gücü diğer insanlar için potansiyel bir tehdittir. Güçlü ve güçsüzler arasında gizli bir çatışma vardır. Güçsüzler arasındaki işbirliği insanların birbirlerine olan güveninin düşük olması nedeniyle zordur. Hofstede, düşük güç mesafesi yaşayan toplumlara örnek olarak Avusturya, İsrail, Yeni Zelanda ve İrlanda'yı göstermiştir. Yüksek güç mesafesinin yaşandığı ülkelere ise Malezya, Meksika, Güney Kore, Hindistan, Panama, Guatemala, Filipinler ve Venezuela'yı örnek vermiştir. Hofstede'nin yapmış olduğu araştırmada Türk toplumu, güç mesafesinin yüksek olduğu toplumlar arasında yer almaktadır [7].

2. Belirsizlikten Kaçınma Özelliği

Belirsizlikten kaçınma bir toplum üyelerinin kesinlik olmayan, kuşku uyandıracak durumlar karşısında kendilerini ne ölçüde rahatsız ve tehdit altında hissettikleri ve bu durumdan ne ölçüde kaçındığını ifade etmektedir. Bilginin yetersiz ya da açık olmaması, değişmelerin hızlı ve öngörülemez gelişmesi, yüksek düzeyde karmaşıklık durumunun söz konusu olması halinde, bir toplumun duyacağı tedirginlik, belirsizlikten kaçınma boyutuyla açıklanmaktadır. Toplumda aşırı belirsizlik tahammül edilemez bir gerilim

yaratır ve toplumlar bu gerilimle başa çıkma yöntemleri geliştirirler. Bu yöntemler din, teknoloji ve hukuk alanları ile ilgilidir. Teknoloji, insanın yarattığı maddi şeyleri; hukuk, sosyal davranışa rehberlik eden formal ve informal kuralları; din, bilinmeyenin bilgisini gösterir. Belirsizlikle başa çıkma yolları toplumların kültürel mirasıyla ilişkilidir. Belirsizlikle başa çıkma yolları okul, aile gibi temel kurumlar vasıtasıyla transfer edilir ve desteklenir. Kurumlar açısından belirsizlik kavramı, sıklıkla çevre kavramıyla ilişkilendirilir. Belirsizliğin kaynağı olarak çevre, kurumun doğrudan kontrolü altında olmayan her şey olarak ele alınır. Belirsizlikten kaçınmanın düşük olduğu toplumlara örnek olarak Singapur, Danimarka, İsveç, Hong Kong, İngiltere, ABD ve İrlanda'yı vermektedir. Hofstede'in araştırmalarında Türkiye, belirsizliğe toleransın düşük olduğu ülkeler arasındadır.

3. Bireycilik-Kollektivizm Özelliği

Kültürün bu boyutu bir toplumdaki insanların bir arada veya toplu olarak gösterdikleri davranışları ile ilgilidir. Hofstede'ye göre bireycilik, belirli bir toplumda topluluk veya bireyler arasındaki ilişkileri tanımlar. Çekirdek aileler, büyük aileler ve kabileler gibi insanların birlikte yaşama yollarını yansıtır. Bir başka deyişle, bireycilik-kollektivizm bir toplumun ilişkilerinin insanların daha çok kendilerinin ve birinci dereceden yakınlarının geçimiyle ilgili olduğu gevşek bir toplumsal çerçeve içinde mi, yoksa kişilerin grup içi ve dışı insanlar arasında ayrıma giderek, grup içi üyelerin kendilerine bakmalarını beklediği sıkı bir toplumsal çerçeve içinde mi örüldüğünü gösterir [8].

Eril ve Dişil Özellikler

Kültürün bu boyutu toplumdaki cinsiyetlere yüklenen rolleri ifade etmektedir. Cinsiyet rolleri, aile, okul ve akran grupları içerisinde sosyalizasyon yoluyla transfer edilir. Yetişkinlik öncesi sosyalizasyon erkekler için daha iddiacı, kadınlar için daha terbiye edici bir şekilde oluşabilir. Dişil kültürün göstergeleri; insana ve insanlar arası ilişkilere yüksek önem verme ve yaşamın genel niteliğini önde tutma şeklinde ortaya çıkar. Dişil kültür geleneksel anlamda toplumlarda genellikle kişilikle özleştirilen şefkatli, merhametli, nazik, sadık, çocuklara karşı sevgi dolu, başkalarına karşı duyarlı olma gibi özellikleri içermektedir. Uyuşmazlıkların tartışılarak çözülmesi yolu tercih edilir. Kadınsı değerlerin ön planda olduğu kültürlerde ise kişiler arası uyum ve anlaşma çok önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı, uyuşmazlıklarda çatışmaya girmektense, örtbas etme yoluna gidilir. Mutluluk ve kişiler arası huzur, başarı ve güç elde etmekten daha ön planda tutulur.

Günümüzde kurum kültürü, kuruluşların rekabet avantajı kazanmalarında önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü kurum kültürü, işletmenin amaçları, stratejileri ve politikalarının oluşmasında önemli bir etkiye sahip olduğu gibi, yöneticilerce seçilen stratejinin yürütülmesini kolaylaştıran ya da zorlaştıran bir araçtır. Paylaşılan ortak değer, inanış ve davranışlara sahip olmayan zayıf kurum

kültürleri, belirlenen kurum stratejisini yürütme aşamasında güçlü kültüre sahip organizasyona kıyasla kurum içi ve çevresel ilişkilerinde davranış çabukluğu ve ataklığı gösteremedikleri için, güçlü kültüre sahip rakiplerinin gerisinde kalırlar.

İşletmeler, daha verimli, daha güçlü olmak ve müşteri memnuniyetini sağlayarak rekabet avantajı sağlamak istemektedir. Bunu yapmanın temel koşulu da işletmede ortak bir kültür yaratarak sinerji oluşturmak ve bu kültürün devamlılığını sağlamaktır.

КАУНАҚСА

1. *Hasan Tutar*, Kurumsal İletişim, Birinci Basım. Seckin Kitabevi, Ankara: 2003.
2. *Öztekin, A.* (2002). Yönetim Bilimi, Ankara: Siyasal Kitabevi.
3. *Atay, K.* (2001). “Okul kültürü”, Kuramdan Uygulamaya Eğitim Yönetimi.
4. *Şişman, M.* (1994). Kurum Kültürü (Eskişehir İl Merkezindeki İlkokullarda Bir Araştırma), Anadolu Üniversitesi.17.
5. *Terzi, A.R.* (2000). **Orgüt kültürü**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
6. *Hofstede, G.* (1989). “Corporate Culture: Organizing for Cultural
7. *Terzi, A.R.* (2000). **Orgüt kültürü**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
8. *Bakan, İ., T. Büyükbeye ve Ç. Bedestenci* (2004). Kurum Kültürü Teorik ve Ampirik Yaklaşım, İstanbul: Alfa Akademi.

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада корпоративтік мәдениеттің қалыптасуы, оның анықтамасы және түрлері теориялық тұрғыдан зерттелген. Сонымен қатар, бұл мақалада корпоративтік мәдениет шетелдік ғалымдардың тәсілі бойынша классификациясы қарастырылған.

(Темирбаева Г.А., Теориялық тұрғыдан корпоративтік мәдениет және классификациясы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается теоретический аспект формирования корпоративной культуры, его определение и виды. Также в данной статье изучается классификация корпоративной культуры с точки зрения зарубежных ученых.

(Темирбаева Г.А., Корпоративная культура и классификация с теоретической точки зрения)

SUMMARY

This article deals with the theoretical aspect of corporate culture, its definition and types. Also in this paper we study the classification of the corporate culture from the perspective of foreign scientists.

(Temirbayeva G. A., Theoretical aspect of corporate culture and its classification)

ӘОЖ 338.04 584 5

Г.Ж.БАЙБОСЫНОВА

экономика ғылымдарының кандидаты, доцент

А. Ясауи атындағы ХҚТУ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ

Қазақстан Республикасының индустриалдық-инновациялық даму стратегиясы инновациялық белсенділікті жоғарылатуды мақсат еткен. Инновациялық қызметке мемлекеттің тікелей ықпал етуінің негізгі құралы мемлекеттік инновациялық саясат болып табылады. Инновациялық кәсіпкерлік экономикалық қызметтің ерекше түрі ретінде инновациялық процестің негізгі қозғаушы күші. Инновациялық кәсіпкерлікті жетілдіруді нарықтық механизмдер арқылы тиімді дамытудың басымдықтарын анықтау, жүйесін жетілдіруді қарастыру, инновациялық кәсіпкерлік мәселелеріне көңіл аудару өзекті болып табылады.

Тірек сөздері: кәсіпкерлік, инновациялық кәсіпкерлік, иновациялық саясат, белсенділік, лизинг, инфрақұрылым, шағын бизнес, қолдау.

Ключевые слова: предпринимательства, инновационное предпринимательство, инновационная политика, активность, лизинг, инфраструктура, малый бизнес, поддержка.

Keywords: entrepreneurship, innovative entrepreneurship, innovation policy, activity, leasing, infrastructure, small business, support.

Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық бағдарламасы елімізде инновациялық кәсіпкерліктің дамуы және қолдауына арналған мемлекеттік саясаттағы қажетті шараларды іске асыруды қарастырады. Инновациялық кәсіпкерлікті зерттеп, даму стратегияларын жасау ел экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз етуде өте маңызды.

XX ғасырдың басында Й.Шумпетер кәсіпкерлердің инновацияны тарату жолымен жетуге болатын экономикалық даму теориясын қалыптастырды. Кәсіпкер деп барлық бизнесмендерді емес, жаңа

өндірістің негізін салушылар немесе жаңа технологияны қолданатындарды түсінді. Инновация - өндірістік факторлардың ғылыми ұйымдастырылған комбинациясы, қозғаушы кәсіпкерлік күш деп Й.Шумпетер анықтама берді [1].

80-ші жылдары шағын ең жаңа технологиялық фирмалардың санының көбеюіне байланысты олардың инновациялық үлесі де өсті.

XXI ғасыр жүз жылдық ғаламдық инновацияның өркендеу ғасырына айналатынын қазіргі әлем елдерінің тәжірибесі көрсетіп отыр [2].

Қазақстан Республикасындағы инновациялық процестерге отандық ғалымдардың еңбектерінде негізгі орын берілген, инновация - негізгі капиталды (өндірістік қорларды) жаңарту және олармен өндірілетін өнімдерді ғылымның жетістіктерін, техникаларды, технологияларды енгізу нәтижесіндегі қызмет. Бұл қоғамдық өндірісті жетілдірудің заңды, объективті процесі [3].

Инновациялық кәсіпкерлікті экономикалық пайданы инновацияларды жасау және ұлттық экономиканың барлық сфераларында белсенді таратумен байланысты ерекше коммерциялық қызметті түсіну керек.

Инновациялық кәсіпкерлік субъектілеріне инновациялық қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар және ұйымдар жатады.

Инновациялық кәсіпорындардың қызмет жасауының мақсаты болып технологиялық немесе өнімдік инновациялардан пайда табу болып табылады. Алға қойылған мақсаттарға жету үшін инновациялық кәсіпорындар келесі міндеттерді шешеді:

- зерттемелерді және жаңа ғылыми ойларды іздеу және оларды бағалау;

- қажетті инвестициялық ресурстарды іздеу;

- нәтижелі басқару үлгілерінің жобаларын жасау.

Инновациялық кәсіпкерліктің басты қызметтерінің бірі болып ғылыми-техникалық және өндірістік сфералардың арасында делдалдық. Инновациялық кәсіпорындардың қызметі инновациялық өнім жасаумен немесе жаңа ғылыми-техникалық шешімдерді коммерциялық қолдануға дейін жеткізуімен байланысты ғылыми-техникалық ұйымдар және шаруашылық субъектілерімен амалсыз жасалған шығындардың қысқартуына жағдай жасайды.

Қазіргі таңда инновациялық кәсіпкерліктің қажеттілігін келесілер айқындайды:

- өндірістің интенсивті факторларының күшеюі, олар ғылыми-техникалық прогрессті экономикалық әрекеттің барлық салаларында қолдануға ықпал жасайды;

- жаңа техниканы құру мен енгізудің тиімділігін арттырудағы ғылымның анықтаушы рөлі;

- жаңа техниканы құру, игеру мерзімін елеулі қысқарту, өндірістің техникалық деңгейін жоғарылату, ғалымдар мен жаңашылдардың шығармашылығын жаппай дамыту қажеттілігі;

- ғылыми-техникалық өндірістің ерекшелігі, шығындар мен нәтиженің белгісіздігі, зерттеудің айқын көрінетін көп варианттылығы, қатер және мүмкін теріс нәтижелер;

- жаңа өнімді игеру барысында шығындардың көбеюі және экономикалық көрсеткіштердің нашарлауы;

- техника мен технологияның жедел моральдық ескіруі және т.б.

Инновациялық кәсіпкерлікті дамытудың мақсаты еліміздің бәсекеге қабілетті елдердің қатарына қосылуы, кәсіпкерліктің ахуалын жақсарту.

Қазіргі уақытта елдер арасында жан-жақты тұрақты байланыстар қалыптасып келеді. Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік банк, трансұлттық корпорациялар сияқты институттардың осыған дейін де әлемдік экономикада билік жүргізіп келуі, Қазақстан сияқты дамушы елдерге тезірек инновациялық игіліктерді игеруге түрткі болуда. Өйткені, әлемдік шеткері жатқан дамушы елдер шикізат жеткізуші қызметін атқарып, ал аталмыш институттардың құрылуына негіз қалаған орталықтағы іргелі мемлекеттердің оны өңдеп, оларға қайта сату болашақта шикізатқа бағытталған мемлекеттердің әлемдік тауар нарықтарындағы жағдайларға тәуелді болып қалу қаупін туғызады. Әлемдік тәжірибеде көрсеткендей, шикізат қорына бай кейбір елдер осы сектор арқылы едәуір табысқа ие болады да, индустрияның жаңа салаларын дамытуға ынталанбайды. Алайда, шикізат қоры бір кездері сарқылатындықтан да, тұрақты даму тұрғысынан алғанда шикізатты ел елеулі қиыншылықтарға кездесуі мүмкін. Бастапқыда шикізаттық мемлекеттер саналатын Латын Америкасы, Мексика және Бразилия елдері, Шығыс Азиядағы Оңтүстік Корея, Сингапур мемлекеттері инновациялық саясаттарды қолдану, яғни сервистік-технологиялық экономикаға өту арқылы өркендеуге қол жеткізуге болатынын дәлелдеп берді. Шығыс Азия елдерінің тәжірибесін қабылдау Қазақстан үшін тиімді болатынын нақты жағдай байқатып отыр [4].

Қазақстан кәсіпорындарының инновациялық белсенділігін дамыту негізгі республиканың ғылыми-техникалық әлеуеті болып табылады.

Облыстар бойынша мәліметтерді салыстырсақ, инновациялық өнім шығаратын кәсіпорындар саны кейбір облыстарда артқандығын көрсетеді, мысалы 2008 ж. Ақмолада 8 кәсіпорын болса, 2014 ж. 11-ге жеткен, ал Алматы қаласында 2008 жылы 183 кәсіпорын болса, 2014 ж. бұл көрсеткіш 148 кәсіпорынға азайған [5].

Кейбір аймақтардағы кәсіпорындар инновациялық бағытта қарқын алып келеді. Мысалы: Шығыс Қазақстанда 2014 жылғы көрсеткіш бойынша өнім көлемі 110 миллиард теңгеге жеткен. Бұл өңірдегі барлық өнеркәсіп аймақтық Үдемелі индустриалды-инновациялық даму картасына енген. Олар өнімдерін ішкі нарықтан бөлек, алыс және жақын шетелдерге де жеткізеді. Еліміз бойынша әрбір инновациялық тауардың бесіншісі Шығыста шығарылады. Әсіресе тиган құймалары, машина жинау саласындағы қондырғылар мен тиекті арматура үлкен сұранысқа ие. Өңір бойынша Үдемелі индустриалды-инновациялық даму картасына құны 846 миллиард теңге болатын 76 жоба енген, соңғы 5 жылда 8 мың жаңа жұмыс орны ашылуда.

Статистика агенттігінің мәліметтерінен инновациялық өнімдердің ЖІӨ-дегі үлесі 2009 ж. 0,51 пайыз болса, 2011 жылы 0,86 пайызға жеткендігін көруге болады кесте 1.

Кесте 1. Инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі, % 2005-2014 жж.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі, %	1,58	1,53	1,19	0,69	0,51	0,66	0,86	1,25	1,69	1,55

Алайда, 2014 ж. бұл көрсеткіш 1,55%-ды құрады. 2009 жылмен салыстырғанда кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі 4%-дан 8%-ға дейін екі есе өсті, яғни инновациялық өнімдер көлемі де 7 есеге артты. Қазақстанның индустриалдық-инновациялық даму бағдарламасында кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін 2020 ж. -20% -ға жеткізу көзделген. Бірақ осы өсу жылдамдығымен аталған көрсеткішке жету қиындығын көрсетеді.

Шағын инновациялық бизнесті дамытуға кедергі жасайтын негізгі факторлар:

- кәсіпорындардың меншікті қаражаты болмауы;
- қаржы көздеріне, нарыққа қолжетімділіктің шектеулігі;
- салалық конструкторлық бюролар санының жетіспеушілігі;
- ғылыми-техникалық кадрлардың аздығы және әлсіз менеджмент;
- ел территориясында біркелкі емес сервистік инфрақұрылым объектілерінің орналасуы.

Жалпы алғанда, бизнестік зерттеулердің нәтижесі бойынша, бар кәсіпорындардың дамуына және жаңасын құрудағы негізгі кедергілер қаржы мен кадр мәселесіне байланысты болып отыр.

Кәсіпкерліктің қалыптасу және дамуында материалдық-техникалық қолдау - инкубаторлар, технопарктер, индустриалдық аймақтар, лизингтік

және факторингтік компаниялар, франчайзинг және басқалар болып табылады.

Кәсіпкерліктің инновациялық түрлерін дамытуда лизингтің маңызы зор. Өйткені кез келген инновациялық кәсіпорын ашу үшін алдымен кәсіпорынға толық технологиялық циклды қамтамасыз ететін құрал жабдықтар қажет. Ал, жаңа технологиялар қымбат тұрады, және оны кез келген кәсіпкер сатып ала алмайды. Бұл мәселені шешудің бірден бір жолы қажетті құрал жабдықтарды лизингке алу болып табылады.

Шаруашылықтың инновациялық түрлерінің бірі саналатын лизинг жүйесі шетелдік техникалық потенциалды қолдану және оны жергілікті өндіріске енгізу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Бұл жағдай елімізде қалыптасып келе жатқан инновациялық потенциалды қалыптастыру мен дамытуға жаңа мүмкіншіліктер ашады. Қазіргі таңда ел экономикасын инновациялық даму жолына өткізу мәселесі технология мен еңбек қатынастарын үйлестіру және басқару саласына жаңалықтар енгізу арқылы тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады. Сол себептен, отандық өндірісті дамытудағы инновациялық фактордың рөлін күшейту үшін кәсіпорындарды түбегейлі жаңартуға және бәсекеге қабілетті өнімдерді шығаруға мүмкіндік беретін лизингті қайта құру тетігі қолданылуы қажет.

Бизнесті ұйымдастырудың франчайзингтік формасы кәсіпкерлер қызметінің белсенділігін арттырады. Ал, бұл жағдай сәйкесінше әріптестер арасында басқару функциясын үлестіру бойынша, өзара қатынастың қағидасы мен мәдениеті бойынша, бірігіп қызмет атқарудың барлық үрдісінің ақпараттық қамтамасыз етілудің негіздемесі мен әзірлемесін қажет етеді [6, 175 б].

Қазақстан Республикасында соңғы 10 жылда франчайзингтік жүйелердің саны 2,8 есеге артып, 150-ге жетті. 2002 жылдан бастан елімізде франчайзингтік заң іске асуда, 1000-нан астам франчайзингтік нүктелері бар. Франчайзингтік компанияларда құрылған жұмыс орындарының саны көбеюде.

Инновациялық кәсіпкерлікті дамытуда, мемлекет инновациялық кәсіпорындар жүйесін қалыптастыру және оларды жандандыру жөнінде ел басшылығы елдің экономикасын инновациялық жолмен дамытуды қамтамасыз ететін бірқатар шараларды қабылдады. Дүниежүзілік тәжірибе көрсетуіне қарағанда, шағын инновациялық кәсіпкерлікті қолдау мемлекеттік ғылыми-техникалық саясаттың басты бағыты. Сонымен қатар ғылыми-техникалық саясаттың басты бағыты – шағын инновациялық фирмалардың қызметін тікелей қаржыландыру.

Шағын инновациялық кәсіпкерлерліктің саны көбейіп, инфрақұрылымының дамуы мен мемлекет тарапынан қолдау тапқанда

ғана шағын бизнес алдында өз міндеттерін жүзеге асырып, экономиканың дамуына үлес қосары анық. Қазақстандағы ғылым мен инновациялық қызмет саласының дамуы бара-бара экономикалық мақсаттың сәйкестігіне көбірек бағынады. Қазақстан сегменті инновациялардың дүниежүзілік әлемінде қалыптасып келе жатыр. Дәл осы аспектілер инновациялық қызмет саласында қазіргі процестерді айқындайды және ұлттық ғылыми-техникалық жүйенің қалыптасып жатқан рыноктық қатынастар шындықтарына бейімделу саясатының ерекшеліктерін анықтайды.

Шағын инновациялық бизнесті дамыту үшін мынадай шаралар кешенін жүзеге асыру қажет:

1. Инновациялық аймақтық кластерлерді дамыту бағдарламасын әзірлеу және іске асыру.

2. Ғылым және инновациялық қызметті инвестициялау үшін салықтық ынталандыруды жасау.

3. Ғылыми-зерттеу орталықтары, жоғары оқу орындары мен шағын инновациялық компаниялардың халықаралық тетіктерін қосуды қамтамасыз ету, ғылыми зерттеулер коммерцияландыру жүйесін әзірлеу.

4. Инновациялық бизнес үшін жоғары құзыретке ие топ-менеджментін оқыту жүйесін жасау.

2020 жылға қарай инновациялық инфрақұрылым қызметі мен перспективалық инновациялық жобаларды қолдауға өңірлік бюджеттен қаржыландыру үлесі едәуір ұлғаюы тиіс.

Басым инновацияларды ескере отырып, өңірлік дамуды және инфрақұрылымды жоспарлауды күшейту керек. Инновациялық шағын бизнестің артықшылығы біртіндеп арта түседі. Әзірленген технологиялар үшін университеттер мен өнеркәсіптік зерттеу зертханалары базасында стартаптар құрылатын болады. Жобаларды коммерцияландыру алаңы өнеркәсіптік инновациялық кластерлер болады. Шағын кәсіпкерлік субъектілерін қолдаудың жергілікті инновациялық инфрақұрылымын құру. Инновациялық салада шағын кәсіпкерлік субъектілерінің аймақаралық және халықаралық ынтымақтастық қатынастарын дамыту.

Инновациялық кәсіпкерлікті құқықпен қамтамасыз етуде, яғни «ғылыми-техникалық және инновациялық кәсіпкерлікті қолдау туралы», «шағын инновациялық фирмаларды қалыптастырушы инкубаторлар мен технопарктер туралы» заңдарды қабылдау. Қазақстанда инновациялық ойларды өмірге енгізетін зерттеушілерді қолдайтын орындар қызмет атқарады, сонымен қатар инновациялар мен жаңалықтар және технологияларды дамыту орны құрылады.

Инновациялық кәсіпкерлікті дамытудың маңызды бағыттары жоғары оқу орындарында да жоғары оқу орындарынан кейін де, оның ішінде шетелдерде оқуды, сондай-ақ мұндай бағдарламаларды қаржыландыруда мемлекет қатыса отырып, жұмыс істейтін менеджерлердің біліктілігін арттыру үшін қысқа мерзімді курстарды, семинарларды, дөңгелек үстелдерді қамтитын инновациялық кәсіпкерлік саласындағы кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесін құру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Шумпетер Й.* Теория экономического развития. – Москва: Директмедиа Паблшинг, переизд. 2008. –401 с.
2. *Ельцов О.* Конкурентоспособная промышленность Казахстана: мираж или перспектива. //Аль Пари. 2003, № 1, 17-19 стр.
3. *Жан-Поль Бландиньер.* Реиндустриализация России: насколько пригоден Европейский опыт. // Экономист, 2005, №5. –35-36 стр.
4. *Бабаев Ф.А., Борисов В.Н.* Инновационный фактор оценивания результативности управления в промышленности// Проблемы прогнозирования. – 2005. - №4. – 136-142 стр.
5. ҚР статистика агенттігінің ресми интернет-ресурсы www.stat.gov.kz
6. *Исабеков Б.* Кәсіпкерлікті өркендетудің индустриалды-инновациялық негіздері. – Түркістан: Тұран баспасы. – 2008. – 336 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются основные факторы сдерживающие развитие малого инновационного бизнеса, а также проблемы инновационного предпринимательства в Казахстане. Автор предложил некоторые меры по их устранению и развитию в будущем инновационного предпринимательства в стране.

(Байбосынова Г. Развитие и поддержка инновационного предпринимательства в Казахстане)

SUMMARY

This article discusses the main factors hampering the development of small innovative businesses, as well as problems of innovative entrepreneurship in Kazakhstan. The author proposed some measures to address them in the future and the development of innovative entrepreneurship in the country.

(Baibosynova G. Development and Support of Innovative Business in Kazakhstan)

ӘОЖ 658.3.584.5

Б.Ж.АЛЬМУХАМБЕТОВА

Экономика ғылымдарының кандидаты,
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті м.а.

Р.И. ЕРМАНКУЛОВА

Экономика ғылымдарының кандидаты,
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШИПАЖАЙ-САУЫҚТЫРУ
КЕШЕНДЕРІНДЕ ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫ
ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ**

Бұл мақалада Қазақстандағы шипажай-сауықтыру қызметі нарығының қазіргі таңдағы жағдайына талдау жасалған. Шипажай-сауықтыру қызметі нарығының дамуын тежеп отырған факторлар айқындалған. Шипажай-сауықтыру кешендерінде еңбек ресурстарын басқаруды жетілдіру бойынша тәжірибелік ұсыныстар берілген. Шипажай-сауықтыру кешендерінде білікті кадрларды дайындау қажеттілігі туралы тұжырымдар жасалған.

Тірек сөздері: шипажай-сауықтыру қызметі нарығы, еңбек ресурстары, басқару, кадрларды дайындау, кадрларды оқыту.

Ключевые слова: рынок санаторно-оздоровительных услуг, управление, трудовые ресурсы, подготовка кадров, обучение кадров.

Key words: market of sanatorium services, management, human resources, training.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарының ұзақмерзімді приоритетті бағыттарының бірі азаматтардың денсаулығы болып табылады. Осы стратегия негізінде «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсаты елдің орнықты әлеуметтік-демографиялық дамуын қамтамасыз ету үшін Қазақстан азаматтарының денсаулығын жақсарту болып табылады [1].

Денсаулық сақтау сферасындағы мемлекеттік саясат бағыттарының бірі шипажай-сауықтыру кешендерін дамыту болып табылады. Қазіргі таңда шипажай-сауықтыру кешендерін дамыту кезек күтірмейтін өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Себебі, шипажайлар көрсететін қызметтердің әлеуметтік-экономикалық тиімділігі бірінші кезекте,

тұрғындар арасында науқастар санының азайымымен, өміршеңдіктің ұзаруымен, еңбекке белсенді тұрғындар санының артуымен, жарақаттардың азайуымен сипатталады.

Адам – ұдайы өндіріс процесінде басты өндірістік күш ретінде қатыса отырып – «демалыс», «сауықтыру» қоғамдық өндірістің интенсификация факторы ретінде ортаға шығады. Аймақ деңгейінде бұл миграциялық үрдістердің қалыпты болуына септігін тигізеді, еңбек ресурстарының бір аймақта шоғырлануына, науқастар санының азайымына, еңбек өнімділігінің артуына, бос уақытты дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді [2].

ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметтері бойынша шипажай-сауықтыру кешендерінде жұмысшылардың сауықтыру шараларын ұйымдастыру созылмалы аурулардың күшею санын 2-6 есеге және де ауруханада емделу қажеттілігін 2,4 есеге азайтады. Шипажайларда емделуден кейін 2-3 есеге мерзімдік және тұрақты еңбекке қабілетсіздік азаяды [3].

Қазіргі таңда шипажай-сауықтыру кешендері қызметінің сапасын арттыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Жақын уақытта шипажай-курорт сферасы сегменті басымдықпен дамитын болады, ал отандық шипажай кешендері шетелдік шипажай-курорттармен төмен баға есебінен бәсекелесе алады. Сонымен, қызметтердің жаңа түрі қалыптаса бастайды және шипажай инфрақұрылымы әлдеқайда кенейетін болады.

Бүгінгі таңдағы отандық шипажай-сауықтыру және курорт-туристік кешендердің жағдайы, сонымен бірге шипажай-сауықтыру мекемелері көрсететін қызметтер келесі заңдылықтармен және даму тенденциялармен сипатталады:

- еліміздегі барлық аймақтарда демалыс пен емдеуді тиімді ұйымдастыру үшін жағдайлар бар, ал жекелеген аймақтар сауықтыру және демалысты ұйымдастырудың рекреационды және сервистік мүмкіндіктеріне ие, және олар шетелдік алдыңғы қатарлы емдеу мекемелерінің емдік эффекті мен қызмет көрсету деңгейіне бірқатар деңгейде сай келеді;

- қоғамдық денсаулық сақтау, қайта қалпына келтіру, сауықтыру және емдеу жүйесіндегі мемлекеттік шипажай-сауықтыру мекемелерінің салыстырмалы түрде үлесінің қысқаруы есебінен жеке және ведомствалық шипажай-сауықтыру ұйымдары дамып келеді, олар абсолюттік көріністе тұтынушылардың көпшілік бөлігін, соның ішінде балалар мен жасөспірімдерге қызмет көрсетуді арттырып келеді;

- шипажай-сауықтыру ұйымдарының материалдық-техникалық базасының дамуына жеке және ведомствалық инвестициялардың артуы соңғы жылдары ұйымның инфрақұрылымын жақсартуға мүмкіндік береді, сонымен бірге, қызмет көрсету сапасын және аймақтарда, соның ішінде оңтүстік курорттық аймақтарда, жекелеген пансионаттар мен демалыс үйлерінде әлеуметтік қызметтің осы түрінің ұсынысын арттыруға алып келіп отыр;

- елдегі шипажай-сауықтыру әлеуеті жыл ішінде толық көлемде қолданылмай отыр, бұл еңбектің ерекше жағдайымен және азаматтардың демалуға деген көзқарасымен түсіндіріледі, сонымен бірге қолжетімді ақпараттың жоқтығы, шипажай-сауықтыру ұйымдары ұсынатын қызмет көрсетудегі әлсіз маркетингтік технологияларда әсерін тигізіп отыр;

- шипажай-сауықтыру ұйымдарын басқару жүйесінің ғылыми негізделген талаптарын қалыптастыру қажеттілігі артып отыр. Себебі, көптеген аймақтық шипажайлар шипажай-сауықтыру қызметінің отандық стандарттарына сәйкестік сертификаттарға ие емес, бұл алдыңғы қатарлы және шетелдік турагенттіктермен, корпоративтер мен жеке әлеуетті клиенттермен олардың жұмыс істеуіне мүмкіндік бермейді;

- өмір сүру сапасын жақсартуға және «Саламатты Қазақстан» ұлттық бағдарламасын жүзеге асыру негізінде жыл сайынғы сауықтыру, курорт ісін дамытудың аймақтық және жергілікті бағдарламаларын республикалық бағдарламалармен үйлестіре отырып жүзеге асыру бағытында бір мемлекеттік саясатты қалыптастыру қажеттілігі туындап отыр.

Шипажай-сауықтыру қызметінің қажетті даму қарқынын қамтамасыз етудің маңызды шарттары осы сфера мен осы сфераға қатысты әлеуметтік-экономикалық қызмет түрлерінің қызмет етуінің нормативтік құқықтық негіздерін жетілдіру болып табылады.

Шипажай-сауықтыру және шипажай-курорт қызметтері сферасында әлеуметтік-экономикалық және ұйымдастырушылық қатынастарды реттеуші, сонымен бірге елдегі шипажай-сауықтыру қызметінің дамуын қамтамасыз етуші маңызды нормативтік-құқықтық құжат шипажайларды дамыту бойынша мақсатты бағдарламалар болып табылады. Бірақ бұл бағдарламалар толығымен орындалмай отыр.

Сонымен қатар шипажай-сауықтыру кешендері қызметінің сапасын арттыру білікті кадрларсыз мүмкін емес, бұл кадрларды дайындау мемлекеттік медициналық университетте жүргізіледі. Бірақ, жаңа мемлекеттік білім беру стандарттары тек жоғары білім беру жүйесін ғана қамтуы тиіс емес, сонымен қатар орта кәсіптік білім беру жүйесін, және де біліктілікті көтеру жүйесін қамтуы керек. Білім беру жүйесінің және біліктілікті көтеру жүйесінің сапасы білім және дағдыларды үйрету қабілетімен анықталады. Жоғары айтылғаннан түйетін ой, шипажай-сауықтыру кешендерінде кадрлардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау, дайындау сферасындағы қызметтерді жетілдіру болып табылады.

Заманауи персоналға бағдарланған технологиялар – бұл, ең алдымен, белсенді қызмет етуге ынталандыруды қалыптастыру және дамыту, еңбек нәтижесінің сапасын жетілдіру және жаңа түрін жүйелі іздеу болып табылады. Кадрлық механизм кадрларды таңдау, бағалау, дайындау және қайта дайындау, сонымен қатар тиімді еңбек ету үшін оларды ынталандыру және есепке алу жүйесін қамтиды.

Сондықтан да кадрлармен жұмыс салыстырмалы түрде жеке дара механизм ретінде қарастырылуы тиіс, себебі оның әсері жалпы шипажай-сауықтыру кешендері мен жеке сауықтыру орындары шеңберінде радикалды нәтижелер беруі мүмкін. Қарастырылып отырған механизм шипажай кешені бизнесі үшін мамандарды дайындау, таңдау және орналастыру бойынша жұмыстар жүйесі ретінде, ең алдымен жоғарғы звено басшыларын есепке алу, жауапты және тиімді еңбекке ынталандыруды қалыптастыру және дамыту болып табылады. Шипажай-сауықтыру кешендерінде кадрлар мен мамандарды дайындаудың, қайта даярлаудың және біліктілігін жоғарылатудың кәсіби-біліктілік құрылымын ғылыми-негізделген өзгерістерін анықтау, қайта даярлау көлемдерін кеңейту маңызы болып табылады [4].

Сонымен қатар, шипажай-сауықтыру кешендерін басқару тәжірибесі көрсетіп отырғандай, қазіргі таңда шипажай-сауықтыру ұйымдарының көпшілік бөлігінде бұрынғы орталықтандырылған басқару құрылымынан айырмашылығы көп емес. Нарықтық экономикаға тән бөлімдер мен бөлімшелер пайда болғанымен, әдістемелік және әдіснамалық тұрғыдан олардың жұмысы тәжірибеде нарықтық емес кезеңде қолданылатын әдістерге негізделеді.

Шипажай кешендері үшін мамандардың білім беру сапасы қызмет көрсету сапасы мәселесінен ажырамайтын мәселелердің бірі. Оқу орталықтарындағы оқытушылар құрамы шипажай-сауықтыру сферасындағы өзгермелі талаптарға жауап беруі үшін біліктілігін тұрақты арттырып отыруы керек, кәсіби шеберліктері жоғары деңгейге ие болуы қажет.

Шипажай қызметі сферасындағы ғылыми зерттеулерді қолдауда үлкен мәнге ие. Дегенмен де бұл аталғандардың барлығын мемлекеттің реттеуші үйлестіруші рөлінің көмегінсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Шипажай-сауықтыру кешендері үшін білікті мамандарды дайындау үшін Кеңес құру мақсатқа сай болып табылады, оның құрамына ҚР Білім беру Министрлігі, ҚР денсаулық сақтау Министрлігі өкілдері, сонымен қатар кәсіптік ғылыми және оқу мекемелерінің өкілдері және жұмыс берушілер кіргені дұрыс болып табылады. Бұл Кеңес жаңа білім беру стандарттарын дайындауды ұйымдастыруы мүмкін, қажетті мамандар санын анықтайды, сонымен қатар шипажай-сауықтыру кешендеріне қажетті кадрларды дайындау, қайта дайындау және біліктілігін көтеру мүмкіндігіне ие оқу орындарын және біліктілікті арттыру орталықтарын лицензиялайды.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, шипажай-сауықтыру кешендері мен сауықтыру мекемелерін білікті кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі, сонымен қатар емдеу қызметі нарығында жұмыс жасайтын шипажай-сауықтыру қызметі менеджерлерді дайындау және қайта даярлау ерекше көзқарасты талап етеді.

Шипажай-сауықтыру қызметі мамандарының кәсіби біліктілігін арттыру жұмыстары ҚР Денсаулық сақтау Министрлігі және медициналық ғылыми орталықтарда жүргізіледі.

Сонымен қоса, шипажай-сауықтыру кешенінде қызмет көрсетуші еңбек ресурстарының кәсіби дайындық деңгейінде де бірқатар кемшіліктер кездеседі. ТАСИС бағдарламасының эксперттері жүргізген зерттеулер қонақжайлылық туралы білімі мен дағдылары, білігінде біршама кемшіліктердің орын алғандығын айқындады, сонымен қатар нарықтық экономика жағдайында бұл сферада бір бағыттағы стратегияның жоқтығы анықталды. Қазіргі таңда қызмет көрсетіп отырған медициналық мекемелердегі бағдарламаларда шипажай-сауықтыру емі спецификасы бойынша білім кеңінен қарастырылмайды, өз кезегінде науқастарды қандай-да бір шипажай-сауықтыру кешенін дұрыс таңдау, сол шипажай-сауықтыруда емдеу ісі қалай жүзеге асырылатындығы туралы толық ақпараттар ала алмайды. Нәтижесінде емдеу-сауықтыру мекемелері ішіндегі шипажай-сауықтыру кешендерінде тұтынушылар ем таңдау кезінде бірқатар келеңсіз жағдайлардың орын алушылығы пайда болады. Бұл өз кезегінде емдеу қызметі сферасындағы мамандардың еліміздегі шипажайлар және осы шипажайлардың емдік факторлары аясында білімінің аздығын көрсетеді [5].

Жалпы қорыта келе жоғарыда айтылғандардан түйетін ой оқытудың дифференциалдық әдісін, оқу үрдісі барысында және диплом алғаннан кейінгі мамандандыру сатыларында куротологиядан дәріс беру көлемін арттыру қажет, сонымен қатар шипажай қызметі сферасындағы медициналық қызметкерлердің біліктілігін арттыру және аттестациялау жұмыстарын жүргізу керек. Сонымен қатар заманауи ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету білім беру бағдарламаларын дайындау мақсатқа сай болып табылады. Бұл бағытта білім берудің инновациялық формаларын дамыту қажет, сонымен қатар әлдеқайда прогрессивті және экономикалық тұрғыдан тиімді заманауи ақпараттық технологияларға негізделген қашықтан оқыту әдістерін дамыту қажет болып табылады. Сонымен қатар нарықтық қатынастың даму жағдайында меншік түрлерінің артуымен білікті еңбек ресурстарына деген талаптар тұтынушылар тарапынан артуына орай, емдеу қызметі нарығында мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарды басқарудың экономикалық тиімділігі мәселесі білім беру қызметінің нарығы мен еңбек нарығында жоғары оқу орынына қоятын жаңа талаптардың пайда болуымен ерекше маңыздылыққа ие болып отыр.

Шипажай-сауықтыру кешендерінде персоналдың рөлінің жоғары екендігі жоғарыда жасалған зерттеулер дәлелдейді, себебі келген клиентке жоғары деңгейде қызмет көрсету керек, және оның тұрақты клиент болуы үшін барлық жағдайлар жасау қажет. Шипажайдың табысы тікелей осы факторға байланысты – тұрақты клиенттер қаншалықты көп болса, соншалықты шипажайдың пайдасы жоғары болады. Зерттеулер көрсеткендей,

тұрақты клиенттердің 5% аргуы пайданың 25% өсуін қамтамасыз етеді.

Жалпы халық үшін шипажай-сауықтыру кешендерінің қызметі медициналық сауықтыру шараларының ең тиімді құрамдас бөлігі болып табылады, ал шипажай кешендерін дамыту экономикалық және әлеуметтік жағынанда өзін-өзі ақтайды, өйткені ұлттың денсаулығына инвестиция салынатын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Саламатты Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы // Егемен Қазақстан. 29.11.2010.
2. Экономика и управление здравоохранением: Учебник / Л.Ю.Трушкина и др. – Изд. 5-е, перераб. и доп. – Ростов/Д: Феникс, 2007. -125 б.
3. *Мелдеханова М.* Еңбекті тиімді пайдаланудың жолдары. – Алматы: Экономика, 2004. – 40 б.
4. *Эренберг Р.Дж., Смит Р.С.* Современная экономика труда: Теория и государственная политика. – М.; 1996. -800 б.
5. *Разумов А.Н.* Роль и место восстановительной медицины и курортного дела в концепции развития здравоохранения до 2020 года //Материалы международного конгресса «Актуальные проблемы восстановительной медицины, курортологии и физиотерапии», Здравница – 2008. – М., 2008. – 150-153 б.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена вопросам совершенствования управления трудовыми ресурсами в санаторно-оздоровительных комплексах Республики Казахстан. Выявлены факторы сдерживающие развития рынка санаторно-оздоровительных услуг. Даны рекомендации по совершенствованию управления трудовыми ресурсами на санаторно-оздоровительных комплексах. В заключении подчеркивается, необходимость подготовки квалифицированных кадров в санаторно-оздоровительных комплексах.

(Альмухамбетова Б.Ж., Ерманкулова Р.И. Пути совершенствования управления трудовыми ресурсами в санаторно-оздоровительных комплексах Республики Казахстан)

SUMMARY

This article is devoted to the issues of improving the management of human resources in the health-improving complexes of the Republic of Kazakhstan. The factors constraining the development of the market of sanatorium services. The recommendations for improving the management of human resources in the health and fitness complexes. In conclusion emphasizes the need for qualified personnel in the health and fitness complexes.

(Almukhambetova B.Zh., Yermankulova R.I. Ways of Improving the Management of Human Resource in the Sanatorium Complexes of the Republic Kazakhstan)

ӘОЖ 333.731

Ұ.Р.МАХАНБЕТОВА

Экономика ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің аға оқытушысы

Э.САХЕТДУРДЫЕВ

А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің магистранты

**АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ ТАМАҚ
ӨНЕРКӘСІБІН ДАМУ**

Қазіргі таңда барлығымызды сапалы және тиімді тамақ өнімдерімен қамту мәселесі толғандыра түсуде. Бұл жағдай зерттеп келгенде еліміздің азық-түлік қауіпсіздігіне қатер төндіреді. Алдыңғы уақыттарда еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік тұрғыдан жүргізілетін сындарлы саясат және экономикалық қолдау қажет. Ол үшін басты бағыттар болып мыналар табылады: тамақ өнеркәсібі саласының тиімді жүйесін қалыптастыру, ішкі және сыртқы нарықтарда азық-түлік өнімдерін сатуды ұлғайту, өңдеуші құрылымдардың тиімділігін арттыру.

Тірек сөздері: тамақ өндірісі, тамақ өнеркәсібі, азық-түлік қауіпсіздігі, шағын бизнес, факторлар, элементтер, механизмдер.

Ключевые слова: производства продуктов питания, пищевая промышленность, продовольственная безопасность, малый бизнес, факторы, элементы, механизмы.

Keywords: productions of foodstuffs, food industry, food safety, factors, mechanisms.

Тұрақты даму мен тәуелсіздікті сақтап қалуды көздейтін кез келген тәуелсіз мемлекеттің мақсаты – азық-түлік қауіпсіздігі. Әлемдегі дағдарыс тамақ өнеркәсібі нарығында азық-түлікпен қамтамасыз ету сұрағына және осы мәселелерді шешуге мақсатты бағыттайды. Сонымен, барлық елде азық-түлік қауіпсіздігімен қамтамасыз ету мәселесі жылдан жылға өзекті.

Елбасының Қазақстан халқына «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Жолдауында: - Әлемдік дағдарыстың елді азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етілуге міндетті екендігі және бұл аталмыш мәселе Үкімет тарапынан болатын нақты бағдарламаның негізінде жүзеге асуы қажет – деп көрсетті [1]. Осыған

байланысты алдағы уақытта еліміздің экономикасын серпінді түрде дамыту үшін индустриалды-инновациялық саясат іске асырылып жатыр, ол жерде агроөнеркәсіпті, оның ішінде тамақ өнеркәсібі саласын дамыту мәселесі басты орынға қойылды. Тамақ өнеркәсібінің дамуы бірден екі стратегиялық мақсатты: бірі, экономиканы әртараптандыру және екіншісі, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететінін атап көрсетіп, оған бөлінетін қаржылық-материалдық ресурстардың қомақты болатынын атап өтті. Дәлірек айтқанда, экспортқа бағдарланған сүт өндіретін фермаларды, құс фабрикаларын, мал бордақылау кешендерін салу, ет және ұн өңдейтін кәсіпорындарды іске қосу көзделуде. Сайып келгенде қойылған мақсаттардың жүзеге асуы жаңа кәсіпорындардың іске қосылуымен және жұмыс жасап тұрған кәсіпорындардың қуаты мен тиімділігінің артуына тығыз байланысты.

Қазіргі таңда азық-түлік қауіпсіздігінің астарында мемлекеттегі барлық адамдар мен халықтың әлеуметтік тобы белсенді және салауатты өмір сүру үшін қауіпсіз, сандық жағынан жеткілікті және сапалы тағаммен қамтамасыз ету.

Азық-түлік қауіпсіздігі – бұл мемлекет халқын отандық өндірісі ғылыми негіздеген нормадағы, қолжетімді бағада, экологиялық таза және денсаулыққа пайдалы тамақ өнімдерімен қамтамасыз ету дәрежесі. Сонымен, көптеген ғылыми жұмыстарда азық-түлік қауіпсіздігін мемлекеттің азық-түлік тәуелсіздігіне жету екендігін көрсетеді.

«Бүкіл әлемдік азық-түлік қауіпсіздігі Римдік деклорациясында» әрбір адам денсаулығына қауіпсіз толық азық-түлікпен қамтамасыз ету құқығы ерекше анық көрсетілген [2].

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету көрсеткіштері ол:

- адам басына шаққанда тамақ және ауылшаруашылық өнім мен шикізат өндірісі деңгейі;

- адам басына шаққанда негізгі тамақ өнімдерін тұтыну деңгейі;

- тамақ рационының энергетикалық құндылығы;

- негізгі тамақ өнімдерінің өнім ресурсындағы импорттың үлес салмағы;

- нормативтік талаптармен стратегиялық және жедел тамақ қорының мөлшерін салыстыру;

Азық-түлік қауіпсіздігінің дамытудың негізгі элементтері:

- тамақ өнімдеріне физикалық қолжетімдік;

- тамақ өнімдеріне экономикалық қолжетімдік;

- азық-түлік қауіпсіздігі.

Осы элементтер орындалған жағдайда халықтың әл-ауқат жағдайы өседі және экономикалық тәуелсіздік жоғарылайды.

Сонымен қатар, азық-түлік өнімдерін өндіретін тамақ өнеркәсіптер өндірісінің бәсекелі және сапалы тиімді дамуы әр елдің ерекшелігіне байланысты.

Тамақ өнеркәсібі – мемлекеттің экономикалық дамуында және халықтың өмір сүруінде ең негізгі орын алатын тамақ өнімдерін шығаратын секторлар жиынтығы. Қазақстанның өңдеу өндірісіндегі дамып келе жатқан секторы тамақ өнімін өндіретін өндіріс [3].

Мемлекеттің бүкіл экономикалық жүйе мүдделерін қозғайтын және елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі факторына, отандық тамақ өнеркәсібін дамыту болып табылады және оны экономикалық тиімділігі жоғары және табысты секторына айналдыру.

Тамақ өнеркәсібі ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуға тікелей байланысты. Сонымен бірге, электр энергиясын тасымалдау, орау материалдары өндірістеріне тиісті салаларды дамыту маңызды рөл атқарады. Ол әлеуметтік әл-ауқатын қалыптастыруда маңызды болып табылады [4].

Тамақ өнеркәсібі бірқатар өзгешеліктерге ие. Оларға азық-түлік тауарларының құрамындағы жоғары санитарлық-гигиеналық және экологиялық талаптары және оларды өндіру технологиясы, дайын өнімнің бірнеше түрін сақтау мен жеткізудің шектеулі мерзімі, тұтынушылардың денсаулығы үшін қауіпсіздік талаптардың жоғарылауы.

Тамақ өнеркәсібінің өзгешелігі азық-түлік нарығының ерекшеліктерімен байланысты. Біріншіден, өнімге деген сұраныс тұрақты болып табылады, бұл тамақ саласы инвестициялар үшін тартымды және қолайлы болып табылады. Екіншіден, көптеген азық-түлік тауарларының түрлері халықтың төлемқабілеттілік деңгейіне тығыз байланысты және де ол жергілікті нарықтарда айтарлықтай ауытқиды. Бұл өндіріліп отырған өнімдерінің түрлерін таңдау және оларды тұтынушыларға жеткізу бойынша көптеген түпкілікті жұмыстарды талап етеді.

Тұрақты даму парадигма шеңберінде экономикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік пен экологиялық тиімділікті жоғарылату мәселесі тамақ өнеркәсібі үшін айрықша өзекті. Оның шешімі тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарының инновациялық белсенділігінің жылдам ұлғаюы кезінде ғана мүмкін.

Оңтүстік Қазақстан облысының 2015 жылы тамақ өнімдерін өндіру көлемі бойынша Қазақстанның аумақтарындағы рейтингтік көрсеткіштеріне сәйкес жеміс-жидек пен көкөніс өнімдерін өндіруде қызанақ консервілерін, өсімдік майын өндіруде мақта майы мен рафинатталмаған күнбағыс майын, ұн және басқа да дәндік өнімдерінде жаңа піскен нан мен майда тартылған ұн және макарон, спирттік сусындар өндіруде шарап шығаруда 1-2 орындарға ие.

Облыстың шағын және қосалқы өнеркәсіп кәсіпорындарымен 2015 жылдың қаңтар-маусым аралығында 48131,1 млн. теңгенің өнімі өндірілді, Осы кезеңде өңдеу өнеркәсібінің шағын және қосалқы кәсіпорындарымен 36925,5 млн. теңгенің өнімі өндірілді, бұл алдыңғы жылдың деңгейінен – 32,4%-ға жоғары. Тамақ өнімдерін өндіру көлемі 15442,9 млн. теңгені құрады, бұл өткен жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда – 8,6% жоғары. Бұл негізінен үй құсының еті – 32,2%-ға, мақсары майы және оның фракциялары – 67,0%, өңделген сұйық сүт және кілегей – 19,0%-ға, ірімшік және сүзбе – 32,0%-ға, дәнді және өсімдік дақылдарынан жасалған ұн – 12,2%-ға, макарондар, кеспе, кускус және осыған ұқсас ұн өнімдері - 90,7%-ға өсуінен орын алды.

Облыстың өнеркәсіп кәсіпорындары 2015 жылдың қаңтар-қазанында 523370,1 млн. теңгенің өнімін өндірді. Өңдеу өнеркәсібі бойынша өндірілген өнімнің көлемі 330972,7 млн.теңгені, ал нақты көлем индексі 99,3% құрады. Тамақ өнімдерін өндіру көлемі 121296,9 млн. теңгені құрады, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 1,8%-ға жоғары. Тамақ өнімдерінің мынадай түрлерін өндіруі едәуір өскені байқалады: жеміс және көкөніс шырыны – 24,5%, макарондар, кеспе, кускус және осыған ұқсас ұн өнімдері – 34,5%, қант – 15,7%, бидай ұны және суржикалық майда тартылған ұн – 2,2%, балмұздақ және ас мұзы – 13,4%, сары май – 60,0%. Тоқыма бұйымдарын өндіретін кәсіпорындар 15993,8 млн. теңгенің өнімін өндіріп, алдыңғы жылдың тиісті кезеңіне нақты көлем индексі 21,4% құрады [5].

Тамақ өнеркәсібі өнімдерін тұрақты дамуға көптеген мәселелер әсер етеді. Осы мәселелерді шешу үшін негізгі бағыттар бар, олар: шағын бизнестерді дамытуға жеңілдіктер жасау, басқару жүйесін жақсарту, саланы инновациялық дамытып бәсекелестікті арттыру. Тамақ өнеркәсібін тұрақты дамыту механизмін реттеу, тұжырымдамасын түсіндіру және бірыңғай жүйесін мақсатты элементтері ретінде қарауға мүмкіндік береді. Шағын бизнесті бағалау мен қалыптастыру әдістері тұрақты даму үшін бақылау тетіктерінің тиімді жүйесін талдау және құру үшін мүмкіндік береді.

Тамақ өнімдерін бақылау механизмін өндіруші компанияларға пайдалану қысқа мерзімді перспективада тұрақты даму өздерінің экономикалық қызметінде әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Тамақ өнімдерін бақылау механизмін жақсарту негізінде негізгі шағын және орта кәсіпорынның экономикалық тұрақтылығына ықпал етеді.

Мұның бәрі жаңа жұмыс орындарын құруға, өз кезегінде, оларды кеңейтуге және шоғырландыруға әкеледі, азық-түлік өнімдерін өндіру, сондай-ақ жұмыс істейтін фирмалар санының артады.

Сонымен қатар, табысты фирмалардың санын арттыру, азық-түлік өнімдерінің бағасының төмендеуіне әкелуі мүмкін және ол нарықтағы тауарларды жеткізуді арттыруға қабілетті. Сонымен қатар, азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері, сондай-ақ ауылшаруашылығы саласында терең зерттеуді талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <http://egemen.kz/2015/11/30/8979> ; egemen.kz/2015/11/30/8979
2. Жельдибаев А., Бельгибаев Ж., Курманғалиев С. Обеспечение продовольственной безопасности и направления развития пищевой промышленности Казахстана // Транзитная экономика. – 2003. № 4. С. 130-136.
3. Уразова Р.С. Эффективность пищевой промышленности // Пищевая и перерабатывающая промышленность Казахстана. – 2005. №3. С. 4-5.
4. Ансаямов Н. Тенденции развития пищевой промышленности в Республике Казахстан // Транзитная экономика. – 2004. № 5 (44). С. 39-46.
5. <http://stat.gov.kz/>, <http://www.ontustik.stat.gov.kz/>. Өнеркәсіп өндірісінің көлемі 3,8 пайызға өсті.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблемы обеспечения продовольственной продукции, качества и безопасности продуктов питания.

А также необходимости обеспечения повышения качества и безопасности продуктов питания за счет модернизации пищевых производств, укрепления их производственной и сырьевой базы, улучшения качества потребляемых продуктов питания как важнейшего условия роста продолжительности жизни населения.

(Маханбетова У.Р., Сахетдурдыев Э. Развитие пищевой промышленности в обеспечения продовольственной безопасности)

SUMMARY

And also to the necessity of providing of upgrading and safety of foodstuffs due to modernisation of food productions, strengthening of their productive and raw material base, improvement of quality of consumable foodstuffs as major condition of height of life-span of population.

(Makhanbetova U.R., Sahetduryev Ye. In the article examined problems of providing of food products, quality and safety of foods tuffs)

ӘОЖ 658.3.584.5

Р.И.ЕРМАНКУЛОВА

экономика ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті

Б.Ж.АЛЬМУХАМБЕТОВА

экономика ғылымдарының кандидаты,
А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті м.а.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ
МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ БАҒЫТЫ
РЕТІНДЕ**

Бұл мақалада авторлар мемлекеттік басқару жүйесін орталықсыздандыру мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құруда бірыңғай саясатын қалыптастыруға, жергілікті мемлекеттік органдардың қызметін халыққа сапалы мемлекеттік қызметтер ұсынуға бағдарлауға, мемлекеттік аппарат қызметінің айқындылығы мен ашықтығын қамтамасыз етуге, мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру саласында қоғамның қажеттіліктерін қарастырылады.

Тірек сөздері: мемлекет, орталықсыздандыру, жүйе, бюджет, өкілеттіліктер, мемлекеттік билік.

Ключевые слова: государство, система, децентрализация, бюджет, полномочие, государственная власть.

Key words: state, system, decentralization, budget, authority, state power.

Қазіргі таңда Қазақстан өзінің мемлекеттік басқару жүйесін ауқымды түрде реформалауды жалғастыруда. Бұл процесс мықты, мызғымас, табанды және өсіп-өркендеген мемлекетті құруға бағытталған іс-шаралар кешенінің құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл реформаның мақсаты: барлық деңгейдегі мемлекеттік басқарудың тиімділігін ақиқат, жылдам және тұрақты түрде жақсарту; тәуелсіз және кәсіби мемлекеттік басқару және орталық мемлекеттік қызметті жасау, білікті де іскер, қабілетті де сапалы қызметкерлер негізіне жинақталатын штат құру; тұтынушыға соңғы қызмет көрсетуге бағытталған мемлекетті басқару жүйесін жасау және қызмет көрсету сапасын жақсарту; мемлекет пен жеке сектор арасындағы өзара әрекетті жетілдіру болып табылады.

Қазақстанда жүргізілген реформалар нәтижесінде қазіргі нарықтық экономика талаптарына бейімделген мемлекеттік басқару жүйесі қалыптастырылды, жұмыс істеуді және өкілеттіліктерді мемлекеттік биліктің орталық органдарына, сондай-ақ, территориялық дамудың көптеген мәселелерін шешуді мемлекеттік басқарудың жергілікті деңгейіне беру процесі басталды.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігін жариялаған кезден бастап жүйелік экономикалық және саяси қайта құруларды жүзеге асырумен бірге елдегі мемлекеттік басқарудың барлық жүйесін барынша кең ауқымда реформалау бағыты да қолға алынды.

Мемлекеттік басқаруды реформалауға бағытталған жүйелік іс-шаралар арасында басқарушылық жұмыстың бір бөлігін орталықсыздандыру маңызды орын алады.

Теориялық жоспардағы орталықсыздандыру ресурстық қамтамасыздандыруды жоспарлау және жүзеге асыру үшін жауапкершілікті беру, жоғары билік органдарынан сол немесе басқа құрылымға әлеуметтік басқару процесінің компоненттерін тарату процесі ретінде түсініледі. Сонымен бірге функцияларды беру төмен тұрған мемлекеттік және басқа құрылымдағы республикалық деңгейден аймақтық және одан да төмен деңгейге жүреді [1].

Орталықсыздандыру процесі мемлекеттік қызметінің негізгі саласына деген жауапкершілігін қалдыратын және жергілікті билік органдарының қызметін заңнамалық актілер және бюджетаралық трансферттер жүйесі арқылы реттейтін орталық мемлекеттік органдар рөлін төмендету деген сөз емес.

Елдегі қалыптасқан жағдайды ескере отырып, басқарудың әр түрлі деңгейі арасындағы өкілдіктерді бөлу ерекшеліктері, сондай-ақ осы саладағы әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, орталықсыздандырудың негізгі міндеттері ретінде мыналарды айтуға болады:

- қызмет, жұмыс саласының және биліктің әр түрлі деңгейлері арасындағы жауапкершіліктің нақты шекарасы;

- жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімді жұмысы үшін жағдай жасау;

- жергілікті өзін-өзі басқаруды ендіру демократиялық мемлекеттің іргетасы ретінде;

- бюджеттік орталықсыздандыру принциптерін жүзеге асыру.

Әрине, мемлекеттік басқару саласындағы көптеген қарым-қатынастар олардың экономикалық базасының болуы үшін талап етілген олардың нығайтулары жағдайында ғана мүмкін екендігі сөзсіз. Мемлекеттік билік органдары қоғамындағы дәл осы кірістерді жұмсауға ықпал ету есебінен

қоғамдық дамуды басқаруды нақты жүзеге асыра отырып, басқа да қоғамдық жүйешелерге ықпал етуге болады [2].

Яғни, мемлекеттік басқару жүйесіндегі бюджет объективті түрде мемлекеттік саясаттың аса маңызды және әрекет етуші тетіктерінің бірі болып табылады. Соған орай, мемлекеттік басқару жүйесін реформалаудың негізгі бағыты бюджеттік орталықсыздандыру болып табылады.

Бюджеттік кірістерді және шығындарды басқару мемлекеттік билік органдарына ведомство астындағы территориялардың әлеуметтік-экономикалық жағдайларын дамытуға айтарлықтай ықпал етуіне мүмкіндік береді. Мемлекеттік басқарудың және жергілікті өзін-өзі басқарудың бюджеттік базасының неғұрлым маңызды және табанды болуына қарай олардың басым бөлігі өзінің қызметін тиімді түрде жүзеге асыруға қабілетті бола түседі.

Сонымен бірге мұндағы басты нәрсе – республикалық мүдделер мен барлық аймақтар мүдделері арасындағы, олардың заңнамалық актілерге сәйкес рәсімделуі баланстарының жетістіктері бола түседі. Бірлескен мүдделер жетістіктері негізгі екі мәселені шешуді болжамдайды: біріншіден, әлеуметтік-экономикалық саладағы билік өкілдіктерінің Орталық пен аймақтар (соңғысының аясындағы – облыстық және қалалық органдар арасындағы) арасындағы шекарасы; екіншіден, әрбір биліктің, бірінші кезекте, қаржы, сосын жеткілікті тұрақты материалдық ресурстармен қамтамасыз етілуі.

Әдетте, әрбір аймақтағы экономикалық механизмнің Орталықпен қарым-қатынасы өзінің ерекшеліктерін – мемлекеттік реттеудегі, ұйымдық-шаруашылық құрылымдардағы және әртүрлі экологиялық, салалық және басқа да түрлі факторлармен байланысты ынталандыру жүйесіндегі алуы әбден мүмкін. Бірақ, сонымен бірге ұлттық шаруашылықты басқарудың аталмыш тетіктерінің әрбірінде аймақтар арасындағы интеграциялық процестерді дамытуға мүмкіндік беретін аспектілер бөлініп алынуы тиіс.

Бюджеттің орталықсыздандыру төмендегі мына принциптерге негізделуі тиіс:

- әртүрлі деңгейдегі бюджеттердің өзіндігі;
- бюджеттік жауапкершіліктің және республикалық, аймақтық, жергілікті билік және басқару органдарының арасындағы шығындық өкілеттіліктерінің заңды шекаралары;
- атқарылған жұмыстың (төмендегі бюджеттердің шығындарының тік және көлденең теңестірілуін қамтамасыз ету) қаржылық сәйкестіктері;
- бюджетаралық қарым-қатынастарды реттудің және қаржылық көмектерді ұсынудың нормативтік-есептік (формалданған) әдістері;
- билік пен басқарудың әр түрлі деңгейлері арасындағы дау-жанжалдарды айналдыру және рұқсат етудің арнайы процедураларының болуы, салықтық-бюджеттік саясат мәселелері бойынша өзара келісілген шешімдердің жетістіктері.

Біздің пікірімізше, бюджеттік орталықсыздандыру аймақтардың өз бетінше жұмыс істеуіне көбірек көңіл бөлуге, бюджетаралық қарым-қатынастар жүйелерін демократияландыруға негізделген территориялық дамудың жаңа тұжырымдамаларынан шығуы тиіс.

Бюджеттік орталықсыздандыру бұл жағдайларда барлық территориялардың тұрақты, тепе-тең және әлеуметтік бағдарланған дамуын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Бұл егер экономикалық механизм аймақтар арасындағы олардың әрқайсысының дамуына негізделген интеграциялық процестердің дамуына бағытталған жағдайда ғана мүмкін болады.

Бюджеттік орталықсыздандыру жергілікті басқару органдарының көбінесе қаржылық мәселелерді өз бетінше жүргізуін болжамдайды. Бұл үшін өз бетінше жұмыс істейтін жергілікті бюджеттерді максималды түрде қамтамасыз ету жолымен бюджеттік қарым-қатынастардың, шығын өкілеттіліктерінің нақты заңды шектеулерінің және шығындар бойынша жауапкершілікті арттыруға қол жеткізудің тиімді жүйесін жасау қажет.

Қазақстандық бюджеттік тәжірибеде бюджетаралық қарым-қатынастарды реттеудің төмендегі формалары қолданылады: трансферттер, бюджеттік несиелер және табыстарды (кірістерді) бөлудің нормативтері.

Республикалық және облыстық бюджеттер арасындағы бюджетаралық қарым-қатынастар, республикалық маңыздағы қала, астана бюджеттері трансферттермен және бюджеттік несиелермен реттеледі.

Облыстық және аудандық (облыстық маңыздағы қалалар) бюджеттер арасындағы бюджетаралық қарым-қатынастар трансферттермен және бюджеттік несиелермен және табыстарды бөлудің нормативтерімен реттеледі.

Жергілікті атқарушы органдар трансферттерді есептеудің жаңа әдістемесі енгізілгеннен кейін бұрын нысаналы сипаты бар республикалық бюджет қаражатының бір бөлігін басқа мақсаттарға пайдалана отырып, бақылау аясынан шығаруға мүмкіндік алды. Жаңа әдістемені қолдану оның алдына қойған мақсаттардың орындалуына күмән келтіреді, сонымен бірге өңірлердің республикалық бюджетке тәуелділігі мәселесі сақталады. Бұл ретте мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздігі үшін ерекше маңызды мәселелерді шешу жергілікті атқарушы органдардың иелігіне берілді [3].

Біздің пікірімізше, түпкілікті нәтижелерге қол жеткізілмеуіне жауапкершілікті қатайтуды қарастырып, трансферттер жөніндегі келісімдерді іске асыру кезінде орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың өзара тығыз іс-қимылын қамтамасыз ететін тетік әзірлеу қажет. Республикалық бюджет қаражатының нысаналы бағытын айқындайтын және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін бағытты сақтай отырып, трансферттердің есеп-қисаптарының әдістемесін қайта қарау керек.

Өңірлерді дамытуға арналған республикалық бюджет қаражатын олардың әлеуметтік-экономикалық саладағы салыстырмалы түрдегі артықшылықтары мен кемшіліктерін, инфрақұрылымдық қамтамасыз ету жағдайын, сауда-коммерциялық әлеуетін, ұдайы өндірістік базасын, аумақтық-салалық ұйымдастыруды дамыту және өндірістік күштерді орналастыру деңгейін, шаруашылықтың инновациялық нысандарының дамушылығын ескере отырып, сараланған негізде бөлу әдістемесін енгізу қажеттілігі анықталып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Управления: зарубежный опыт и Казахстан. Научное издание. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2005. - 276 с.
2. «Республикалық және облыстық бюджеттер, республикалық маңызы бар қала, астана бюджеттері арасындағы 2014-2016 жылдарға арналған жалпы сипаттағы трансферттердің көлемі туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 3 желтоқсандағы №149-V Заңы.
3. *Татаркин А., Бочко В.* Пути совершенствования местного самоуправления // Федерализм. 2008. №1. - 74 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье авторами рассматривается эффективность децентрализации государственного управления при построении единой политики, программа качественного управления деятельности местного государственного органа, ясность и открытость государственного аппарата, совершенствование децентрализации государственного управления, совершенствование потребности общества в сфере системы государственного управления.

(Ерманкулова Р.И., Альмухамбетова Б.Ж. Децентрализация как способ совершенствования системы государственного управления в Республике Казахстан)

SUMMARY

In this article authors are examine efficiency of decentralization of state administration at the construction of single politics, program of quality management of activity of local public organ, clarity and openness of government vehicle, perfection of decentralization of state administration, perfection of necessity of society in the field of the system state

(Yermankulova R.I., Almkhambetova B.Zh. Decentralization as a Method of Perfection of the System of State Administration is in Republic of Kazakhstan)

УДК 620.4 584 5

Б.С.ИЗАТУЛЛАЕВА

кандидат экономических наук,
и.о. доцент МКТУ им. А.Ясауи

МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В КАЗАХСТАНЕ

В статье сделана попытка определить основные пути развития возобновляемых источников энергии в Казахстане. Уделено внимание основным направлениям государственной политике развития электроэнергетики и решения экологических проблем в стране. Изучен потенциал возобновляемых энергетических ресурсов в целях их использование для реализации программ энерго-ресурсо сбережения Республики Казахстан.

Ключевые слова: государственная политика, приоритетные направления, энергия, энергетика, возобновляемые источники энергии, ветроэнергетика, энергосбережение, теплоэффективность, энергообеспеченность.

Тірек сөздері: мемлекеттік саясат, алғышартты бағыттары, энергия, энергетика, жаңартылатын энергия, жел энергетикасы, энергия үнемдеу, жылу тиімділігі, энергиямен жабдықтау.

Key words: government policies, priorities, energy, energy, renewable energy, wind energy, energy efficiency, thermal efficiency, energy.

Определяющим направлением государственной политики в Казахстане станет организация и проведение «ЭКСПО-2017» в Астане в рамках предложенной темы «Энергия будущего», которая направлена на поиск путей для качественных изменений в энергетике, включая, прежде всего, развитие альтернативных источников энергии и новых способов ее транспортировки. Ее название и содержание практически полностью совпадает с названием и рекомендациями доклада Консультативной группы Генерального секретаря ООН по энергетике и изменению климата – «Энергия для устойчивого развития».

В Послании Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 г. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства

указывается о необходимости развития производства альтернативных видов энергии, и активного внедрения технологий, использующих энергию солнца и ветра [1].

В настоящее время, одним из приоритетных направлений развития электроэнергетики и решения экологических проблем Казахстана является использование возобновляемых энергетических ресурсов и реализация программ энерго- и ресурсосбережения.

Потенциал возобновляемых энергетических ресурсов (гидроэнергия, ветровая и солнечная энергия) в Казахстане весьма значителен. Но, несмотря на это, процент выработки альтернативной энергии в Казахстане составляет только 0,4% от общего количества.

Государство предпринимает комплексные меры для увеличения доли энергии из возобновляемых источников, для чего в 2009 году был принят Закон «О поддержке использования возобновляемых источников энергии».

После принятия Закона, начатая работа в области развития возобновляемых источников энергии (ВИЭ) выявила необходимость разработки показателей эффективности проектов, в частности через установление верхнего предельного тарифа для каждого вида объектов ВИЭ, что поможет внести ясность по величине тарифов от объектов ВИЭ. Так, Европейский Банк Реконструкции и Развития (ЕБРР) выразил свою готовность и одобрил финансирование технической помощи по расчету величины тарифов для основных видов ВИЭ, которая будет предоставлена Министерству индустрии и новых технологий Республики Казахстан после проведения исследования и расчетов экспертами, привлекаемыми ЕБРР.

После принятия Закона ряд отечественных и зарубежных инвесторов выразили заинтересованность в реализации проектов в области ВИЭ. Стоит отметить начало реализации проектов в сфере ветро- и гидроэнергетики. Стимулом использования ВИЭ является также то, что Казахстан взял на себя обязательства сократить свои выбросы на 15 % по отношению к уровню 1992 года. Эту цель будет трудно достичь только за счет снижения энергоемкости экономики. Таким образом, роль возобновляемых источников энергии будет иметь существенное значение для Казахстана.

Важным шагом на пути развития ВИЭ в Казахстане стала Государственная Программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Казахстана на 2010–2014 годы, которая была утверждена 19 марта 2010 г. Задачами Государственной Программы являются достижение объема вырабатываемой электроэнергии возобновляемыми источниками энергии 1 млрд кВт/ч в год к 2014 году и

увеличение доли возобновляемых источников энергии в общем объеме электропотребления более 1% к 2015 году. Для территории Казахстана наиболее перспективны следующие виды возобновляемых источников энергии: ветроэнергетика; малые гидроэлектростанции; солнечные установки для производства тепловой и электрической энергии [2].

Одним из наиболее динамично развивающихся видов возобновляемых источников энергии в мире выступает ветроэнергетика. С географической и метеорологической точки зрения Казахстан является благоприятной страной для крупномасштабного использования ветроэнергетики.

По экспертным оценкам, ветроэнергетический потенциал Казахстана оценивается в 929 млрд кВт/ч электроэнергии в год. Исследования, проведенные в рамках совместного с Программой развития ООН (далее – ПРООН) проекта по ветроэнергетике, показали наличие хорошего ветрового потенциала и условий для строительства ВЭС в Южной, Западной, Северной и в Центральной зонах Казахстана. Наличие свободного пространства в этих районах позволяют развивать мощности ВЭС до тысяч мегаватт. Наибольшие перспективы в развитии малых ГЭС существуют в южных областях Республики, обладающих значительным потенциалом, но при этом импортирующей из северных областей большое количество электроэнергии. На горных реках южных областей страны сосредоточено около 65 % гидроэнергоресурсов. Согласно полученным исследованиям полный гидропотенциал Республики Казахстан ориентировочно можно оценить величиной 170 млрд кВт/год, технически возможный к реализации – 62 млрд. кВт/ч, из них около 8,0 млрд кВт/ч потенциал малых ГЭС [3].

Развитие и использование возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан должно являться приоритетным направлением при разработке государственных программ развития электроэнергетики и экономики энергии, решения экологических проблем.

Техногенная деятельность человека в конце XX века привела к тому, что сжигание органического топлива в производственных процессах и бытовых целях наполнило атмосферу так называемыми «парниковыми» газами. Выбросы этих веществ по своему объему превысили возможности естественных процессов их нейтрализации. Отрицательную лепту в глобальном изменении климата внесла массовая вырубка лесов, являющихся естественными сорбентами (поглотителями) «парниковых» газов.

Продолжающееся сжигание органического топлива (дров, угля, газа и нефтепродуктов) приводит к тому, что в зависимости от вида топлива

каждая его тонна при сжигании производит от 1,47 до 2,5 тонн углекислого газа.

Возобновляемые источники энергии имеют ряд существенных преимуществ перед традиционными:

- Резко сокращают нагрузку на окружающую среду и способствуют оздоровлению планеты, особенно способствуют предотвращению глобального изменения климата.

- Первичные источники энергии возобновляемы и практически неисчерпаемы.

- Способствуют экономии органического топлива как базы химико-технологической индустрии.

- Снимается проблема золоотвалов, их строительства и эксплуатации. Значительно облегчается решение экономических и социально-бытовых проблем развивающихся регионов и стран с низкой энергообеспеченностью.

- Улучшают условия децентрализованного энергоснабжения.

В ноябре 2011 года Республика Казахстан внесла Национальное предложение о включении в повестку дня Конференции ООН по устойчивому развитию РИО+20, которая прошла в Бразилии в июне 2012 года, обсуждение Глобальной энергоэкологической стратегии устойчивого развития в XXI веке. Обоснование данной стратегии и рекомендации по ее практической реализации изложены в одноименной монографии Президента РК Н.А. Назарбаева. Главной целью стратегии является достижение к середине XXI века оптимального уровня удовлетворения потребностей всех стран планеты в энергетических и иных природных ресурсах, в том числе, и посредством активного использования возобновляемых источников энергии (ВИЭ). Государственная заинтересованность проблемами энергоснабжения и повышения энергосбережения отразилась в принятии закона Республики Казахстан «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» от 13 января 2012 г.. В свою очередь Национальная экономическая палата Казахстана «Союз «Атамекен»» также обозначила одним из стратегических направлений своей деятельности разработку для бизнес-сообщества механизма стимулирования энергосбережения. Тимур Кулибаев отметил, что проблема теплоэффективности для Казахстана, где зима длится 6 месяцев, очень актуальна.

Основной идеей государственной политики в области использования ВИЭ является создание энергетической системы, органичной и неотъемлемой частью которой будут являться ВИЭ, причем доля этих источников из года в год будет повышаться. На этом подходе основаны принципы государственной политики в области регулирования использования ВИЭ [4].

Эти принципы в общем виде включают в себя: 1) разработку и реализацию программы по использованию ВИЭ; 2) установление в

программах развития энергетики целевых показателей по доле ВИЭ в общем объеме производства электрической и тепловой энергии.

Уполномоченным органом в области использования ВИЭ в Казахстане является Комитет государственного энергетического надзора и контроля Министерства индустрии и новых технологий РК.

В реализации глобальной энергоэкологической стратегии в Казахстане можно выделить три периода [5].

Первый период до 2020 года основывается на уже принятых планах развития Республики Казахстан. В частности планируется, что рост в перерабатывающих отраслях будет превышать или достигнет уровня добывающих отраслей. При этом конкурентоспособность экономики будет основываться на эффективных технологиях, обеспечивающих снижение энергозатрат и реализации Комплексного плана энергоэффективности. Одновременно будут интенсивно развиваться региональная экономика и сельское хозяйство.

Второй период продлится до 2040 года. В это время в мире, вполне вероятно, начнутся проблемы с нефтью и природным газом. Исходя из этого, Казахстан намерен войти в число энергетических гарантов развития других стран. Поэтому мы будем развивать экологически чистые способы использования угля и осуществлять массовое использование энергии солнечного излучения и ветра. В это же время можно будет начать интенсивное освоение технологий водородной энергетики и биоэнергетики. Это позволит полностью выполнить условия энергоэкологического развития на дальнейшую перспективу.

Третий период до 2050 года характеризуется тем, что в Казахстане будет сформирован новый технологический уклад. Его составляющими станут:

- завершение формирования мощного сектора солнечной энергетики;
- завершение формирования биотехнологического сектора;
- завершение формирования ветроэнергетического сектора в энергетической отрасли на уровне расчетного ветроэнергетического потенциала по состоянию на 2010 год;
- завершение формирования сектора «Малая гидроэнергетика»;
- введение водородного топлива в энергетику Казахстана;
- полномасштабное введение в действие чистых технологий добычи и переработки угля;

– решение вопроса о дальнейшем развитии атомной энергетики в Казахстане девятого февраля 2011 г., в г. Астана Программа развития ООН в Казахстане и ОЮЛ «Казахстанская электроэнергетическая ассоциация» подписали Меморандум о сотрудничестве в области развития возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в Казахстане. Эту дату можно считать отправной точкой, началом деятельности Комитета по Возобновляемым Источникам Энергии Казахстанской энергетической ассоциации.

Известно, что Республика Казахстан является одним из широко развитых государств в мире. И вместе с тем, сегодня в Средней Азии на пороге развития глобальных экономических отношений Казахстан должен предпринять ещё усиленные меры по улучшению возобновляемых источников энергии и осуществить большие проекты по привлечению не только местных, но и иностранных инвестиций в это русло. Сегодня основной целью привлечения инвестиций в эту сферу, а также развитие возобновляемых источников энергии является в первую очередь, защита окружающей среды от вредных отходов. Кроме того экономия ограниченных ресурсов в стране и развитие энергии для улучшения жизни населения, открытие новых рабочих мест и правильное использование отходов, природных ресурсов и сохранение вселенной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2050», http://strategy2050.kz/ru/page/message_text_2014.
2. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономики» - Астана – 2013, С.48.
3. Борисова Н., Таджиев У., Захидов Р. Положение дел по использованию возобновляемых источников энергии в Центральной Азии» - Юнеско – 2010 , С.217.
4. Шалабаева А. Международный опыт и рекомендации по схеме поддержки возобновляемых источников энергии в Республике Казахстан - Питер Диксон. – ООН – 2005., С.142.
5. «Внедрение возобновляемых источников энергии» - Принципы эффективной политики и стратегий – International Energy Agency. - 2010, С.65.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерін дамытудың негізгі жолдары қарастырылады. Электр энергиясын дамытудағы мемлекеттік саясатының негізгі бағыттары мен елдегі экологиялық мәселелерді шешуге назар аударылған. Қазақстан Республикасында жаңартылатын энергия көздерін пайдалану әлеуеті зерттелген.

(Изатұллаева Б.С. Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерін дамыту тетіктері)

SUMMARY

The paper attempts to identify the main ways of development of renewable energy in Kazakhstan. Paying attention to the main directions of the state policy of development of electric power industry and solving environmental problems in the country. Explore the potential of renewable energy resources with a view to their use for the implementation of programs of energy and resources of the Republic of Kazakhstan.

(Izatullaeva B.S. Mechanisms of development of renewable energy in Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

МАТЕМАТИКА

BOBODZHANOV A.A. KALIMBETOV B.T. SAFONOV V.F. Asymptotics of Solutions of the Cauchy Problem for Singularly Perturbed Integro-Differential System with the Diagonal Degeneration of the Kernel	3-14
--	------

ИНФОРМАТИКА

АХМЕТОВ Б.С. АБДРАХМАНОВ Р.Б. КОРЧЕНКО А.А. ЖУМАНГАЛИЕВА Н.К. Базовые модели эталонных величин для систем обнаружения вторжений	15-26
САРЫБАЕВА Ә.Х. БАЙМЕТОВА Ш. Электрондық білім беру ресурстары бағытын қолданып физика курсын оқыту әдістемесі	27-32

БИОЛОГИЯ

ТУРМЕГОВА Г.Ж. ҚАМШЫБАЕВА С.А. ЮСУПОВ Б.Ю. Органикалық және минералды тыңайтқыштардың алмұрт жемістерінің өнімділігіне әсері	33-38
HASANOVA N. GUL K. TURMEGOVA G. Yesevi üniversitesi botanik bahçesi cevizlerinin pomolojik, morfolojik ve fenolojik özellikleri	39-46

ФИЛОЛОГИЯ

АНДАБАЕВА К.Т. Редуцированные гласные в английском языке и проблемы их обучения	47-52
ABDULLAYEVA S.D. URAZBAYEV K.B. The use of Video Materials in Foreign Language Lessons in High Schools	53-60
NYSHANOVA S.T. SARIMSAKOVA N. Discourse Analysis and its Application	61-67
БЕРДАЛИЕВА Р.Ш. Невербальные средства коммуникации: проблема интерпретации	68-73
ЖАҚСЫЛЫҚОВА Н. Комикстердің көмегімен ағылшын тілінде ауызекі сөйлеуге үйретудің жолдары	74-78
САИДВАЛИЕВА Д. Дифференциалды оқыту технологиясы арқылы дидактикалық ойындарды пайдалана отырып, ағылшын тілін үйрету	79-82

ПЕДАГОГИКА

АТЕМОВА К.Т. Учёный, внёсший вклад в педагогическую науку	83-87
--	-------

TAZHIBAЕVA B.T. MUSSABEKOVA G.T.	The role of the cognitive approach in teaching foreign language	88-93
ДҮЙСЕНОВ О.Қ. МАХАМБЕТ Е.	ЖОО студенттеріне дене тәрбиесін оқытудың әдістемелік негіздері	94-100
ДҮЙСЕНОВ О.Қ. МАХАМБЕТ Е.	Сауықтыру дене мәдени етінің теориялық-әдістемелік негіздері	101-107
ӨНЕРТАНУ		
ЕРАЛИН Қ.Е. ЕРАЛИНА А.Қ.	Суретші-кестеші Зейнелхан Мұхамеджанұлының туындыларының композициясы (кестемен бейнелеу әдісі)	108-112
ҚҰҚЫҚТАНУ		
ЕРНАЗАРОВ Ғ. ОРАЗБАҚОВ Р.	Қылмыстық іс-әрекет: оның тетіктері	113-123
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР		
ТЕМІРБАҒАЕVA G.A.	Teorik açıdan kurum kültürü ve sınıflandırılması	124-130
ЭКОНОМИКА		
БАЙБОСЫНОВА Г.Ж.	Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерлікті дамыту және қолдау	131-137
АЛЬМУХАМБЕТОВА Б.Ж. ЕРМАНКУЛОВА Р.И.	Қазақстан Республикасының шипажай-сауықтыру кешендерінде еңбек ресурстарын басқаруды жетілдіру жолдары	138-143
МАХАНБЕТОВА Ұ.Р. САХЕТДҰРДЫЕВ Э.	Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде тамақ өнеркәсібін дамыту	144-148
ЕРМАНКУЛОВА Р.И. АЛЬМУХАМБЕТОВА Б.Ж.	Қазақстан Республикасында орталықсыздандыру мемлекеттік басқару жүйесін жетілдірудің бағыты ретінде	149-153
ИЗАТУЛЛАЕВА Б.С.	Механизмы развития возобновляемых источников энергии в Казахстане	154-159
МАЗМҰНЫ		160-161